

समावेशी स्मारिका २०८२

राष्ट्रिय समावेशी आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

सल्लाहकार

का.वा. अध्यक्ष हरिदत्त जोशी

माननीय सदस्य पुष्पराम तिमिल्सिना

माननीय सदस्य मान प्रसाद खत्री

सम्पादक समिति

सचिव विनोद बहादुर कुँवर - संयोजक

उप-सचिव श्री सुशिला कुमारी पंथ - सदस्य

शाखा अधिकृत श्री तेज नारायण तिवारी - सदस्य

नेपाली भाषा विद् श्री कुमार घिमिरे - सदस्य

लेखापाल श्री लक्ष्मण गौतम - सदस्य

ना.सु श्री भोजराज अधिकारी - सदस्य

ना.सु श्री सुरेन्द्र थापा - सदस्य

शाखा अधिकृत श्री देउ कुमार लावती - सदस्य-सचिव

भाषा सम्पादक

नेपाली भाषा विद् श्री कुमार घिमिरे - सदस्य

कम्प्युटर संयोजक

श्री प्रेम कार्की

प्रकाशक

राष्ट्रिय समावेशी आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

प्रकाशन वर्ष : २०८२

सङ्ख्या : २५० प्रति

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

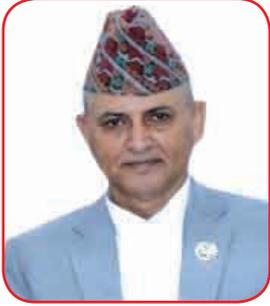
यस समावेशी स्मारिकामा समाविष्ट लेख तथा रचना पूर्णतः लेखकहरूका निजी विचार हुन् । यिनले राष्ट्रिय समावेशी आयोगको आधिकारीक प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

-सम्पादक समिति

आयोगका पदाधिकारी

हरिदत्त जोशी
का.वा. अध्यक्ष

पुष्पराज तिमिल्सिना
सदस्य

मान प्रसाद खत्री
सदस्य

बिनोद बहादुर कुँवर
सचिव

मन्तव्य

राष्ट्रिय समावेशी आयोग एक संबैधानिक आयोग हो । नेपालको संविधानको धारा २५८ बमोजिम गठन भई धारा २५९ अन्तर्गत आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ११ ओटा कार्यक्षेत्रमा तोकिएको छ, जस्तै खसआर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएको क्षेत्र, कर्णालीमा बसोबास गर्ने समुदाय, आर्थिक रूपमा विपन्न वर्ग समुदाय, लक्षित वर्गमा केन्द्रित रहेर कार्यप्रगतिको समिक्षा, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने, अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन र छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा सरकारलाई सुझाव तथा सिफारिस गर्ने दायित्व आयोगको रहेको छ । आयोगले ७ वर्षको अवधिमा ७ ओटा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष पेस गरिसकेको छ । आयोगले नेपालमा समावेशीकरण कार्यान्वयनको अवस्था जानकारी गराउने उद्देश्यले विभिन्न सचेतनामूलक सामग्रीको प्रकाशन गरी वितरण गर्दै आएको छ भने सचेतनामूलक "समावेशी आवाज" रेडियो नेपालसँग कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

अधिकारबाट वञ्चित वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, अवस्था र पछाडि परेका समुदायहरूको अधिकारका लागि अध्ययन, अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरूका आधारमा आयोगले विभिन्न ३७ ओटा विषयमा प्राप्त सुझावहरू ३१२ ओटा बुँदामा समावेश गरेर अधिकार स्थापित गर्न र समावेशीकरण कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिसकेको छ । यसै वर्षमा पनि एक दर्जन भन्दा बढी विषयमा आयोगले अध्ययन अनुसन्धान गर्दैछ र केही थप सिफारिसहरूसमेत गर्ने तयारी आयोगको छ । आयोगले गरेका सिफारिसहरू आज पनि संसदमा छलफलको विषय बन्ने तथा सरकारबाट कार्यान्वयन हुन सकेमा लक्षित वर्गका गुनासाहरू कम हुँदै जाने अवस्था रहन्छ । आयोगले दोस्रो अङ्कका रूपमा "समावेशीकरण स्मारिका, २०८२ प्रकाशन गर्न लागेको छ । आयोगका कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित रहेर विज्ञ लेखकहरूबाट व्यक्त विचार र आयोगले स्थापनादेखि हालसम्म नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरेका विषयहरूले नेपालमा समावेशीकरणको अवस्थाका बारेमा जानकारी लिन सबैलाई सहज हुने छ भन्ने आयोगको अपेक्षा रहेको छ । अन्तमा स्मारिका प्रकाशनका लागि आफ्ना अमूल्य लेख/रचना पठाएर सहयोग गर्ने आदरणीय व्यक्तित्वहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । प्रारम्भिक मस्यौदा तयारी देखि नै सहयोग पुर्याउनुहुने आयोगका पदाधिकारीहरू र सचिव, उपसचिवलगायत सबै कर्मचारीहरूलाई आयोगको तर्फबाट र मेरो व्यक्तिगततर्फबाट हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

.....
हरिदत्त जोशी
कार्यवाहक अध्यक्ष
राष्ट्रिय समावेशी आयोग

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल (Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

शुभकामना

राष्ट्रिय समावेशी आयोगले समावेशी स्मारिका २०८२ प्रकाशन गर्न लागेको थाहा पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ।

खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक एवम् सीमान्तकृत समुदाय, पिछडिएको वर्ग र कर्णालीमा बसोबास गर्ने तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गको क्षेत्रमा आयोगले गरिरहेको कार्य र गरेको योगदानको म सराहना गर्दछु।

आयोगले हालसम्म नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरेका विषय समेत समावेश गरी प्रकाशन हुन लागेको यस स्मारिकाले राष्ट्रिय समावेशी आयोगको कार्यक्षेत्रका बारेमा थप उजागर गर्ने मेरो विश्वास छ।

अन्त्यमा समावेशी स्मारिका २०८२ को सफलताका लागि मेरो हार्दिक शुभकामना छ।

तप बहादुर मगर

अध्यक्ष

२६ माघ २०८२

सम्पादकीय

नेपालको संविधानले नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबिचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प लिएको छ र सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने कुरा संविधानमा उल्लेख भएको छ । संवैधानिक निकायको रूपमा रहेको राष्ट्रिय समावेशी आयोगले यो संकल्प पूरा गर्न संविधानले तोकेको विभिन्न ११ओटा क्षेत्र (खसआर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, किसान, श्रमिक, ज्येष्ठ नागरिक, सीमान्तकृत समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, कर्णालीमा बसोबास गर्ने, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न समुदाय) मा केन्द्रित विभिन्न अध्ययन, अनुसन्धान अन्तरक्रिया र छलफल गरी नीति कार्यक्रम तथा कानूनमा आवश्यक सम्वोधनका लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्ने कार्य गर्दै आएको छ ।

आयोगको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित समसामयिक विषयमा सम्बन्धित विषयविज्ञहरूको धारणा एवम् जानकारीमूलक अध्ययन सामग्रीहरू र आयोगले स्थापनाकालदेखि हालसम्म नेपाल सरकारसमक्ष गरेका सिफारिसहरू समेटेर आयोगले दोस्रो **समावेशी स्मारिका, २०८२** प्रकाशन गरेको छ । यस स्मारिकाको सम्पादन कार्यमा संलग्न हुन पाउँदा हामी सम्पादन समितिका सदस्यहरू गौरवान्वित भएका छौं । आयोगका गतिविधिहरू जनस्तरसम्म पुर्याउन तथा आयोग र यससँग सम्बन्धित विषयक्षेत्रका बारेमा चासो राख्ने अध्येता तथा अनुसन्धानकर्ताका लागि यो स्मारिका एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोतसामग्री बन्न सक्ने छ भन्ने अपेक्षा लिएका छौं । स्मारिका प्रकाशनका सन्दर्भमा हाम्रो अथक प्रयासका बाबजुद पनि सम्पादकीय दृष्टिकोणबाट केही कमीकमजोरी रहेका भए यसलाई मानवीय त्रुटिका रूपमा लिई आगामी दिनका लागि महत्त्वपूर्ण पृष्ठपोषण प्राप्त हुने छ भन्ने अपेक्षा लिएका छौं । सम्पादन कार्यका सिलसिलामा महत्त्वपूर्ण सल्लाह सुझाव दिनुहुने आयोगका माननीय सदस्यज्यूहरू, लेख रचना उपलब्ध गराउनुहुने विद्वान लेखकज्यूहरू, भाषा सम्पादक, आयोगका कर्मचारी साथीहरू, छपाई कार्यमा सहयोग पुर्याउने छापाखानालगायत यस स्मारिकाको सम्पादन र प्रकाशनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग पुर्याउने सबैमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

.....
बिनोद बहादुर कुँवर
संयोजक
सम्पादक समिति

आयोगका कार्यवाहक अध्यक्ष हरि दत्त जोशीज्यू बाट आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को वार्षिक प्रतिवेदन सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष पेश गर्नु हुँदै ।

सम्माननीय राष्ट्रपति रामचन्द्र पौडेलसमक्ष आयोगको आ.व. २०८१/८२ को वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गरे पश्चात् आयोगका पदाधिकारीहरूसँग खिचिएको तस्बीर।

विषयसूची

शिर्षक	पेज न
भाग एक	
सङ्घीयता, सामाजिक न्याय र समावेशीकरण	
डा. रामकृष्ण तिमल्सेना	१-१३
मानव अधिकारको समावेशी दृष्टिकोण र संवैधानिक आयोगहरूको भूमिका	
डा. लिली थापा	१४-१६
सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यको भूमिका	
बलराम निरौला	१७-२२
समृद्धिका लागि औद्योगिक सम्बन्ध	
डा. केशव प्रसाद अधिकारी	२३-३०
समावेशी लोकतन्त्र, सीमान्तकृत समुदाय र मानव अधिकार	
डा. टीकाराम पोखरेल	३१-३९
स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरण	
लक्ष्मी घिमिरे	४०-४५
आर्थिक समावेशीकरण: अवधारणा, अभ्यास र भावी मार्गचित्र	
प्रकाश पोखरेल	४६-५८
नेपालमा आर्थिक समावेशीकरणमा लेखा परीक्षणको भूमिका	
जानकी भण्डारी	५९-६७
कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणको शक्तिशाली औजार कृषि अनुदान	
पदमलाल भण्डारी	६८-७८
मानव अधिकारको दृष्टिमा किसानको अधिकार : संवैधानिक, कानुनी तथा न्यायिक व्यवस्थाको विश्लेषणात्मक अध्ययन	
अधिवक्ता ऋतिक यादव	७९-८५
भाग दुई	
आयोगको परिचय र सिफारिसहरू	८६-१३६

भाग-एक

सङ्घीयता, सामाजिक न्याय र समावेशीकरण

डा. रामकृष्ण तिमल्सेना,
पूर्व अध्यक्ष, राष्ट्रिय समावेशी आयोग

सारांश (Abstract)

यो लेख नेपालको सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरणको अवधारणा, अभ्यास र चुनौतीहरूको समग्र विश्लेषण गर्न केन्द्रित छ। ऐतिहासिक रूपमा केन्द्रीकृत राज्य संरचना र संरचनागत असमानताको पृष्ठभूमिमा सामाजिक न्याय र समावेशी लोकतन्त्र सुदृढीकरणको प्रमुख माध्यमका रूपमा नेपालमा सङ्घीयता अवलम्बन गरिएको छ। समावेशीकरणलाई प्रतिनिधित्वको मात्र प्रश्न नभएर संरचनागत असमानता, अवसरमा पहुँच र गरिमामूलक सहभागितासँग जोडिएको बहुआयामिक प्रक्रिया मानिएको छ।

लेखले संवैधानिक ढाँचा, सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहबिचको शक्ति बाँडफाँट तथा राष्ट्रिय समावेशी आयोगको अधिकारक्षेत्रको समालोचनात्मक मूल्याङ्कन गरेको छ। साथै भारत, क्यानडा, दक्षिण अफ्रिका र इथियोपियाका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको तुलनात्मक विश्लेषणमार्फत सङ्घीय समावेशीकरणका अवसर र जोखिमहरू पनि औँल्याएको छ। विशेषतः आरक्षण र योग्यताबिचको द्वन्द्वलाई वर्गीभित्रको उपवर्ग (intersectionality) को दृष्टिकोणबाट पुनःव्याख्या गर्दै आरक्षणलाई विभाजन र द्वन्द्वको साधन नभई संरचनागत समानता हासिल गर्ने उपायका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ।

अन्ततः सङ्घीयता समावेशीकरणको सुनिश्चित उपाय होइन तर प्रभावकारी नीति, संस्थागत क्षमता र समावेशी राजनीतिक संस्कारसँग जोडियो भने यसले लोकतान्त्रिक एकता र सामाजिक न्यायलाई सुदृढ गर्न सक्छ भन्ने मान्यता बोकेको छ। लेखले नेपालको सङ्घीय समावेशीकरणलाई

सन्तुलित, गतिशील र संवेदनशील ढाँचामा अगि बढाउन नीतिगत सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेको छ।

परिचय

समावेशीकरण आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको केन्द्रीय मूल्यका रूपमा स्थापित भइसकेको छ। राज्य भौगोलिक सिमानाभित्र शासन गर्ने संरचना मात्र नभएर समाजका विविध जाति, वर्ग, भाषा, संस्कृति, लिङ्ग र पहिचान भएका नागरिकहरूको समान सहभागिता सुनिश्चित गर्ने संस्थागत संयन्त्र पनि हो। यही सन्दर्भमा सङ्घीय शासन प्रणालीलाई समावेशीकरण प्रवर्धन गर्ने प्रभावकारी राजनीतिक संरचनाका रूपमा विश्वभर स्वीकार गरिएको छ। विशेषतः बहुजातीय, बहुभाषिक र ऐतिहासिक दृष्टिले पछि परेका समाजमा सङ्घीयता शक्ति विकेन्द्रीकरण मात्र नभई सामाजिक न्याय र समावेशी लोकतन्त्रको साधन बन्ने अपेक्षा गरिन्छ (Kymlicka, 2001)।

नेपालको राज्य निर्माण प्रक्रिया लामो समयसम्म केन्द्रीकृत, एकात्मक र अभिजात वर्गमुखी संरचनाबाट निर्देशित रह्यो। यस प्रक्रियामा जातीय, भाषिक, क्षेत्रीय, लौङ्गिक तथा वर्गीय आधारमा असमानता बढ्दै गयो। राज्य सत्ता, प्रशासन, नीति निर्माण र स्रोत वितरण सीमित सामाजिक समूहको नियन्त्रणमा केन्द्रित हुँदा ठुलो जनसङ्ख्या राज्यसँग परिधीय सम्बन्धमा सीमित रहन बाध्य भयो। यही ऐतिहासिक असमानताविरुद्ध उत्पन्न सामाजिक-राजनीतिक आन्दोलनहरूको परिणामस्वरूप समावेशीकरण र सङ्घीयता नेपालको संवैधानिक एजेन्डाको केन्द्रमा आएका हुन् (Lawoti, 2010)।

२०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि नेपालले राज्य पुनर्संरचनाको दिशामा ऐतिहासिक स्वरूप ग्रहण गर्‍यो । समावेशी, समानुपातिक र सङ्घीय राज्य संरचना जनआन्दोलनका प्रमुख राजनीतिक मागका रूपमा स्थापित भए । यी मागहरूको संवैधानिक रूपान्तरण २०७२ सालको संविधानमार्फत भएको देखिन्छ । नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली अङ्गीकार गर्दै समावेशीकरणलाई राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, मौलिक हक तथा संस्थागत संरचनाहरूमा स्पष्ट रूपमा समेटेको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । यसरी सङ्घीयता र समावेशीकरणलाई एकअर्कासँग अभिन्न रूपमा जोडिएको संवैधानिक मूल्यका रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

संवैधानिक घोषणा र व्यावहारिक अभ्यासबिचको दूरी भने नेपालको सङ्घीय यात्राको प्रमुख चुनौती बनेको छ । संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच शक्ति बाँडफाँटको स्पष्ट व्यवस्था गरे तापनि निर्णय प्रक्रिया, प्रशासनिक संरचना र स्रोत नियन्त्रण अझै पनि केन्द्रीकृत प्रवृत्तिबाट पूर्णतः मुक्त हुन सकेको छैन । यसले समावेशीकरणलाई संवैधानिक भाषामा सीमित राख्ने जोखिम सिर्जना गरेको छ । सङ्घीय संरचना आफैँमा समावेशी शासनको ग्यारेन्टी होइन बरु त्यसको प्रभावकारिता राजनीतिक इच्छाशक्ति, संस्थागत क्षमता र समावेशी संस्कारमा निर्भर हुन्छ भन्ने पक्ष विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूले देखाएका छन् (Lijphart, 1999) ।

समावेशीकरणको अवधारणा प्रतिनिधित्वको प्रश्नमा मात्र सीमित छैन । यसले राजनीतिक सहभागिता, प्रशासनिक पहुँच, आर्थिक अवसर र सांस्कृतिक पहिचानको समान मान्यतालाई समेटेको छ । अमर्त्य सेन (१९९९) का अनुसार वास्तविक समावेशीता भनेको व्यक्तिहरूको क्षमता विस्तार र अवसरमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्नु हो । यस दृष्टिले हेर्दा सङ्घीयता त्यतिखेर मात्र समावेशी बन्छ जतिखेर यसले स्थानीय तहमा निर्णय गर्ने अधिकार पुऱ्याएर नागरिकको जीवनसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिन्छ । नेपालमा भने सङ्घीय अभ्यास प्रारम्भिक चरणमै रहेको हुँदा समावेशीकरणको

वास्तविक प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु अझै कठिन नै देखिन्छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य नेपालको सङ्घीय प्रणालीले समावेशीकरणलाई कुन हदसम्म संस्थागत गर्न सकेको छ भन्ने प्रश्नको विश्लेषण गर्नु हो । यसले सङ्घीयता र समावेशीकरणबिचको सैद्धान्तिक सम्बन्ध, नेपालको संवैधानिक संरचना तथा व्यावहारिक अनुभवलाई समालोचनात्मक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरेको छ । साथै, राष्ट्रिय समावेशी आयोग जस्ता संस्थागत संयन्त्रहरूको भूमिका र सीमालाई पनि मूल्याङ्कन गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घीय अभ्याससँग तुलना गर्दै नेपालले सिक्न सक्ने पाठहरू पहिचान गर्नु पनि यस लेखको अर्को उद्देश्य हो ।

यस लेखले निम्न प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयत्न गरेको छ: सङ्घीय शासन प्रणालीले समावेशीकरणलाई कसरी प्रवर्धन गर्न सक्छ? नेपालको सङ्घीय संरचनाले ऐतिहासिक रूपमा पछि परेका समुदायहरूको सहभागिता र पहुँच कति सुनिश्चित गरेको छ? संवैधानिक प्रतिबद्धता र व्यावहारिक कार्यान्वयन बिचको अन्तर किन कायम छ?

अन्ततः यो लेखले सङ्घीयता कुनै अन्तिम लक्ष्य नभई समावेशी लोकतन्त्र निर्माणको साधन मात्र भएको तर्क प्रस्तुत गरेको छ । समावेशीकरणबिना सङ्घीयता औपचारिक संरचनामा सीमित हुन सक्छ र सङ्घीयताबिना समावेशीकरण संस्थागत हुन सक्दैन । त्यसैले नेपालको सङ्घीय अभ्यासलाई समावेशी लोकतन्त्रको दिशामा प्रभावकारी बनाउन संरचनागत सुधारसँगै राजनीतिक संस्कार र संस्थागत व्यवहारमा पनि गहिरो परिवर्तन आवश्यक रहेको निष्कर्ष लेखको छ ।

अवधारणात्मक तथा सैद्धान्तिक ढाँचा

सङ्घीय प्रणाली र समावेशीकरणबिचको सम्बन्ध बुझ्न अवधारणात्मक र सैद्धान्तिक स्पष्टता अनिवार्य हुन्छ । सङ्घीयता आफैँमा कुनै मूल्य-निरपेक्ष प्रशासनिक संरचना होइन । यसको अर्थ, उद्देश्य र प्रभाव सामाजिक सन्दर्भ, शक्ति सम्बन्ध र राजनीतिक संस्कारसँग गहिरो रूपमा गाँसिएको हुन्छ । त्यसै गरी समावेशीकरण पनि नीति वा

कार्यक्रमको सूची मात्र नभएर राज्य र नागरिकबिचको सम्बन्धलाई पुनःपरिभाषित गर्ने लोकतान्त्रिक दर्शन हो ।

समावेशीकरणको अवधारणा आधुनिक लोकतान्त्रिक चिन्तनसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ । परम्परागत लोकतन्त्र बहुमतको शासनमा केन्द्रित रहँदा समकालीन लोकतान्त्रिक सिद्धान्तले अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत र ऐतिहासिक रूपमा पछि परेका समुदायहरूको सार्थक सहभागितालाई लोकतन्त्रको वैधताको आधार मानेको छ । समावेशीकरण भन्नाले राज्यका राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक र सांस्कृतिक संरचनामा सबै समूहको न्यायोचित पहुँच र प्रभावकारी सहभागिता सुनिश्चित गर्नु भन्ने बुझिन्छ (Sen, 1999) । यस अर्थमा समावेशीकरण समानताको औपचारिक घोषणाभन्दा अगि बढेर वास्तविक अवसर र क्षमताको न्यायोचित वितरणसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

राजनीतिक समावेशीकरण समावेशीकरणको सबैभन्दा आधारभूत आयाम हो । यसले प्रतिनिधित्व, निर्वाचन प्रणाली, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता र नीति निर्माणमा आवाजको सुनिश्चिततालाई समेट्छ । लिजफार्टले बहुल समाजका लागि सहमति-आधारित र समावेशी लोकतन्त्र अपरिहार्य हुने तर्क गरेका छन् । बहुमतवादी संरचनाले विविध समाजमा दीर्घकालीन स्थायित्व दिन नसक्ने भएकाले सङ्घीयता जस्तो शक्ति बाँडफाँटमा आधारित संरचना राजनीतिक समावेशीकरणका लागि उपयुक्त मानिन्छ । यद्यपि प्रतिनिधित्व मात्र पर्याप्त नभई प्रतिनिधित्व प्रभावकारी र उत्तरदायी पनि हुनु अनिवार्य छ ।

सामाजिक र सांस्कृतिक समावेशीकरण समावेशीकरणको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसले भाषा, संस्कृति, पहिचान र जीवनशैलीको मान्यतालाई समेट्छ । किमिल्काका अनुसार बहुसांस्कृतिक समाजमा राज्यले तटस्थता मात्र होइन, पहिचानको मान्यता पनि दिनुपर्छ । सङ्घीय संरचनामा भाषिक अधिकार, सांस्कृतिक स्वायत्तता र स्थानीय पहिचानको संरक्षण समावेशीकरणका प्रमुख साधन बन्न सक्छन् ।

आर्थिक समावेशीकरणबिना राजनीतिक र सांस्कृतिक समावेशीता अपूर्ण रहन्छ । आर्थिक अवसर, स्रोतको

न्यायोचित वितरण र विकासको समुचित पहुँच समावेशी लोकतन्त्रको आधार हो । अमर्त्यसेनले विकासलाई आर्थिक वृद्धिको रूपमा मात्र होइन, मानव क्षमताको विस्तारका रूपमासमेत परिभाषित गरेका छन् । सङ्घीय प्रणालीमा वित्तीय सङ्घीयता, स्रोत बाँडफाँट र क्षेत्रीय सन्तुलनले आर्थिक समावेशीकरणलाई संस्थागत गर्न सक्ने सम्भावना राख्छ । सङ्घीय संरचनामा पनि आर्थिक स्रोतकेन्द्र वा सीमित क्षेत्रमै केन्द्रित भए भने सङ्घीयता स्वयम् बहिष्करणको नयाँ रूप बन्न सक्छ ।

सङ्घीयताको अवधारणा परम्परागत रूपमा शक्ति बाँडफाँटको संवैधानिक संरचनाका रूपमा बुझिन्छ । Classical federalism ले सङ्घीयतालाई केन्द्र र उप-एकाइबिच अधिकारको स्पष्ट विभाजनका रूपमा परिभाषित गर्छ (Wheare, 1963) । यस दृष्टिकोणमा सङ्घीयताको मुख्य उद्देश्य प्रशासनिक दक्षता र शक्ति सन्तुलन हो तर बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक समाजमा यो परिभाषा अपर्याप्त देखिन्छ ।

बहुराष्ट्रिय सङ्घीयता र पहिचानमा आधारित सङ्घीयता जस्ता सिद्धान्तहरूले सङ्घीयतालाई सामाजिक न्याय र समावेशीकरणको साधनका रूपमा पुनःपरिभाषित गरेका छन् । यस्ता सिद्धान्तअनुसार सङ्घीयता विभिन्न राष्ट्रिय, जातीय वा भाषिक समुदायहरूको स्वायत्तता, सहभागिता र पहिचानको संरक्षणका लागि उपयुक्त संरचना हो (Kymlicka, 2001) । यस अर्थमा सङ्घीयता शासन संरचना मात्र नभएर राज्य-समाज सम्बन्ध पुनर्संरचनाको माध्यम हो ।

Rawls (1971) को न्याय सिद्धान्तले समावेशी सङ्घीयताको नैतिक आधार प्रदान गर्छ । रल्सका अनुसार न्यायसङ्गत समाज त्यस्तो हो जहाँ संस्थागत संरचनाले सबैभन्दा कमजोर सदस्यको हितलाई प्राथमिकता दिन्छ । सङ्घीय संरचनामा नीति र स्रोत वितरण कमजोर क्षेत्र र समुदायको पक्षमा उन्मुख हुन्छ भने मात्र सङ्घीयता न्यायसङ्गत हुन्छ । यस सन्दर्भमा समावेशीकरण सङ्घीयताको वैकल्पिक लक्ष्य होइन, यसको नैतिक मापदण्ड हो ।

नेपाल जस्तो समाजमा सङ्घीयता र समावेशीकरणबिचको सम्बन्ध अझ गहिरो र जटिल छ । यहाँ सङ्घीयताको माग प्रशासनिक सुविधा भन्दा बढी ऐतिहासिक बहिष्करण, पहिचानको अस्वीकृति र शक्ति केन्द्रीकरणविरुद्धको राजनीतिक सङ्घर्षसँग जोडिएको थियो (Lawoti, 2010) । त्यसैले नेपालको सङ्घीयता मूल्य-निरपेक्ष संरचना नभई समावेशी न्यायको अपेक्षासँग गाँसिएको परियोजना हो । सङ्घीय अभ्यासले समावेशीकरणलाई संस्थागत गर्न सकेन भने सङ्घीयताको वैधतामाथि नै प्रश्न उठ्ने सम्भावना रहन्छ ।

यसरी अवधारणात्मक र सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा समावेशीकरण र सङ्घीयता परस्पर पूरक अवधारणा हुन् । सङ्घीयता समावेशीकरणको संरचनात्मक सम्भावना हो भने समावेशीकरण सङ्घीयताको लोकतान्त्रिक आत्मा हो । यहाँ यही सैद्धान्तिक आधारलाई केन्द्रमा राख्दै सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरणका आयामहरू, नेपालको संवैधानिक संरचना र व्यावहारिक अनुभवको विश्लेषण गरिने छ ।

सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरणका प्रमुख आयाम

सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरण एउटै आयाममा मात्र सीमित अवधारणा होइन । यसको प्रभावकारिता राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक संरचनामा समानान्तर रूपमा देखिनुपर्छ । कुनै एक आयाममा समावेशीता देखिए पनि अन्य आयाममा असमानता कायम रहँदा समग्र सङ्घीय अभ्यास कमजोर हुन्छ । यसकारण सङ्घीयतामा समावेशीकरणका विभिन्न आयामहरूलाई पृथक् तर अन्तरसम्बन्धित रूपमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

राजनीतिक समावेशीकरण

राजनीतिक समावेशीकरण सङ्घीय समावेशीकरणको आधारभूत आयाम हो । यसले राज्यसत्ताको प्रयोग र निर्णय प्रक्रियामा समाजका विविध समूहको सार्थक सहभागितालाई जनाउँछ । सङ्घीय संरचनामा केन्द्र, प्रदेश

र स्थानीय तहमा निर्वाचित निकायहरू गठन हुनु आफैँमा राजनीतिक समावेशीताको सम्भावना हो किनभने यसले स्थानीय समुदायलाई नजिकबाट प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर प्रदान गर्छ । यद्यपि प्रतिनिधित्वको मात्रात्मक उपस्थिति मात्र पर्याप्त हुँदैन; प्रतिनिधित्व प्रभावकारी, उत्तरदायी र निर्णयमा प्रभाव पार्ने खालको पनि हुनुपर्छ (Lijphart, 1999) ।

नेपालको सन्दर्भमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली राजनीतिक समावेशीकरणको महत्त्वपूर्ण उपकरणका रूपमा स्थापित गरिएको छ । संविधानले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा पिछडिएका क्षेत्रका नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने प्रावधान गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । यसले संसद् र स्थानीय तहमा विविध समूहको उपस्थिति बढाएको देखिन्छ । तथापि, प्रतिनिधित्व नीति धेरैजसो दलभित्रको शक्ति संरचना र उम्मेदवार छनोट प्रक्रियामा निर्भर रहँदा वास्तविक समावेशीता कमजोर बन्ने जोखिम कायम रहन्छ ।

प्रशासनिक समावेशीकरण

प्रशासनिक समावेशीकरण राज्य संयन्त्रभित्र समावेशीताको संस्थागत स्वरूप हो । सङ्घीय प्रणालीमा प्रशासनिक विकेन्द्रीकरणले सेवा प्रवाह नागरिक नजिक पुऱ्याउने अपेक्षा गरिन्छ तर प्रशासनिक संरचनामा विविध सामाजिक समूहको समान उपस्थिति र पहुँच नभए सङ्घीयता औपचारिक पुनर्संरचनामा सीमित रहन्छ । प्रशासनिक समावेशीकरणले कर्मचारी नियुक्ति, पदोन्नति, नीति निर्माण र सेवा वितरणमा समान अवसरको प्रत्याभूति गर्नुपर्छ (Peters, 2010) ।

नेपालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै कर्मचारी समायोजन प्रक्रिया प्रारम्भ भए तापनि समावेशी प्रतिनिधित्व र क्षमता विकासका सवालमा उल्लेखनीय चुनौतीहरू देखिएका छन् । सङ्घीय संरचनामा प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासनिक क्षमता कमजोर हुँदा केन्द्रीय निर्भरता कायम रहन्छ, जसले समावेशीकरणको सम्भावनालाई सीमित बनाउँछ । यसले

प्रशासनिक समावेशीकरण संरचनागत विभाजनबाट मात्र होइन, संस्थागत संस्कार र क्षमता अभिवृद्धिबाट मात्र सम्भव हुन्छ भन्ने देखाउँछ ।

आर्थिक समावेशीकरण

आर्थिक समावेशीकरण सङ्घीय समावेशीकरणको सबैभन्दा संवेदनशील आयाम हो । राजनीतिक र प्रशासनिक समावेशीता आर्थिक असमानता कायम रहँदा दिगो हुन सक्दैन । सङ्घीय प्रणालीमा वित्तीय सङ्घीयता, स्रोत वितरण र विकास योजनामा समान पहुँचले आर्थिक समावेशीतालाई संस्थागत गर्न सक्छ । यद्यपि आर्थिक स्रोतकेन्द्र सीमित क्षेत्रमै केन्द्रित भए भने सङ्घीय संरचनाले पनि क्षेत्रीय र सामाजिक असमानतालाई पुनरुत्पादन गर्न सक्छ (Bird & Vaillancourt, 2008) ।

नेपालको सङ्घीय अभ्यासमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई अधिकार र जिम्मेवारी तोकिए पनि वित्तीय स्वायत्तता सीमित देखिन्छ । राजस्व स्रोतको असमान वितरण र केन्द्र-निर्भर बजेट प्रणालीले आर्थिक समावेशीकरणलाई कमजोर बनाएको छ । अमर्त्यसेनका अनुसार विकासको मूल उद्देश्य मानव क्षमताको विस्तार हो; त्यसैले सङ्घीय आर्थिक संरचनाले पिछडिएका क्षेत्र र समुदायको क्षमता विकासमा प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ ।

सामाजिक तथा सांस्कृतिक समावेशीकरण

सामाजिक तथा सांस्कृतिक समावेशीकरण सङ्घीयताको मानवीय पक्ष हो । यसले भाषा, संस्कृति, पहिचान र जीवनशैलीको समान मान्यतालाई जनाउँछ । बहुसांस्कृतिक समाजमा राज्यको तटस्थता मात्र पर्याप्त हुँदैन; पहिचानको संरक्षण र प्रवर्धन आवश्यक हुन्छ (Kymlicka, 2001) । सङ्घीय संरचनाले स्थानीय तहमा भाषा र संस्कृतिको प्रयोग तथा संरक्षणलाई प्रोत्साहित गर्न सक्छ ।

नेपालको संविधानले बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक समाजको मान्यता दिएको छ । स्थानीय तहलाई मातृभाषाको प्रयोग र सांस्कृतिक संरक्षणको अधिकार प्रदान गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । व्यवहारमा भने नीति कार्यान्वयन, स्रोत अभाव र प्रशासनिक उदासीनताले

सामाजिक तथा सांस्कृतिक समावेशीतालाई अपेक्षित रूपमा संस्थागत गर्न सकेको छैन ।

आयामहरूबिचको अन्तर्सम्बन्ध

सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरणका यी आयामहरू एकअर्कासँग गहिरो रूपमा अन्तरसम्बन्धित छन् । राजनीतिक समावेशीताबिना प्रशासनिक सुधार सम्भव हुँदैन, प्रशासनिक समावेशीताबिना आर्थिक न्याय दिगो हुँदैन र आर्थिक तथा सांस्कृतिक समावेशीताबिना लोकतान्त्रिक वैधता कमजोर हुन्छ । त्यसैले सङ्घीय समावेशीकरणलाई बहुआयामिक, समग्र र दीर्घकालीन प्रक्रियाका रूपमा बुझ्न आवश्यक छ । सङ्घीय संरचनाले समावेशीकरणको सम्भावना सिर्जना गरे तापनि त्यसको वास्तविक उपलब्धि व्यावहारिक कार्यान्वयनमा निर्भर हुन्छ भन्ने देखाउँछ ।

नेपालको सङ्घीय प्रणाली र समावेशीकरण: संवैधानिक तथा संस्थागत ढाँचा

नेपालमा सङ्घीय प्रणालीको अवलम्बन प्रशासनिक पुनर्संरचनाको परिणाम मात्र नभएर ऐतिहासिक रूपमा कायम रहँदै आएको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक असमानताको प्रत्युत्तरका रूपमा विकसित भएको संवैधानिक परियोजना हो । त्यसैले नेपालको सङ्घीय संरचनालाई समावेशीकरणको संवैधानिक आधारबिनाको तटस्थ शासन प्रणालीका रूपमा बुझ्न सकिँदैन । २०७२ सालको संविधानले सङ्घीयता र समावेशीकरणलाई परस्पर पूरक मूल्यका रूपमा स्वीकार गर्दै राज्य संरचनाको पुनर्निर्माण गरेको छ ।

सङ्घीय प्रणालीको संवैधानिक आधार

नेपालको संविधानले नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य' का रूपमा परिभाषित गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२, धारा ४) । यस व्यवस्थाले राज्य शक्तिलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच बाँडफाँट गरी बहुस्तरीय शासन प्रणाली स्थापना गरेको छ । संविधानको अनुसूचीहरूमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकारहरू स्पष्ट रूपमा सूचीबद्ध गरिएको छ, जसले शक्ति केन्द्रीकरणको ऐतिहासिक प्रवृत्तिबाट विचलन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

सङ्घीय संरचनाको यो संवैधानिक व्यवस्था समावेशीकरणको संरचनात्मक पूर्वाधार हो । शक्ति र निर्णय अधिकार स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउँदा नागरिकको राज्यसँगको दूरी घट्ने र सीमान्तकृत समुदायको सहभागिता बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ । सङ्घीयताको संवैधानिक घोषणा भने आफैँमा समावेशी शासनको ग्यारेन्टी होइन; यसको प्रभावकारिता कार्यान्वयनमा निर्भर हुन्छ (Watts, 2008)।

समावेशीकरणका संवैधानिक सिद्धान्त र मौलिक हक

नेपालको संविधानले समावेशीकरणलाई नीतिगत लक्ष्यका रूपमा मात्र नभएर संवैधानिक मूल्यका रूपमा समेत स्थापित गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा नै समावेशी, समानुपातिक र सहभागितामूलक लोकतन्त्र निर्माण गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । यसका अतिरिक्त, समानता, विभेदविरुद्धको अधिकार, सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी मौलिक हकहरूले समावेशीकरणलाई न्यायिक रूपमा पनि संरक्षण प्रदान गरेका छन् (नेपालको संविधान, २०७२)।

समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तलाई निर्वाचन प्रणाली र राज्य संयन्त्रमा लागु गर्ने संवैधानिक व्यवस्था नेपालको सङ्घीय अभ्यासको विशिष्ट विशेषता हो । यसले ऐतिहासिक रूपमा पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी, विपन्न, जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम तथा पिछडिएका क्षेत्रका समुदायलाई राज्य संरचनामा स्थान दिने उद्देश्य राखेको छ तर संवैधानिक प्रावधानहरू व्यवहारमा कति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएका छन् भन्ने प्रश्न अझै खुला छ ।

सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तह र समावेशीकरण

सङ्घीय प्रणालीमा तीन तहको सरकार स्थापना हुनु समावेशीकरणका लागि महत्त्वपूर्ण अवसर हो । स्थानीय तहलाई संविधानले स्वशासनको अधिकार प्रदान गर्दा नागरिकको प्रत्यक्ष सहभागिता र स्थानीय पहिचानको मान्यताको सम्भावना बढेको छ । विशेषतः स्थानीय तहमा

महिलाका अनिवार्य प्रतिनिधित्व र विविध समुदायको सहभागिताले राजनीतिक समावेशितामा सकारात्मक सङ्केत देखाएको छ (Sharma, 2019)।

व्यवहारमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच अधिकार प्रयोग र समन्वयको अस्पष्टताले समावेशीकरणलाई कमजोर बनाएको छ । धेरै नीतिगत निर्णयहरू अझै पनि सङ्घीय तहमा केन्द्रित हुँदा प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता सीमित देखिन्छ । यसले सङ्घीयताको मूल उद्देश्य (स्थानीय आवश्यकताअनुसार शासन) लाई चुनौती दिएको छ ।

संस्थागत संयन्त्र र समावेशीकरण

संविधानले समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गर्न विभिन्न संवैधानिक तथा वैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरेको छ । यस्ता निकायहरू समावेशीकरणको अनुगमन, संरक्षण र प्रवर्द्धनका संस्थागत माध्यम हुन् । यद्यपि, संस्थागत संरचना पर्याप्त हुनु मात्र पर्याप्त होइन । तिनको स्वायत्तता, क्षमता र प्रभावकारिता पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ (Peters, 2010)।

नेपालमा समावेशीकरणसम्बन्धी संस्थागत संयन्त्रहरूको प्रभावकारिता मिश्रित देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा यस्ता निकायहरू नीतिगत सुझावमा सीमित रहँदा तिनका सिफारिस कार्यान्वयनमा जान नसकेको आलोचना गरिएको छ । यसले समावेशीकरणको संवैधानिक प्रतिबद्धता र संस्थागत व्यवहारबिचको अन्तरलाई उजागर गर्छ ।

संवैधानिक ढाँचा र व्यवहारबिचको अन्तर

नेपालको सङ्घीय संविधान समावेशीकरणका दृष्टिले प्रगतिशील मानिन्छ तर संविधानको प्रभावकारिता त्यसको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा निर्भर हुन्छ । राजनीतिक इच्छाशक्ति, प्रशासनिक क्षमता र समावेशी राजनीतिक संस्कारको अभावले संवैधानिक लक्ष्य प्राप्तमा बाधा पुऱ्याएको देखिन्छ (Lawoti, 2010)।

सङ्घीयता र समावेशीकरणबिचको सम्बन्ध स्थिर होइन गतिशील प्रक्रिया हो । सङ्घीय संरचना लागु भएसँगै समावेशीकरणको अभ्यास निरन्तर मूल्याङ्कन र सुधारको विषय बन्नुपर्छ । अन्यथा सङ्घीयता औपचारिक संरचनामा

सीमित भई समावेशी लोकतन्त्रको अपेक्षा अधुरो रहने जोखिम रहन्छ।

राष्ट्रिय समावेशी आयोगको संवैधानिक आधार र अधिकारक्षेत्र

नेपालको संविधानको भाग २७ अन्तर्गत राष्ट्रिय समावेशी आयोगलाई संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापना गरिएको छ। संविधानअनुसार आयोगको प्रमुख दायित्व ऐतिहासिक रूपमा पछाडि पारिएका वर्ग, समुदाय र समूहको अधिकार, हित र समावेशीकरणको अवस्था अध्ययन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नु हो (नेपालको संविधान, २०७२)। आयोगलाई समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिहरूको समीक्षा गर्ने, सुधारका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने तथा आवश्यक परे कानुन संशोधनको सुझाव दिने अधिकार प्रदान गरिएको छ।

संवैधानिक रूपमा आयोगको अधिकारक्षेत्र व्यापक देखिए पनि यसको कार्यक्षमता मूलतः सिफारिससम्म गर्ने प्रकृतिको छ। आयोगले प्रत्यक्ष कार्यान्वयन गर्ने अधिकार नपाउँदा यसको प्रभावकारिता राजनीतिक इच्छाशक्ति र सरकारी तत्परतामा निर्भर रहन्छ। यसले समावेशीकरण जस्तो संवेदनशील विषयलाई संस्थागत रूपमा कमजोर बनाउने जोखिम सिर्जना गरेको छ किनभने सिफारिस कार्यान्वयन नभए समावेशीकरण नीति स्तरमै सीमित हुन सक्छ।

आयोगका प्रमुख कार्य र कार्यप्रणाली: राष्ट्रिय समावेशी आयोगका प्रमुख कार्यहरूमा समावेशीकरणको अवस्थासम्बन्धी अनुसन्धान, तथ्याङ्क सङ्कलन, नीति मूल्याङ्कन र वार्षिक प्रतिवेदन तयार पार्नुपर्छ। आयोगले विभिन्न सामाजिक समूहको प्रतिनिधित्व, पहुँच र अवसरको अवस्थाबारे अध्ययन गरी आफ्नो प्रतिवेदन राष्ट्रपतिमार्फत सङ्घीय संसदमा पेस गर्ने व्यवस्था छ (National Inclusion Commission, 2020)।

आयोगको कार्यप्रणालीले समावेशीकरणलाई तथ्यमा आधारित नीति बहसको विषय बनाउन सक्ने सम्भावना राख्छ तर व्यवहारमा आयोगको अनुसन्धान क्षमता, स्रोत र प्राविधिक दक्षता सीमित देखिन्छ। यसले आयोगका

प्रतिवेदनहरू अपेक्षित गहिराइ र प्रभाव सिर्जना गर्न नसकेको आलोचना गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवअनुसार समावेशी आयोगहरू प्रभावकारी हुन अनुसन्धानमा आधारित, स्वतन्त्र र सार्वजनिक बहस सिर्जना गर्न सक्षम हुनुपर्छ (Peters, 2010)।

आयोगका प्रतिवेदन र समावेशीकरण बहस: राष्ट्रिय समावेशी आयोगले हालसम्म विभिन्न वार्षिक तथा विषयगत प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गरेको छ। यी प्रतिवेदनहरूले राज्य संरचनामा समावेशी प्रतिनिधित्व, आरक्षण नीति, सामाजिक आर्थिक पहुँच र क्षेत्रीय असमानताका विषय उठाएका छन्। यद्यपि केही प्रतिवेदनले समावेशीकरणको अवधारणामै विवाद सिर्जना गरेको पनि देखिन्छ।

सङ्घीय प्रणालीमा आयोगको भूमिका र सीमा: सङ्घीय प्रणालीमा राष्ट्रिय समावेशी आयोगको भूमिका सङ्घीय तहमा मात्र सीमित रहनुहुँदैन। प्रदेश र स्थानीय तहको समावेशी अभ्यासको अनुगमन, मूल्याङ्कन र मार्गदर्शन आयोगको महत्वपूर्ण कार्यक्षेत्र हुनुपर्छ। व्यवहारमा भने आयोग र प्रदेश तहबिच प्रभावकारी समन्वयको अभाव देखिन्छ। यसले सङ्घीय समावेशीकरणलाई समग्र रूपमा मूल्याङ्कन गर्न कठिन बनाएको छ।

यसका अतिरिक्त आयोगको स्वतन्त्रता र संस्थागत स्वायत्ततामाथि पनि प्रश्न उठाइएको छ। नियुक्ति प्रक्रिया, बजेट निर्भरता र राजनीतिक दबाबले आयोगको निष्पक्षतामा असर परेको देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले समावेशी आयोगहरू प्रभावकारी हुन राजनीतिक हस्तक्षेपबाट यथासम्भव स्वतन्त्र हुनुपर्छ भन्ने देखिएको छ (UNDP, 2018)।

आयोगको समालोचनात्मक मूल्याङ्कन: राष्ट्रिय समावेशी आयोग नेपालको सङ्घीय समावेशीकरणको लागि आवश्यक संस्थागत संरचना हो। यसको वर्तमान स्वरूपले समावेशीकरणलाई निर्णायक रूपमा सुदृढ बनाउन सकेको छैन। आयोगको भूमिका

धेरै जसो प्रतीकात्मक र सिफारिसात्मक तहमा सीमित देखिन्छ। आयोगका प्रतिवेदन र सिफारिसहरू नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा रूपान्तरण भएनन् भने समावेशीकरणको संवैधानिक प्रतिबद्धता कमजोर हुन सक्छ।

यस सन्दर्भमा आयोगको भूमिकालाई पुनःपरिभाषित गर्न आवश्यक छ। आयोगलाई तथ्य-आधारित अनुसन्धान, दीर्घकालीन समावेशी रणनीति र सङ्घीय तहहरूबिच समन्वयको केन्द्रका रूपमा विकास गर्न सकिने सङ्घीय प्रणालीमा समावेशीकरणको अभ्यास सुदृढ हुन सक्छ।

सङ्घीय प्रणाली र समावेशीकरण: अन्तर्राष्ट्रिय तुलनात्मक अनुभव

सङ्घीयता र समावेशीकरणबिचको सम्बन्ध कुनै एक देशको विशिष्ट राजनीतिक प्रयोग मात्र नभएर विविधता व्यवस्थापनको विश्वव्यापी शासन चुनौतीसँग गाँसिएको विषय पनि हो। जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा क्षेत्रीय विविधता भएका समाजहरूले सङ्घीय संरचनालाई समावेशी शासनको माध्यमका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूले भने सङ्घीयताको अवलम्बन आफैँमा समावेशीकरणको ग्यारेन्टी होइन भन्ने देखाउँछ। यसको प्रभावकारिता संविधान, राजनीतिक संस्कार, संस्थागत क्षमता र ऐतिहासिक सन्दर्भमा निर्भर गर्छ (Watts, 2008)।

भारत: सङ्घीयता, पहिचान र आरक्षणको द्वन्द्व— भारतको सङ्घीय प्रणाली भाषिक र सांस्कृतिक विविधतालाई व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यसहित विकसित भएको हो। भाषिक आधारमा राज्य पुनर्गठन गर्नु भारतको सङ्घीय समावेशीकरणको महत्वपूर्ण अभ्यास मानिन्छ। यसले क्षेत्रीय पहिचानलाई संवैधानिक मान्यता दिँदै केन्द्र-राज्य सम्बन्धलाई तुलनात्मक रूपमा स्थिर बनाएको छ (Austin, 1999)।

समावेशीकरणको सन्दर्भमा भारतको आरक्षण नीति विश्वकै सबैभन्दा व्यापक सकारात्मक विभेद प्रणालीमध्ये एउटा मानिन्छ। अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति र अन्य पिछडिएका वर्गका लागि आरक्षणको संवैधानिक

व्यवस्था गरिएको छ तर यसले समावेशीकरणसँगै निरन्तर राजनीतिक विवाद पनि जन्माएको छ। आरक्षणको विस्तार र पुनःपरिभाषा गर्दा सामाजिक न्याय र मेरिटको बहस तीव्र हुने गरेको छ (Jaffrelot, 2003)। यसले सङ्घीय संरचना भए पनि समावेशीकरण स्थिर उपलब्धि नभई निरन्तर राजनीतिक मोलतोलको विषय हो भन्ने देखाउँछ। त्यहाँ पनि आरक्षण तरमारा वर्ग (Creamy Layer) मा मात्र थिग्रिरेको भन्ने भावना व्यापक भएको छ। सर्वोच्च अदालतले नै यस सम्बन्धमा स्पष्ट बोलेको छ।

क्यानडा: बहुसांस्कृतिक सङ्घीयता र आदिवासी समावेशीकरण— क्यानडा सङ्घीय प्रणालीमार्फत भाषिक र सांस्कृतिक विविधता व्यवस्थापन गर्ने सफल उदाहरणका रूपमा चर्चा गरिन्छ। विशेषतः क्युबेकको फ्रान्सेली पहिचान र सङ्घीय संरचनाबिचको सन्तुलन क्यानडाको समावेशी सङ्घीयताको केन्द्रमा छ। बहुसांस्कृतिकताको आधिकारिक नीति (multiculturalism policy) ले सांस्कृतिक विविधतालाई राष्ट्रिय पहिचानको अंशका रूपमा स्वीकार गरेको छ (Kymlicka, 1995)।

आदिवासी समुदायको समावेशीकरण क्यानडाको सङ्घीय अभ्यासमा भने अझै चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ। ऐतिहासिक अन्याय, भूमि अधिकार र स्वशासनका मागहरू अझै पूर्ण रूपमा समाधान हुन सकेका छैनन्। यसले सङ्घीय संरचना र उदार बहुसांस्कृतिक नीति भए पनि ऐतिहासिक बहिष्करणको समाधान दीर्घकालीन र जटिल प्रक्रिया हो भन्ने देखाउँछ।

दक्षिण अफ्रिका र समावेशी संविधान: दक्षिण अफ्रिकाको शासन प्रणाली पूर्ण रूपले सङ्घीय नभए पनि विकेन्द्रित शासन र प्रान्तीय स्वायत्तताको माध्यमबाट समावेशी बनाउने प्रयास गरिएको छ। अपार्थाइडपछि बनेको संविधान विश्वकै सबैभन्दा समावेशी संविधानमध्ये एउटा मानिन्छ, जसले समानता, गरिमा र सामाजिक न्यायलाई मूल मूल्यका रूपमा स्थापित गरेको छ (Klug, 2010)। दक्षिण अफ्रिकाको अनुभवले संवैधानिक मूल्यहरू बलिया

भए पनि सामाजिक-आर्थिक असमानता समाधान नगरी राजनीतिक समावेशीकरण मात्र पर्याप्त हुँदैन भन्ने देखाउँछ। सङ्घीय वा विकेन्द्रित संरचनाले समावेशीकरणको ढोका खोल्न सक्छ तर वास्तविक समावेशीकरण आर्थिक र सामाजिक नीतिसँग जोडिनु आवश्यक हुन्छ।

इथियोपिया: जातीय सङ्घीयता र समावेशीकरणको सङ्कट— इथियोपिया जातीय पहिचानमा आधारित सङ्घीय प्रणाली अपनाउने देशका रूपमा चर्चित छ। यसको संविधानले जातीय समुदायलाई आत्मनिर्णय र स्वशासनको अधिकार दिएको छ। प्रारम्भिक चरणमा यसलाई ऐतिहासिक बहिष्करणको समाधानका रूपमा हेरिएको थियो (Abbink, 2011)।

व्यवहारमा भने जातीय सङ्घीयताले समावेशीकरणभन्दा बढी राजनीतिक ध्रुवीकरण र द्वन्द्व निम्त्याएको छ। पहिचानको अत्याधिक राजनीतिकरणले राष्ट्रिय एकता कमजोर पार्नुका साथै सङ्घीय संरचनालाई अस्थिर बनाएको देखिन्छ। यसले समावेशीकरणको नाममा पहिचानलाई एकमात्र आधार बनाउँदा सङ्घीयता नै सङ्कटमा पर्न सक्छ भन्ने देखाउँछ। जातीय सङ्घीयताको असफल उदाहरणका रूपमा इथियोपियाको वर्तमान सन्दर्भलाई लिन सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट नेपालका लागि पाठ

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले सङ्घीयता समावेशीकरणको सम्भावित माध्यम हो तर यसको स्वरूप र अभ्यास निर्णायक हुन्छ भन्ने स्पष्ट पाठ छ। भारतको आरक्षण प्रणालीले समावेशीकरणलाई संस्थागत बनाएको छ तर निरन्तर विवादको विषय बनेको छ। क्यानडाले बहुसांस्कृतिक पहिचानलाई मान्यता दिएको छ तर आदिवासी समावेशीकरण अझै अपूर्ण छ। दक्षिण अफ्रिकाले समावेशी संविधान निर्माण गरेको छ तर सामाजिक-आर्थिक असमानता कायम छ। इथियोपियाको अनुभवले पहिचानमा आधारित सङ्घीयताको जोखिम देखाएको छ। नेपालका लागि मुख्य पाठ के हो भने सङ्घीय समावेशीकरण सन्तुलित, लचिलो र ऐतिहासिक सन्दर्भ-संवेदनशील हुनुपर्छ। समावेशीकरणलाई पहिचान वा आरक्षणमा मात्र

सीमित नगरी सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक आयामलाई एकसाथ सम्बोधन गर्न आवश्यक छ (Sen, 1999)। जातीय भन्दा वर्गीय आरक्षण नेपालका लागि सान्दर्भिक छ तर दलितहरूका लागि भने छुट्टै आरक्षणलगायतका अन्य रणनीति जरुरी देखिन्छ। दलितमा पनि पहाडका दलितभन्दा तराइका दलितहरूको स्थिति अझ दयनीय भएकाले तिनलाई सम्बोधन गर्न छुट्टै प्रबन्ध गर्न आवश्यक छ। मुस्लिम महिलाहरूका लागि महिलाका मात्र दृष्टिकोणले हेर्न मिल्दैन, यसका लागि विशेष कार्यक्रम जरुरी देखिन्छ।

सङ्घीय समावेशीकरणका प्रमुख चुनौती

नेपालको सङ्घीय समावेशीकरणको पहिलो चुनौती कार्यान्वयन पक्ष हो। संवैधानिक प्रावधान र व्यावहारिक अभ्यासबिचको अन्तर अझै गहिरो छ। दोस्रो चुनौती राजनीतिक इच्छाशक्तिको अस्थिरता हो। समावेशीकरणलाई दीर्घकालीन राज्य नीति होइन, अल्पकालीन राजनीतिक सम्झौताका रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिले यसलाई कमजोर बनाएको छ।

तेस्रो, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको समन्वय अभावले समावेशी नीतिहरू विखण्डित बनेका छन्। चौथो, समावेशीकरणलाई पहिचान वा आरक्षणमा मात्र सीमित गर्दा सामाजिक एकता र साझा नागरिकता कमजोर भएको छ। समावेशीकरणको बुझाइ नै अपूर्ण रहेको देखिन्छ। नियुक्ति र राजनीतिमा आरक्षण हुनु मात्र यसको उद्देश्य होइन। समग्र राष्ट्रिय विविधताको व्यवस्थापन हो। यसमा जातजातिबाहेक वर्गीय दृष्टिकोण पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। वास्तवमा भन्ने हो भने पछि परेका भनिएका समुदायभित्र पनि वर्गको आधारमा हेर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ। त्यस्तो अभ्यास गर्न सकिएको पाइँदैन। क्रिमीलेयरको अवधारणा नेपालमा पनि सान्दर्भिक देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले पहिचानको अत्यधिक राजनीतिकरण सङ्घीय प्रणालीकै लागि चुनौती बन्न सक्छ भन्ने देखाएको छ (Abbink, 2011)। नेपालको हकमा पनि पहिचानको अत्यधिक राजनीतिकरण भएको देखिन्छ। प्रतिनिधित्व नै नभएको समूहको छुट्टै व्यवस्थापनविना यो प्रभावकारी हुन सक्दैन।

नीतिगत सिफारिस

पहिलो, सङ्घीय समावेशीकरणलाई स्पष्ट राष्ट्रिय नीति ढाँचामा रूपान्तरण गर्न आवश्यक छ, जसले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई साझा दिशानिर्देश प्रदान गर्न सकोस् । **दोस्रो,** राष्ट्रिय समावेशी आयोगको अधिकारक्षेत्र विस्तार गर्दै यसका सिफारिसहरू बाध्यकारी प्रभाव पार्ने कानुनी संयन्त्र विकास गर्नुपर्छ । आयोगको अनुसन्धान क्षमता र स्वायत्तता सुदृढ गर्नु अनिवार्य छ । एउटै शक्तिशाली राष्ट्रिय समावेशी आयोग बनाएर अन्य विषयगत आयोगलाई संविधान संशोधनमार्फत यसैमा समाहित गर्नु औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ ।

तेस्रो, समावेशीकरणलाई प्रतिनिधित्वमा मात्र सीमित नगरी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र आर्थिक अवसरसँग पनि जोड्नुपर्छ । समावेशी आर्थिक विकास सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । चौथो, सङ्घीय तहहरूबिच समन्वयका लागि नियमित समावेशीकरण मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्नुपर्छ । पाँचौं, समावेशीकरणको अभ्यासमा सामाजिक संवाद र नागरिक सहभागिता बढाएर समावेशी राजनीतिक संस्कार निर्माण गर्न आवश्यक छ (Sen, 1999) । छैटौं समावेशितामा भौगोलिक, क्षेत्रीय, लैङ्गिक र वर्गीय आधार पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । नेपालमा अहिले ७४ ओटा समुदायको राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व लगभग शून्य बराबर छ । ती ७४ ओटा समुदायको एउटा छुट्टै क्लस्टरको निर्माण अति आवश्यक छ । राजनीतिमा गैरदलीय बौद्धिक व्यक्तित्वहरूको कुनै सम्भावना नभएकाले राष्ट्र निर्माणमा उनीहरूको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता पनि अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । पिछडा वर्गलाई पनि जातीय नभएर वर्गीय दृष्टिकोणबाट हेर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

आरक्षण, योग्यता र समावेशीकरण: द्वन्द्व होइन, सन्तुलनको खोजी

आरक्षण र योग्यता (merit) बिचको सम्बन्धलाई प्रायः परस्पर विरोधी अवधारणाका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । आरक्षणले योग्यता बेवास्ता गर्छ भन्ने तर्क र योग्यता नै एक मात्र न्यायसङ्गत मापदण्ड हो भन्ने दृष्टिकोण सार्वजनिक

बहसमा बारम्बार दोहोरिन्छन् तर यस्तो द्वैध दृष्टिले सामाजिक यथार्थको जटिलतालाई समेट्न सक्दैन । नेपाल जस्तो ऐतिहासिक रूपमा विविधता भएको समाजमा आरक्षण र योग्यता एक-अर्काका विरोधी होइनन्, बरु समावेशी लोकतन्त्र निर्माणका पूरक औजार हुन् । यसमा विज्ञानपरक अवधारणाको खाँचो छ ।

योग्यता तटस्थ होइन: संरचनागत असमानताको प्रश्न

योग्यता प्रायः तटस्थ, वस्तुगत र सबैका लागि समान अवसर प्रदान गर्ने अवधारणाका रूपमा बुझिन्छ तर व्यवहारमा योग्यता सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक संरचनाबाट अलग छैन । शिक्षा, स्वास्थ्य, भाषा, सामाजिक सञ्जाल र सांस्कृतिक पुँजीमा पहुँच भएकाहरूका लागि योग्यता सहज रूपमा विकास हुन्छ, जबकि ऐतिहासिक रूपमा वञ्चित समुदायका लागि समान क्षमताका बाबजुद अवसर असमान हुन्छ (Sen, 1999) । त्यसैले सर्वप्रथम शिक्षाको अवसरबाट समानताको कडी खोल्नु उपयुक्त हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा आरक्षण योग्यता विरुद्धको व्यवस्था नभएर योग्यता विकासका असमान आधारहरूलाई समायोजन गर्ने न्यायिक हस्तक्षेप पनि हो । प्रारम्भिक अवस्था नै असमान छ भने समान प्रतिस्पर्धाले समान परिणाम दिन सक्दैन । त्यसैले आरक्षणलाई योग्यता बेवास्ता गर्ने होइन, योग्यता प्रकट हुन सक्ने संरचनागत अवस्था सिर्जना गर्ने उपायका रूपमा बुझ्नु आवश्यक छ । यसैमा क्षमता विकासको दृष्टिकोण लिनु आवश्यक छ । सङ्ख्या र गणित होइन प्रतिष्ठा र गरिमाको विषय महत्त्वपूर्ण हो ।

वर्गभित्रको उपवर्ग एकल पहिचानभन्दा बहुआयामिक यथार्थ

आरक्षण र समावेशीकरणको बहसमा वर्गभित्रको उपवर्ग (intersectionality) को अवधारणा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । एउटा वर्गभित्रको उपवर्गले व्यक्ति एउटा पहिचानबाट मात्र नभएर जात, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र, भाषा र अपाङ्गता जस्ता बहुआयामिक पहिचानको सङ्गमबाट प्रभावित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ (Crenshaw, 1989) । नेपालमा

एक महिला हुनु र दलित महिला हुनु वा पहाडी र दुर्गम क्षेत्रको महिला हुनुबिचको अनुभव समान हुँदैन । सबैलाई एउटै डालोमा राख्नु समानता होइन, असमानता हो ।

आरक्षण नीति एकल पहिचानमा मात्र आधारित भयो भने वास्तविक बहिष्करण भोग्ने समूह अझै पनि बाहिरिन सक्छन् । त्यसैले समावेशीकरणलाई प्रभावकारी बनाउन समूहभित्रका उपसमूहको (intersectional) दृष्टिकोण पनि आवश्यक हुन्छ, जसले बहुआयामिक वञ्चना (deprivation) लाई पहिचान गरी नीति निर्माण गर्न सघाउँछ । यसले आरक्षणलाई यथार्थ, संवेदनशील र न्यायोचित बनाउँछ ।

आरक्षण र समावेशीकरण: विभाजनको साधन कि सामाजिक एकताको आधार

आरक्षणलाई समाज विभाजन गर्ने साधनका रूपमा चित्रण गर्ने प्रवृत्ति पनि व्यापक छ तर विभाजनको कारण आरक्षण नै नभएर आरक्षणलाई राजनीतिक रूपमा गलत तरिकाले प्रयोग गर्नु चाहिँ हो । आरक्षण पारदर्शी, तथ्यमा आधारित, न्यायोचित र समय सापेक्ष हुने गरी सुधारयोग्य बनाइयो भने यसले निश्चय नै सामाजिक एकता कमजोर होइन, बलियो बनाउँछ (Kymlicka, 1995) . यो स्थायी व्यवस्था भने होइन । परिस्थितिमा परिवर्तन आएपछि यसमा पनि सुधार आवश्यक हुन्छ ।

समावेशीकरणको उद्देश्य विशेषाधिकार सिर्जना गर्नु नभएर ऐतिहासिक असमानताको सम्बोधन गर्दै साझा नागरिकता सुदृढ गर्नु हो । राज्य संरचनामा सबै समुदाय र वर्गको प्रतिनिधित्व देखिएपछि राज्यको वैधता र सामाजिक विश्वास बढ्छ । यस दृष्टिले आरक्षण विभाजनको साधन नभएर सामाजिक एकताको पूर्वसर्त हो ।

योग्यता र आरक्षणबिचको सन्तुलन: नीति विकल्प

आरक्षण र योग्यताबिच सन्तुलन कायम गर्न केही स्पष्ट नीतिगत आधार आवश्यक छन् । पहिलो, आरक्षणलाई स्थायी होइन, गतिशील (dynamic) नीति मानिनुपर्छ । सामाजिक अवस्था परिवर्तनसँगै यसको स्वरूप र दायरा

पुनरवलोकन हुनुपर्छ । दोस्रो, आरक्षणसँगै गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य र सिप विकासमा राज्यको लगानी अनिवार्य हुन्छ । आरक्षण एक पटक पाउने हो सधैंका लागि होइन ।

तेस्रो, योग्यता मूल्याङ्कनका मापदण्डहरू आफैं समावेशी हुनुपर्छ । परीक्षा-केन्द्रित मूल्याङ्कनले मात्र बहुआयामिक क्षमता समेट्न सक्दैन । यस सन्दर्भमा बहुआयामिक मूल्याङ्कन प्रणालीले योग्यता र समावेशीकरणबिच सन्तुलन ल्याउन सक्छ (UNDP, 2018) ।

सङ्घीय सन्दर्भमा आरक्षण र समावेशीकरण

सङ्घीय प्रणालीमा आरक्षण र समावेशीकरण झन् संवेदनशील विषय हो । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सामाजिक संरचना फरक हुने भएकाले एउटै किसिमको आरक्षण नीति सबै तहमा समान रूपमा लागु गर्नु न्यायोचित नहुन सक्छ । स्थानीय सन्दर्भमा आधारित समावेशी नीति सङ्घीय समावेशीकरणको आत्मा हो ।

यस प्रक्रियामा राष्ट्रिय समन्वयको भने आवश्यकता पर्छ अन्यथा समावेशीकरण असमान र विवादास्पद बन्न सक्छ । यसैले सङ्घीय समावेशीकरण बहु-तह समन्वय र साझा मापदण्डमा आधारित हुनुपर्छ (Watts, 2008) ।

निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीय प्रणाली समावेशीकरणका लागि बलियो संवैधानिक आधारमा निर्माण गरिएको छ । शक्ति बाँडफाँट, मौलिक हक र संस्थागत संयन्त्रहरूले समावेशी शासनको सम्भावना सिर्जना गरेका छन् तर संरचनागत सम्भावना व्यावहारिक उपलब्धिमा रूपान्तरण हुन अझै समय, राजनीतिक प्रतिबद्धता र संस्थागत सुदृढीकरण आवश्यक छ । यसमा अझै वैज्ञानिकताको खाँचो छ । उदाहरणका लागि दुर्गम तोक्ने मापदण्ड जिल्ला तोकेर हुँदैन, स्थानीय तहको भूगोलबाट निर्धारण गर्न आवश्यक छ । भूगोलका अतिरिक्त सामाजिक र सांस्कृतिक आधारहरूमा पनि समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।

राष्ट्रिय समावेशी आयोग सङ्घीय नेपालमा समावेशीकरणको प्रमुख संस्थागत संयन्त्र भए पनि यसको प्रभावकारिता सीमित छ । संवैधानिक अधिकार, संस्थागत

क्षमता र राजनीतिक समर्थनबिचको असन्तुलनले आयोगको सम्भावनालाई पूर्ण रूपमा उपयोग हुन दिएको छैन। सङ्घीय समावेशीकरणलाई व्यावहारिक रूपमा सफल बनाउन आयोगको संरचनात्मक सुदृढीकरण, प्रशासनिक र आर्थिक स्वायत्तता र सिफारिस कार्यान्वयनको अनिवार्यताका लागि स्पष्ट संयन्त्र आवश्यक देखिन्छ। सरकारको कुनै मन्त्रालयको अधीनस्थ विभाग जस्तो बनाउनुहुँदैन।

सङ्घीय प्रणाली र समावेशीकरणबिचको सम्बन्ध सरल र रेखीय छैन। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले सङ्घीयतालाई समावेशी शासनको अवसर र जोखिम दुवैका रूपमा प्रस्तुत गर्छ। नेपालको सन्दर्भमा सङ्घीयता समावेशीकरणको ऐतिहासिक अवसर हो तर यसलाई सफल बनाउन संवैधानिक प्रतिबद्धता, प्रभावकारी संस्थागत संयन्त्र र समावेशी राजनीतिक संस्कार अनिवार्य छन्। यसै गरी जनतामा चेत खुल्नु पनि आवश्यक छ।

नेपालको सङ्घीय संरचना स्पष्ट रूपमा समावेशीकरणको उद्देश्यसहित डिजाइन गरिएको छ। संविधानको प्रस्तावना, मौलिक हक, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र समावेशी संस्थागत संयन्त्रहरूले राज्य पुनर्संरचनालाई सामाजिक न्यायसँग गाँस्ने प्रयास गरेका छन्। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच शक्ति बाँडफाँडले नागरिकको सहभागिता बढाउने सम्भावना सिर्जना गरेको छ।

समावेशीकरणको व्यावहारिक अभ्यास संवैधानिक प्रतिबद्धताको तुलनामा कमजोर देखिन्छ। समावेशी नीतिहरू प्रायः औपचारिक प्रतिनिधित्वमा सीमित छन् भने सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण अपेक्षित स्तरमा हुन सकेको छैन। यसले समावेशीकरणलाई संरचनागत उपलब्धि तर व्यावहारिक अपूर्णता' को अवस्थामा राखेको छ। राष्ट्रिय समावेशी आयोगजस्ता संस्थागत संयन्त्रहरू आवश्यक भए पनि तिनको अधिकार, स्वायत्तता र प्रभावकारिता सीमित बनाइएका छन्। यसमा पुनरवलोकन जरूरी छ।

अन्तर्राष्ट्रिय तुलनात्मक अनुभवले सङ्घीयता समावेशीकरणको निश्चित उपाय नभई सम्भावनाको संरचना मात्र हो भन्ने स्पष्ट गर्छ। सङ्घीयता सफल हुन ऐतिहासिक सन्दर्भ, राजनीतिक संस्कार र सामाजिक-आर्थिक नीतिसँग

घनिष्ठ रूपमा जोडिन आवश्यक हुन्छ।

नेपालमा सङ्घीय प्रणालीको अवलम्बन ऐतिहासिक रूपमा जरा गाडेको बहिष्करण, असमानता र केन्द्रीकृत राज्य संरचनाको प्रत्युत्तरका रूपमा विकसित भएको हो। यस सन्दर्भमा सङ्घीयता र समावेशीकरण एक-आर्काबाट अलग अवधारणा होइनन्, बरु एउटै लोकतान्त्रिक परियोजनाका परस्पर आश्रित आयाम हुन्। यस लेखले नेपालको संविधानले सङ्घीय समावेशीकरणका लागि प्रगतिशील संरचनात्मक र मूल्यगत आधार निर्माण गरे पनि व्यावहारिक कार्यान्वयनमा गम्भीर चुनौतीहरू कायम छन् भन्ने देखाएको छ।

अन्ततः नेपालको सङ्घीय प्रणाली समावेशीकरणका लागि ऐतिहासिक अवसर हो तर यो अवसर स्वतःसिद्ध उपलब्धि होइन। समावेशी सङ्घीयता निरन्तर सुधार, आलोचनात्मक मूल्याङ्कन र राजनीतिक प्रतिबद्धतामा आधारित प्रक्रिया हो। सङ्घीयता संरचनामा मात्र सीमित रह्यो भने समावेशी लोकतन्त्रको सपना अधुरो रहने छ। सङ्घीयतालाई सामाजिक न्याय, समान अवसर र मानवीय गरिमासँग जोड्न सकियो भने चाहिँ नेपालको सङ्घीय परियोजना अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा समेत उदाहरणीय बन्न सक्छ।

समग्रमा आरक्षण र योग्यताबिचको बहस शून्य-योगको खेल होइन भन्ने देखिएको छ। आरक्षणले योग्यता बेवास्ता गर्छ भन्ने धारणा सामाजिक यथार्थको सरलीकरण हो। वर्गभित्रको उपवर्गको दृष्टिकोणले समावेशीकरण बहुआयामिक र सन्तुलित हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ। आरक्षण पारदर्शी, समयसापेक्ष र संरचनागत सुधारसँग जोडियो भने यो विभाजन र द्वन्द्वको साधन होइन, सामाजिक न्याय र लोकतान्त्रिक एकताको आधार बन्न सक्छ। यसमा वैज्ञानिक अनुसन्धानको खाँचो छ।

सन्दर्भसूची

- Abbink, J. (2011). Ethnic-based federalism and ethnicity in Ethiopia: Reassessing the experiment after 20 years. *Journal of Eastern African Studies*, 5(4), 596–618. <https://doi.org/1>

[0.1080/17531055.2011.642516](https://doi.org/10.1080/17531055.2011.642516)

- Austin, G. (1999). Working a democratic constitution: The Indian experience. Oxford University Press.
- Jaffrelot, C. (2003). India's silent revolution: The rise of the lower castes in North India. Columbia University Press.
- Kathmandu Post. (2022). Debates over reservation and inclusion policies in Nepal. Kathmandu Post.
- Klug, H. (2010). The constitution of South Africa: A contextual analysis. Hart Publishing.
- Kymlicka, W. (1995). Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights. Oxford University Press.
- Lawoti, M. (2010). Towards a democratic Nepal: Inclusive political institutions for a multicultural society. Sage Publications.
- National Inclusion Commission. (2021). Status of inclusion of marginalized communities in state structures. Government of Nepal.
- National Inclusion Commission. (2022). Annual report on social inclusion in Nepal. Government of Nepal, National Inclusion Commission.
- Peters, B. G. (2010). Institutional theory in political science: The new institutionalism (2nd.ed.). Continuum.
- Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.
- Sharma, P. (2019). Federalism and local governance in Nepal: Opportunities and challenges. Journal of Political Science, 19, 1–18.
- UNDP. (2018). Inclusive governance and federalism: Global experiences and lessons. United Nations Development Programme.
- Watts, R. L. (2008). Comparing federal systems (3rd. ed.). McGill-Queen's University Press.
- नेपाल सरकार. (२०७२). नेपालको संविधान, २०७२. कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय.

मानव अधिकारको समावेशी दृष्टिकोण र संवैधानिक आयोगहरूको भूमिका

डा. लिली थापा
सदस्य, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

सारांश

नेपाल सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, जातीय तथा पुस्तागत विविधताले भरिएको देश हो। यही विविधता नेपालको शक्ति पनि हो र चुनौती पनि। नेपालको संविधान २०७२ ले समानता, समावेशीता र सामाजिक न्यायलाई राज्यको मूल आधार मानेर मानव अधिकारको व्यापक प्रत्याभूति गरेको छ। तर संवैधानिक व्यवस्था र व्यवहारबिचको अन्तरका कारण महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिलाहरू, वृद्ध, युवा तथा बालबालिका जस्ता समूहहरू अझै पनि मानव अधिकार उल्लङ्घनको जोखिममा छन्।

पछिल्ला वर्षहरूमा मानव अधिकारका सवालहरू केवल राज्यनागरिक सम्बन्धमा सीमित नरही परिवार, कार्यस्थल, सार्वजनिक स्थान, डिजिटल क्षेत्र र पुस्तागत सम्बन्धसम्म फैलिएका छन्। विशेष गरी हालै देखिएका Gen Z केन्द्रित घटनाहरूले अधिकारप्रति सचेत नयाँ पुस्ता, संस्थागत उत्तरदायित्व र संवादको अभावबिचको टकरावलाई उजागर गरेका छन्। यस लेखले नेपालमा विद्यमान विविधता र समावेशीतासँग जोडिएका समसामयिक मानव अधिकारका सवालहरूको विश्लेषण गर्दै मानव अधिकारलाई समावेशी अधिकारका रूपमा बुझ्नुपर्ने आवश्यकता, अन्तरपुस्तागत समावेशीता र संवैधानिक आयोगहरूको भूमिकामाथि प्रकाश पार्छ।

विषयवस्तुको विश्लेषण

मानव अधिकारको आधुनिक विमर्शले अधिकारलाई केवल कानुनी प्रत्याभूति वा औपचारिक समानतामा सीमित

गर्दैन। समावेशी अधिकारको अवधारणाले अधिकारको वास्तविक अनुभूति सबै समूहले गर्न सक्नुपर्ने मान्यता अगि सार्छ। यसले समान अवसर, गरिमा, सुरक्षा, पहुँच र निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागितालाई जोड दिन्छ।

नेपाल जस्तो ऐतिहासिक रूपमा विभेद र बहिष्करण भोगेको समाजमा मानव अधिकारको समावेशी दृष्टिकोण अत्यन्त आवश्यक छ। संविधानले विशेष अधिकार, आरक्षण र सामाजिक न्यायका व्यवस्था गरे तापनि सामाजिक मानसिकता, संस्थागत अभ्यास र शक्ति संरचनामा आएको ढिलाइले समावेशीताको लक्ष्य अझै अपूरो छ।

नेपालमा विविधता र समावेशीताको सामाजिक सन्दर्भ

नेपाल विश्वकै थोरै देशहरूमध्ये एक हो जहाँ सानो भूगोलभित्र अत्यन्त ठुलो सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १२४ भन्दा बढी जातजाति र १२३ भाषा बोलिने समुदायहरू छन्। धार्मिक, भाषिक, जातीय र भौगोलिक विविधताले नेपाली समाजलाई समृद्ध बनाएको भए पनि यसलाई समान अवसर र सम्मानमा रूपान्तरण गर्न नसक्दा विभेद र असमानताको संरचना बलियो बनेको छ।

समावेशीता केवल प्रतिनिधित्वको सङ्ख्यात्मक प्रश्न होइन। यो शिक्षा, रोजगारी, स्वास्थ्य, न्याय र नेतृत्वका अवसरमा पहुँचसँग जोडिएको विषय हो। ऐतिहासिक रूपमा राज्यका शक्ति संरचनाबाट बाहिर पारिएका समुदायहरू आज पनि विकासका मूल प्रवाहबाट पछि परिरहेका छन्।

कानुनी प्रगतिका बाबजुद सामाजिक अभ्यास र संस्थागत संस्कृतिमा परिवर्तन सुस्त छ ।

लैङ्गिक समानता र बहुआयामिक विभेद

लैङ्गिक समानता नेपालका मानव अधिकार बहसको केन्द्रमा रहँदै आएको विषय हो । नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२ अनुसार करिब २३ प्रतिशत महिलाले जीवनकालमा कुनै न कुनै प्रकारको शारीरिक, यौनिक वा मानसिक हिंसा भोगेका छन् । घरेलु हिंसा, कार्यस्थलमा यौन दुर्व्यवहार र सार्वजनिक स्थानमा असुरक्षाले महिलाका आत्मसम्मान, सहभागिता र अवसरमा प्रत्यक्ष असर पारेको छ ।

लैङ्गिक विविधताको सवाल केवल महिला र पुरुषको द्वैधतामा सीमित छैन । यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका महिला, दलित महिला र वृद्ध महिलाले बहुआयामिक भेदभाव भोगिरहेका छन् । समान कामका लागि महिलाले पुरुषको तुलनामा औसत २० देखि ३० प्रतिशत सम्म कम पारिश्रमिक पाउनु आर्थिक अधिकारको दृष्टिले गम्भीर चुनौती हो ।

दलित, आदिवासी जनजाति र अल्पसङ्ख्यक समुदायहरू अझै पनि बहुआयामिक विभेदको चक्रमा छन् । छुवाछुत कानुनी अपराध भए तापनि व्यवहारमा यसको निरन्तरता देखिन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा पहुँचको अन्तर पुस्तान्तरण हुँदै गएको छ, जसले सामाजिक गतिशीलतालाई अवरुद्ध गरेको छ ।

भाषिक समावेशीता मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण आयाम हो । मातृभाषामा सूचना, शिक्षा र सेवामा पहुँच नहुनुले लोकतान्त्रिक सहभागितामाथि प्रत्यक्ष अवरोध पुऱ्याएको छ । यसले विशेष गरी वृद्ध, महिला र ग्रामीण समुदायलाई राज्यबाट अझ टाढा बनाएको छ ।

Gen Z, डिजिटल क्षेत्र र नयाँ मानव अधिकार बहस

हालैका वर्षमा Gen Z सन् १९९७ पछि जन्मिएका

पुस्ताकेन्द्रित सार्वजनिक घटना र आन्दोलहरूले नेपालमा मानव अधिकार बहसलाई नयाँ दिशामा मोडेका छन् । यी घटनाहरूले युवाहरू केवल सेवा प्राप्तकर्ता नभई अधिकारप्रति सचेत, प्रश्न गर्ने र उत्तरदायित्व खोज्ने पुस्ता भएको स्पष्ट पारेका छन् ।

यी घटनाहरूले केही महत्त्वपूर्ण पाठ सिकाएका छन् । पहिलो, युवाको आवाजलाई समयमै सुन्न नसक्दा असन्तोष बढ्छ र संवादको स्थान टकरावले लिन्छ । दोस्रो, डिजिटल प्लेटफर्म युवाका लागि अभिव्यक्ति र संगठनको मुख्य माध्यम बनेको छ, जहाँ अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, गोपनीयता र सुरक्षा एकैसाथ चुनौतीमा छन् । तेस्रो, पुस्तागत दूरी र अविश्वासले संस्थागत विश्वसनीयतालाई कमजोर बनाउँछ ।

Gen Z का सवालहरू रोजगारी, मानसिक स्वास्थ्य, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, पहिचानको सम्मान र न्यायमा शीघ्र पहुँचसँग जोडिएका छन् । यी सवाललाई अनुशासन वा नियन्त्रण को दृष्टिले मात्र हेर्नु मानव अधिकारको दृष्टिकोण होइन । बरु संवाद, समावेशी नीति र संरचनागत सुधारमार्फत सम्बोधन गर्नु नै दीर्घकालीन समाधान हो ।

अन्तरपुस्तागत समावेशीता: अधिकारको निरन्तरता

नेपालमा मानव अधिकार बहस प्रायः एक पुस्तामा केन्द्रित हुन्छ कहिले बालबालिका, कहिले युवा, कहिले महिला वा वृद्ध । मानव अधिकार अन्तरपुस्तागत निरन्तरता हो । आज युवाको अधिकार सुरक्षित नगर्दा भोलिको नेतृत्व कमजोर हुन्छ र आज वृद्धको योगदानलाई सम्मान नगर्दा सामाजिक स्मृति हराउँछ ।

नेपालमा ४० प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्या २५ वर्षमुनिको छ भने वृद्ध जनसङ्ख्या पनि तीव्र रूपमा बढ्दैछ । तर नीति निर्माण र संस्थागत संरचनामा यी दुवै पुस्ताको आवाज सीमित छ । अन्तरपुस्तागत समावेशीता भन्नाले पुस्ताबिच सम्मान, संवाद र सहकार्य सुनिश्चित गर्नु हो, जसले सामाजिक एकता र मानव अधिकार संरक्षणलाई बलियो बनाउँछ ।

संवैधानिक आयोगहरू र मानव अधिकार संरक्षणको भूमिका

नेपालमा मानव अधिकार संरक्षणका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, समावेशी आयोग तथा बाल अधिकारसम्बन्धी संरचनाहरू स्थापना गरिएका छन् । यी आयोगहरूको मुख्य भूमिका अनुगमन, अनुसन्धान, सिफारिस र नीतिगत सुधारमा राज्यलाई मार्गदर्शन गर्नु हो ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले हिरासत मृत्यु, यातना, बल प्रयोग, लैङ्गिक हिंसा, जातीय विभेद, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र पछिल्ला Gen Z सम्बन्धी घटनाहरूमा स्वतन्त्र अनुगमन गर्दै आएको छ । आयोगहरूको सक्रियता र अधिकारकेन्द्रित दृष्टिकोणले सार्वजनिक विश्वास कायम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

तर आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन नहुनु, स्रोतको अभाव र संस्थागत समन्वय कमजोर हुनु अझै ठुलो चुनौती बनेको छ । मानव अधिकार आयोगहरू केवल प्रतिक्रिया दिने निकाय नभई रोकथाम, सचेतना र संवाद प्रवर्धन गर्ने संस्थाका रूपमा सशक्त बन्न आवश्यक छ ।

निष्कर्ष र सुझाव

नेपालको विविधता यसको शक्ति हो, तर समावेशीताबिना विविधता असमानतामा परिणत हुन्छ । आजका मानव अधिकारका सवालहरू पुस्तागत, डिजिटल, सामाजिक र संस्थागत सबै तहमा फैलिएका छन् । हालैका Gen Z सम्बन्धी घटनाहरूले देखाएको छ कि संवादविहीन शासन र असंवेदनशील संस्थाले मानव अधिकार संकटलाई गहिरो बनाउँछ । अन्तरपुस्तागत समावेशीता, संवैधानिक आयोगहरूको सशक्त भूमिका र मानव अधिकारलाई समावेशी अधिकारका रूपमा व्यवहारमा उतार्ने सोचमार्फत मात्र नेपालले संविधानले परिकल्पना गरेको गरिमामय, न्यायपूर्ण र समावेशी समाज निर्माण गर्न सक्छ ।

यस लेखमा उठाइएका विविधता, समावेशीता, अन्तरपुस्तागत न्याय तथा समसामयिक मानव अधिकारका सवालहरूलाई ध्यानमा राख्दै राज्यका सबै तहका निकायहरूले मानव अधिकारलाई औपचारिक कानुनी प्रत्याभूति मात्र नभई समावेशी अधिकारका रूपमा व्यवहारमा उतार्न आवश्यक देखिन्छ । नीति निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रियामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, युवा, वृद्ध तथा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिनुपर्छ । विशेष गरी Gen Z सहित युवापुस्तासँग संवाद प्रवर्धन गर्दै डिजिटल अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र मानसिक स्वास्थ्यसम्बन्धी सवालहरूलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्छ । साथै, संवैधानिक आयोगहरूको सिफारिस कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट समयसीमा, पर्याप्त स्रोतसाधन र प्रभावकारी अन्तरसंस्थागत समन्वयको व्यवस्था गर्दै मानव अधिकार संरक्षणलाई रोकथाम, सचेतना र सामाजिक विश्वास सुदृढ गर्ने दिशामा अगि बढाउन राज्यले ठोस प्रतिबद्धता जनाउन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सूची

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग । (२०७८) ।
- राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय । (२०२२) ।
- नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग । (२०८०) । वार्षिक प्रतिवेदन ।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घ । (२०११) । व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी मार्गदर्शक सिद्धान्त ।
- OHCHR । (२०२०) Digital Rights and Freedom of Expression in South Asia

सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यको भूमिका

बलराम निरौला
रजिष्ट्रार, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय

सारांश:

सीमान्तकृत समुदाय भनेको अवसरबाट बन्चित मात्र होइन राज्यले विशेष रूपमा ध्यान दिनुपर्ने समुदाय हो। नेपालको सन्दर्भमा सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यले धेरै नीतिगत व्यवस्था गरेको भए तापनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको अझै आवश्यकता देखिएको छ। राज्यको सक्रिय उत्तरदायित्व र समावेशी भूमिकाविना सीमान्तकृत समुदायको दिगो उत्थान सम्भव हुँदैन। नीति, कानूनको तर्जुमा मात्र होइन, प्रभावकारी कार्यान्वयन, पर्याप्त बजेट, समुदायको सहभागिता र निरन्तर अनुगमन नै सफलताको आधारहरू हुन्।

सीमान्तकृत समुदाय भनेको के हो?

सीमान्तकृत समुदाय भनेको त्यस्तो सामाजिक समूह हो, जो समाजमा मुख्य धारबाट, निर्णय प्रक्रियाबाट, आर्थिक र सामाजिक अवसरहरूबाट अलग भएको वा पछाडि परेको हुन्छ। सामान्यतः निम्न प्रकृतिको समुदाय सीमान्तकृत समुदाय हो

- जात, क्षेत्र, धर्म, लिङ्ग वा अन्य कारणले सामाजिक रूपमा अलग र कम अवसर पाउने समुदाय
- आर्थिक स्रोत, रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा जस्ता साधनमा अवरोध वा पहुँच कम भएको समुदाय
- नीतिनिर्माण वा निर्णय प्रक्रियामा अल्पप्रतिनिधित्व भएको समुदाय
- साँस्कृतिक वा भाषिक पहिचानका हिसावले मुख्य धारबाट अलग भएको समुदाय

सीमान्तकृत समुदायको यो परिभाषा युएनडिपि, विश्वबैंडक, युनेस्को जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले तयार गरेको सीमान्तकृत समुदाय (Marginalized Community) को अवधारणासँग मेल खान्छ, जहाँ सामाजिक वहिष्करण (Social Exclusion) स्रोत, साधन र सेवामा असमान पहुँच (Unequal Access) र शक्तिको असन्तुलन (Power Imbalance) लाई सीमान्तकृत समुदाय पहिचानको मूल आधारका रूपमा लिइएको छ।

विश्व समुदाय समुन्नत (Advantaged/Dominant) र सीमान्तकृत (Disadvantaged/Marginal) मा कसरी परिणत भयो

समुन्नत समुदाय भनेको ती समुदाय हुन जसले समय क्रममा स्रोत, शक्ति र अवसरमा पहुँच पाए अनि समृद्ध बने। यसको विपरीत स्रोत, शक्ति र अवसरबाट विमुख हुँदै गएका समुदायहरू सीमान्तकृत समुदायमा परिणत भए। विश्व समुदाय यसरी दुई वर्गमा विभाजित हुनुका एक मात्र कारण नभएर विविध कारणहरू छन्, जसको यहाँ सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ -

क. ऐतिहासिक कारणहरू -

- उपनिवेशवाद (Colonialism): युरोपेली शक्तिहरूले एशिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकालाई आफ्नो उपनिवेश बनाए जसको कारणले गर्दा यी देशहरूका प्राकृतिक स्रोत, श्रम र पूँजी उपनिवेशवादी देशहरूतर्फ सदैँ गयो अनि उपनिवेशित समाजहरू कमजोर राज्य संरचना, गरिबी र असमानतामा फस्दै

गए। परिणाम स्वरूप उपनिवेशित समाज सीमान्तकृत बने अनि उपनिवेशवादी देशहरू समुन्नत बने।

- दासप्रथा र जातीय श्रेणीकरण : मानव समाजलाई जातीय/नश्लीय आधारमा वर्गीकरण गरी केही जात/नश्ललाई उच्च र अरूलाई नीच बनाइयो जसका कारणले समाजमा समुन्नत र सीमान्तकृत वर्गको जन्म भयो। यो संरचनागत असमानताले समाजमा पुस्तौंसम्म जरा गाडेर बस्यो।

ख. आर्थिक कारणहरू

अठारौं शताब्दीमा युरोप र उत्तर अमेरिकामा तीव्र रूपमा औद्योगिक क्रान्ति भयो जसका कारण मेसिन, उद्योग, यातायात, विज्ञानमा तीव्र रूपमा प्रगति भयो। तर विश्वका अन्य देशहरू त्यो प्रक्रियामा सहभागी हुन सकेनन्। जसको फलस्वरूप जसले औद्योगिकीकरण गरे ती देशहरू समुन्नत हुँदै गए भने पछि परेका देशहरू सीमान्तकृत भए।

ग. आर्थिक संरचना र विश्व बजार

विकाशील देशले कच्चा पदार्थ निर्यात गर्ने तथा विकसित देशले प्रशोधित सामान निर्यात गर्ने गरेका कारण मूल्यमा धेरै अन्तर भई असमानता बढ्नुका साथै गरिब देशहरू ऋणमा फस्दै गएर विकसित देशहरूमा निर्भर हुँदै गए।

घ. राजनीतिक शक्ति र शासन प्रणाली

स्थिर लोकतन्त्र, सुशासन भएका देशहरू लगानी, शिक्षा र प्रविधिमा अगाडि बढे, तानाशाही र अस्थीर लोकतन्त्र तथा भ्रष्टाचार भएका मुलुकहरू विकासमा पछि परे। तसर्थ राजनीतिक अस्थिरता सीमान्तीकरणको ठुलो कारण बन्न गयो।

ङ. ज्ञान, शिक्षा र प्रविधिमा पहुँच

समुन्नत देशले गुणस्तरीय शिक्षा, अनुसन्धानलगायत प्रविधिमा अग्रसर भई उन्नति गरे भने सीमान्तकृत देशहरू साक्षरता र डिजिटल पहुँचमा कमजोर भए र विकासमा पछि परे।

च. सामाजिक विभेद र पहिचानको राजनीति

जाति, जातीयता, लिङ्ग, भाषा, धर्मका आधारमा केही समुदायलाई विश्वभरि नै पछि पारियो। उपनिवेशकालीन सीमा र राज्य संरचनाले अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई झन सीमान्तकृत बनायो।

छ. विश्व युद्ध र शक्ति संरचना

दोस्रो विश्वयुद्धपछि अमेरिका, युरोप, जापानलगायतका देशहरू शक्तिशाली बने। अफ्रिका, एशियाका देशहरू पुननिर्माण मै सङ्घर्षरत रहे। यसका साथै शीतयुद्धले पनि विश्व समुदायलाई गहन रूपमा विभाजन गरेको थियो।

निष्कर्षमा यो भन्न सकिन्छ कि, विश्व समुदाय समुन्नत र सीमान्तकृतमा परिणत हुनु प्राकृतिक कारण नभई मानव निर्मित प्रक्रिया हो।

नेपालको सन्दर्भमा सीमान्तकृत समुदाय भन्नाले ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र भौगोलिक कारणले राज्यको मुख्य धारबाट पछाडि पारिएका तथा अवसर र पहुँचबाट वञ्चित समुदायहरू बुझिन्छ। नेपालमा सीमान्तकृत मानिने प्रमुख समुदायहरूमा निम्न समुदायहरू पर्छन्

- जातीय तथा सामाजिक आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति तथा मधेशी समुदाय
- लैङ्गिक आधारमा महिला (विशेषगरी ग्रामीण, दलित तथा आदिवासी महिला) तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरू
- भौगोलिक आधारमा कर्णाली, सुदूरपश्चिम, हिमाली तथा दुर्गम पहाडी क्षेत्रका समुदाय
- अन्य सीमान्तकृत समूह, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लोपोन्मुख तथा अल्पसङ्ख्यक जातीय समूह, भूमीहीन, सुकुम्वासी, गरिब तथा आर्थिक रूपले पछाडि परेको वर्ग

यो अवधारणा नेपालको संविधान, नीति, कानून र विकास योजनासंग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ।

नेपालमा समुन्नत र सीमान्तकृत समुदायको विभाजन कसरी भयो?

क. ऐतिहासिक कारण

नेपाल राज्यको एकीकरणपछि बनेको राज्य सञ्चालन पद्धतिभित्रको प्रशासन, सेना र नीति निर्माणमा केही जाति/वर्गको मात्र केन्द्रीकृत प्रतिनिधित्व रह्यो र बाँकी धेरै समुदायहरू निर्णय प्रक्रियाबाट अलग रहन गए। यसले नेपाल राज्यमा संरचनागत असमानता जन्मन गयो र एकथरी समुदाय क्रमशः सीमान्तकृत बन्दै गयो।

ख. जातीय र सामाजिक संरचना

मुलुकी ऐनलगायतका कानुनी व्यवस्थाहरूले जातीय श्रेणीकरणलाई कानुनी मान्यता दिएपछि दलित, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम समुदायहरू शिक्षा, भूमि, रोजगारी लगायतका अवसरबाट बञ्चित हुँदै गए। यसका साथै नेपाली समाजमा लैङ्गिक विभेदको अवस्था सिर्जना हुन गई महिलाहरूको शिक्षा, सम्पत्तिको अधिकार र निर्णयशक्ति कमजोर हुन गयो र महिलामुखी गरिबी (Feminization of Poverty)को अवस्था सिर्जना भयो।

ग. भौगोलिक कारण

नेपालको भूबनोट अनुसार हिमाल, पहाड र तराइबिच विकासको असन्तुलन हुन गई दुर्गम क्षेत्रमा सडक, स्वास्थ्य, शिक्षा, वजारको पहुँच कमजोर हुन गयो। सुदूरपश्चिम र कर्णाली क्षेत्रहरू भौगोलिक कठिनाइबाट झन् झन् प्रभावित हुँदै अझ पछाडि पर्दै गए। यसरी नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा कठिन भूगोल नै सिमान्तीकरणको कारण बन्न पुग्यो।

घ. भूमि र आर्थिक संरचना

राज्यको विभेदकारी नीति तथा जातीय श्रेणीकरणका कारण राज्यको जमीन केही सीमित वर्गको मुठीमा पर्न गयो जसको फलस्वरूप वास्तविक किसान, भूमिहीन सुकुम्वासीहरू सीमान्तकृत बन्न पुगे। यसै गरी

औपचारिक रोजगारीमा समेत सीमित पहुँच भएका कारण गरिबी अन्तरपुस्तिय रूपमा सदैँ गयो।

ङ. शिक्षा र अवसरमा असमान पहुँच

गुणस्तरीय शिक्षा शहर केन्द्रित हुँदै जानु, निजी शिक्षा धनी वर्गको पहुँचमा मात्र रहनु, भाषा र संस्कृति तथा रोजगारमुखी शिक्षा प्रणाली नहुनुका कारण शिक्षा नै वर्ग विभाजनको आधार बन्यो।

च. राजनीतिक प्रतिनिधित्वको कमी

लामो समयसम्म संसद, सरकार र प्रशासनमा सीमान्तकृत समुदायको न्यून प्रतिनिधित्व रहन गएको कारण नीतिहरू पनि समावेशी हुन सकेनन्।

छ. द्वन्द्व, विस्थापन र आप्रवासन

सशस्त्र द्वन्द्वका कारण गरिब जनजाति र ग्रामीण समुदाय बढी प्रभावित हुनुले पनि सीमान्तकृत समुदायको पारिवारिक विचलन, वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रक्रियाको विकास हुँदै गयो।

ज. नीति कार्यान्वयनको कमजोरी

समावेशी आरक्षण, सङ्घीयता जस्ता नीति तर्जुमा भए तापनि कार्यान्वयन कमजोर भएका कारण यसको लाभ सक्षम वर्गमै सीमित रहन गयो।

सीमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणका लागि राज्यको प्रयास

नेपालको संविधानले समावेशी, समानुपातिक र सामाजिक न्यायमा आधारित राज्य निर्माण गर्ने लक्ष्य राखेको छ। सोही बमोजिम संविधानमा समानताको हक, सामाजिक न्यायको हक, आरक्षण र विशेष अवसरको व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको सन्दर्भमा सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यले गरेका प्रयासहरूलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था : समावेशी नीतिको अवलम्बन, शिक्षा, सार्वजनिक सेवा तथा रोजगारीमा आरक्षणको व्यवस्था, छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्ध कानुनी व्यवस्था आदि।

- शिक्षामा सहयोग : सीमान्तकृत समुदायका लागि छात्रवृत्ति, निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा, आवासीय विद्यालयको व्यवस्था आदि ।
- आर्थिक सशक्तीकरण : सिप विकास तालिम, सहूलियत कर्जा, स्वरोजगार कार्यक्रम आदि ।
- राजनीतिक सहभागिता: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा राजनीतिक रूपमा समावेशी प्रतिनिधित्व
- सामाजिक सुरक्षा: वृद्ध, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिलाका लागि भत्ताको व्यवस्था तथा लोपोन्मुख समुदायका लागि विशेष सुविधा आदि ।

सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि विश्वका विभिन्न देशले अपनाएका असल अभ्यास (Global Good Practices)

- भारतले आरक्षण प्रणाली (Reservation System) मार्फत् दलित, आदिवासी र अन्य पिछडा वर्गका लागि शिक्षा, सरकारी सेवा, संसद तथा स्थानीय तहमा आरक्षणको व्यवस्था गरेर सीमान्तकृत समुदायको मुलप्रवाहीकरण गर्ने कार्य गरेको छ ।
- दक्षिण अफ्रिकाले Black Economic Empowerment कार्यक्रम सञ्चालन गरी सीमान्तकृत काला समुदायलाई रोजगारी, उद्योग व्यवसायको स्वामित्व, सिप र नेतृत्व विकासमा प्राथमिकता दिई कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ ।
- ब्राजिलले सामाजिक सुरक्षा र ससर्त नगद सहायता कार्यक्रम सञ्चालन गरी गरिब तथा सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने, स्वास्थ्य परीक्षण गराउने ससर्तमा अभिभावकहरूलाई नगद उपलब्ध गराउने गरेको छ ।
- फिनल्यान्डले सबैका लागि समान र गुणस्तरीय शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ जसको फलस्वरूप सामाजिक वर्गबिचमा शैक्षिक खाडल न्यून भएको छ ।
- संयुक्त अधिराज्य वेलायतले नागरिकका लागि

निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेको छ जसले गर्दा आयका आधारमा स्वास्थ्य सेवामा हुने पहुँचको अवस्था घटेको र स्वास्थ्य सेवा सर्वसुलभ भएको छ ।

- न्युजिल्यान्डले आदिवासी माउरी समुदायका लागि संसदमा सिट आरक्षण गरेका छ, जसबाट सीमान्तकृत समुदायको राजनीतिक सहभागिता र आवाज बलियो भएको छ ।
- रुवान्डाले संविधानमा नै महिला कोटा निश्चित गरेका कारण संसदमा महिलाका सहभागिता विश्वमा नै उच्च रहेको छ ।
- क्यानाडाले आदिवासी अधिकारलाई मान्यता दिनुका साथै मातृभाषा र विशेष शिक्षा योजना लागु गरेको छ, जसको फलस्वरूप आदिवासी समुदायको साँस्कृतिक संरक्षण र पहुँचमा सुधार भएको छ ।
- जर्मनीले न्यूनतम आय भएकाहरूलाई बेरोजगारी भत्ता, सामाजिक सुरक्षालगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको छ, जसको फलस्वरूप चरम गरिवीको अवस्था शून्य बराबर रहेको छ ।
- इन्डोनेसियाले बजेट र योजनाको कार्यान्वयन लक्षित समुदायमार्फत् गर्ने गरेको छ, जसको परिणामस्वरूप स्थानीयमा स्वामित्वको भावना र पारदर्शीतामा वृद्धि भएको ।

उल्लिखित विश्वका असल अभ्यासहरूबाट सीमान्तकृत समुदायको उत्थान गरी मुलप्रवाहीकरण गर्न मूल रूपमा निम्नअनुसारको साझा सिकाइलाई आत्मसात गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ:

- ◆ राज्यको स्पष्ट नेतृत्व
- ◆ कानुनी सुनिश्चतता
- ◆ सामाजिक सेवा
- ◆ लक्षित कार्यक्रम र सार्वभौमिक पहुँचको संयोजन
- ◆ लक्षित समुदायको प्रत्यक्ष सहभागिता

विश्वका असल अभ्यासलाई नेपालको सन्दर्भसँग तुलना गरेर हेर्दा सीमान्तकृत समुदायको उत्थानसम्बन्धी कार्यक्रमका सम्बन्धमा निम्न समस्या तथा चुनौतीहरू रहेको देखिन्छः

- नेपालमा ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम लागु भएको छ तर सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, व्यक्तिगत सम्पन्नता आदिसँग जोडेर सञ्चालन गरिएको र कमजोर अनुगमन र निरीक्षण प्रणालीका कारण यो कार्यक्रम प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
- नेपालमा दलित, आदिवासी, महिला, मधेशी आदि सीमान्तकृत समुदायका लागि राजनीतिक तथा प्रशासनिक तहमा समावेशी आरक्षण प्रणाली लागु गरिएको भए तापनि कार्यान्वयनमा असमानता एवम् यस्ता अवसरहरू सोही वर्गका टाठावाठाको नियन्त्रणमा रहेका कारण सर्वसाधारणको पहुँचमा कमी रहेको अवस्था छ।
- नेपालमा संवैधानिक र कानुनी रूपमा नागरिकहरू बिच समानता कायम गरिएको भएता पनि व्यवहारमा अझै विभेदको अवस्था रहेको छ।
- नेपालमा सबै नागरिकका लागि आधारभूत शिक्षा निःशुल्क रहेको भए तापनि शिक्षाको गुणस्तर र समान पहुँचमा ठुलो अन्तर रहेको छ।
- नेपालमा सबै नागरिकका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क गरिएको भए तापनि ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा गुणस्तरीय स्वस्थ सेवाको पहुँच अझै पुगेको छैन।
- नेपालमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा महिला र लक्षित समुदायको सहभागिताको सुनिश्चितता गरिएको अनि सोहीअनुसार सङ्ख्यात्मक सहभागिता देखिएको भए तापनि नेतृत्व क्षमता कमजोर भएकाले प्रभावकारिता देखिएको छैन।
- लक्षित वर्गलाई नीति निर्माणमा सहभागी गराउनका लागि स्थानीय स्तरका आयोजनाहरूको छनोट र कार्यान्वयनमा लक्षित वर्गलाई सहभागी गराउने

नीति रहेको भए तापनि क्षमता र पारदर्शिताको कमी रहेकाले प्रभावकारिता देखिएको छैन।

सीमान्तकृत समुदायको उत्थानमा राज्यको भूमिका

क. समावेशी नीति तथा कानून बनाउने

- जाति, लिङ्ग, भाषा, धर्म, क्षेत्र वा अपाङ्गताका आधारमा हुने विभेद अन्त्य गर्न समावेशी कानून बनाउने।
- समान अधिकार, सामाजिक न्याय र आधारभूत मानव अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था गर्ने।

ख. शिक्षाको पहुँच र गुणस्तरमा सुधार गर्ने

- निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा नीतिको अनिवार्य कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने
- छात्रवृत्ति, आवासीय विद्यालय, मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने
- सीमान्तकृत समुदायका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको व्यवस्था गर्ने

ग. आर्थिक सशक्तीकरण

- सिपमूलक तालिम, स्वरोजगार कार्यक्रम र सहूलियत ऋणको व्यवस्था गर्ने
- भूमिसुधार, उत्पादनका साधन र बजारसम्मको पहुँचमा सहजीकरण गर्ने
- गरिबी निवारण लक्षित कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गर्ने

घ. राजनीतिक सहभागिता र प्रतिनिधित्व

- आरक्षण, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र सहभागितामूलक शासन प्रणाली लागु गर्ने
- नीति निर्माण तहमा सीमान्तकृत समुदायको आवाज सुनिश्चित गर्ने

ड. पहिचान, संस्कृति र भाषाको संरक्षण

- राज्यभित्रका सबै भाषा, संस्कृति, परम्परा र ज्ञान प्रणालीको संरक्षण तथा सम्बर्धन गर्ने
- राज्यका कार्यक्रम र सेवामा संस्कृतिक सम्बेदनशीलता अपनाउने

च. तथ्याङ्क सङ्कलन र प्रमाणमा आधारित नीति

- विभाजित (Disaggregated) तथ्याङ्क सङ्कलन गरी लक्षित नीति बनाउने
- कार्यक्रमको अनुगमन मूल्याङ्कन र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने

छ. सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण

- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा दलितका लागि विशेष सहूलियत तथा सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- विपत्, जलवायु जोखिमबाट प्रभावित समुदायका लागि संरक्षणका विशेष उपाय अपनाउने
- सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई व्यक्ति तथा परिवारको आम्दानीसंग तुलना गरी उपलब्ध गराउने

ज. संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र अनुगमन

- स्थानीय तहहरूको कार्यान्वयन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
- तथ्यमा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन गर्ने
- सबै कार्यहरूमा पारदर्शिता र जवाफदेहितामा अभिवृद्धि गर्ने

झ. साझेदारी र सहकार्य

- नागरिक समाज तथा निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यासहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी स्थानीय सन्दर्भमा रूपान्तरण गर्ने ।

निष्कर्ष:

सीमान्तकृत समुदाय भनेको प्राकृतिक कारणबाट नभई मानव निर्मित असमान व्यवहार र विभेदका कारण अवसरबाट वंचित समुदाय हो जसलाई राज्यले राज्यले विशेष रूपमा ध्यान दिएर क्षमतावान बनाई मूलप्रवाहमा ल्याउनुपर्छ । नेपालको सन्दर्भमा सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यले धेरै नीतिगत व्यवस्था गरेको भए तापनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको अझै आवश्यकता देखिएको छ । राज्यको सक्रिय उत्तरदायित्व र समावेशी भूमिका विना सीमान्तकृत समुदायको दिगो उत्थान सम्भव हुँदैन । नीति, कानूनको तर्जुमा मात्र होइन, प्रभावकारी कार्यान्वयन, पर्याप्त बजेट, समुदायको सहभागिता र निरन्तर अनुगमन नै सफलताको आधारहरू हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान
- पन्ध्रौँ र सोह्रौँ आवधिक योजना
- राष्ट्रिय समावेशी आयोगलगायत अन्य आयोगका विभिन्न प्रकाशनहरू
- इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्रीहरू

समृद्धिका लागि औद्योगिक सम्बन्ध

डा.केशव प्रसाद अधिकारी

सारांश

श्रम समाज, व्यापार व्यवसाय र राज्यको समग्र अर्थतन्त्रको केन्द्रमा हुन्छ। असल श्रम र औद्योगिक सम्बन्ध राज्यको समृद्धिको आधार हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। श्रम वा औद्योगिक सम्बन्धको बृहत अर्थ लाग्ने भए तापनि यसले व्यापार व्यवसाय र तिनको लक्ष हासिल गर्न काम गर्ने कामदार वा श्रमिकबिचको सम्बन्ध दर्शाउँछ। असल औद्योगिक सम्बन्ध श्रमिक, रोजगारदाता निकाय र राज्यका नियमनकारी निकायका बिचको सहकार्यमा कायम हुन्छ। यीनै तीन पक्षलाई औद्योगिक सम्बन्धका कर्ता (Actors) का रूपमा हेरिन्छ भने व्यापार व्यवसायले लक्षबमोजिम वृद्धि हासिल गर्न सक्नु, श्रमिकको व्यक्तिगत र पारिवारिक जीवन स्तरमा सुधार, राजस्व सङ्कलन विविधता र वृद्धि अनि देशको समग्र अर्थतन्त्रको दिगो बिकासलाई सुमधुर औद्योगिक सम्बन्धका प्रतिफलका रूपमा हेरिन्छ। नेपालमा मल्लकालदेखिका संहिता र ऐनकानूनले श्रम र ज्याला मजदुरीका बारेमा उल्लेख गरेको देखिन्छ। तथापि बाधा श्रम, बाल श्रम र श्रममा लैङ्गिक र जातीय विभेदको अन्त्यको प्रयास भने वि.सं. २०४८ बाट नीतिनियममा प्रभावकारी तवरले आउन थालेको हो। हाल आएर नेपालको संविधान, श्रम ऐन, २०७४, र औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ले असल औद्योगिक सम्बन्धका बारेमा यथेष्ट कानुनी आधार दिएका छन्। समृद्धिका लागि यी ऐनकानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन अबको प्रयास हुनुपर्छ।

१. परिचय र सन्दर्भ

औद्योगिक सम्बन्ध भन्ने पदावलीले सामान्य बुझाईमा बृहत् अर्थ राख्छ। यसले कुनै पनि वस्तु वा सेवाका

उत्पादक र उपभोक्ताबिचको, राज्य, उपभोक्ता र उत्पादकका बिचको अनि उत्पादक र उत्पादनको काममा संलग्न कामदार/श्रमिक र उद्योग प्रतिष्ठानका व्यवस्थापनका बिचको सम्बन्ध भन्ने अर्थ राखे जस्तो देखिन्छ। तर औद्योगिक सम्बन्धको विशिष्ट अर्थमा भने उद्योग व्यवसायको व्यवस्थापन र तिनमा काम गर्ने श्रमिकका बिचको सम्बन्धलाई जनाउँछ। सुमधुर औद्योगिक सम्बन्धले प्रतिष्ठानको उद्देश्य-हासिल गर्न र श्रमिकको उत्पादकत्व बढाउन अहम् भूमिका निर्वाह गर्छ। नेपालमा मल्लकालदेखिनै श्रम र रोजगारका विषयमा राज्यले केही न केही व्यवस्था गरेको पाइन्छ। हालको समयमा रोजगारदाता श्रमिक र श्रमबिचको सम्बन्ध सुमधुर र सन्तुलित बनाउँदै दुवै पक्षको हक अधिकार सुनिश्चित गर्न औद्योगिक र श्रम सम्बन्धका विषयमा श्रम ऐन, २०७४, श्रम नियमावली, २०७५, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, र राष्ट्रिय रोजगार नीति २०७१ ले विभिन्न व्यवस्था गरेका छन्। यसै सन्दर्भमा समाज र व्यापार/व्यवसायमा श्रमको केन्द्रीयता, औद्योगिक सम्बन्धका विविध पक्ष र यसका बहुपक्षीय प्रतिफलका बारेमा छोटो चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुने छ।

समाज, व्यापार र व्यवसायको केन्द्रमा श्रम र श्रमिक : वर्तमानमा सबै सामाजिक परिवेशमा हरेक व्यक्तिको जीवनको पूर्णकालीन शैक्षिक जीवनपछि हातखुट्टा नबसुन्जेलसम्म जीविकोपार्जन र व्यक्तिगत अनि पारिवारिक समुन्नतिका लागि काम वा श्रम नै केन्द्रमा हुन्छ। त्यसै गरी एउटा वयस्क व्यक्तिको

व्यक्तिगत, पारिवारिक र सामाजिक जीवनको परिचय र हैसियत उसले गर्ने श्रम तथा रोजगारीले निर्धारण गरेको हुन्छ। हरेक काम वा श्रमलाई मर्यादित कामको रूपमा स्थापित गर्न सकेको अवस्थामा सो काम/श्रमले संलग्न रोजगार व्यक्तिको परिवार, समाज र कार्यस्थलमा आ-आफ्नै तर सामुहिक पहिचान स्थापित गर्छ। एउटा रोजगार व्यक्तिले गरेको श्रमको सही मूल्याङ्कन उसको व्यक्तिगत र पारिवारिक आर्थिक वा वित्तीय स्थायित्व आउँछ, काममा दक्षता आउँछ, उद्योग र व्यवसायले आफ्नो व्यावसायिक लक्ष हासिल गर्छन् र समग्रमा राज्यको अर्थ व्यवस्थामा सकारात्मक प्रभाव पर्छ। जसले गर्दा राज्यको सामाजिक र आर्थिक समृद्धिको बाटो तय हुन्छ। व्यवसाय प्रवर्धन र लक्ष हासिल गर्न व्यवसायी अथवा रोजगारदाताका लागि पनि श्रमिकको उत्तिकै महत्व हुन्छ। व्यापार/व्यवसायको सम्भाव्यता र प्रवर्धन सम्बन्धित क्षेत्रको कामको सिप र दक्षता भएका श्रमिकको उपलब्धता र उनीहरूको काम गर्ने ईच्छाशक्तिमा भर पर्छ। सुमधुर औद्योगिक र व्यावसायिक सम्बन्धबाट राज्यले दोहोरो फाइदा लिन सक्छ। एकातिर व्यावसायिक विविधताको प्रवर्धन हुने र राजस्व सङ्कलनको दायरा बढ्ने हुन्छ भने अर्कातिर प्रत्यक्ष लाभदायक रोजगारीमा संलग्नको आयआर्जनमा हुने बढोत्तरीले शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा जस्ता राज्यको ठुलो धनराशी खर्च हुने कल्याणकारी दायित्वको क्षेत्रमा राजस्वको वितरण कम हुन्छ र विकास बजेटको आकार बढ्छ। किनकि उचित पारिश्रमिक र ज्याला पाउने कामदारले आफ्नै कमाइबाट आफ्नो सामाजिक सुरक्षा र पारिवारिक कल्याणका योजना आफैँले बनाएको हुन्छ। राज्यको आशा गरेर बस्दैन। अन्त्यमा श्रम परिवार र समाज जोड्ने र तिनका बिचमा अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने माध्यम पनि हो। त्यसैले श्रम वा औद्योगिक सम्बन्ध समग्र सामाजिक र आर्थिक गतिविधिको केन्द्रमा हुन्छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन।

२. औद्योगिक सम्बन्धका पक्ष, कर्ता र प्रक्रिया (Actors and Process)

सुमधुर औद्योगिक सम्बन्ध कायम गर्न तीन पक्ष राज्य, व्यवसायी अथवा रोजगारदाता र श्रमिक सङ्गठनहरूको अहम् भूमिका हुन्छ। यिनै तीन पक्ष उक्त सम्बन्ध कस्तो बनाउने भनेर काम गर्ने कर्ता पनि हुन्। श्रमिक र उद्योग व्यवसायी (रोजगारदाता) एक आपसका परिपूरक भए तापनि उनीहरूका बिचको सम्बन्ध प्राय आपसी द्वन्द्वमा आधारित हुन्छ। त्यस्ता द्वन्द्वको कानूनसम्मत व्यवस्थापनका लागि राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका आधारमा श्रम ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन र नीति नियम जारी गरेको हुन्छ। ती ऐन नियमले नै श्रमिक तथा उनीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सङ्घ सङ्गठनहरूलाई औद्योगिक र व्यावसायिक प्रतिष्ठानका व्यवस्थापनसमक्ष मौखिक वा लिखित रूपमा आफ्ना असन्तुष्टि र मागहरू (grievances) राख्ने, सामुहिक सौदावाजी (collective bargaining) का प्रक्रियामा जाने र सन्तुष्ट नभएको खण्डमा बन्द हडताल वा तालाबन्दीसम्म गर्न पाउने व्यवस्था राखेका छन्।

हाल व्यापार व्यवसाय र उद्योगधन्दाको विश्वव्यापीकरणका कारणले औद्योगिक सम्बन्धका निम्न चार पक्ष सक्रिय रहेको देखिन्छ।

- **सार्वजनिक वा सरकारी क्षेत्र** : आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रभावले गर्दा राज्यले नियमनकारी दायित्वमा मात्रै बस्नुपर्ने मान्यताको विकासका कारण राज्यले रोजगारी सिर्जनामा भन्दा आफ्नो दायित्वका सेवासुविधा पनि करार सेवा (Contract) र बाहिरी पक्षलाई ठेक्कामा दिने (Outsourcing) प्रवृत्तिको बढ्दो प्रभाव। यो प्रवृत्तिले श्रम सम्बन्ध निर्माणमा राज्यको भूमिका कतै श्रमिकभन्दा उद्योग व्यापार क्षेत्रको पक्षमा जाने त हैन भन्ने आशङ्का उब्जाएको छ। जुन नेपालको वर्तमान श्रम ऐनको कार्यान्वयनको अवस्थामा पनि झल्केको भनाई श्रम सङ्गठनहरूको छ।

- **निजी क्षेत्र :** यो क्षेत्र र श्रमिक सङ्घ सङ्गठनका बिच सम्बन्ध सुमधुर हुनु अपरिहार्य भए तापनि एक अर्को पक्षका बिच बिरोधी भाव सधैं रहनु विशेषतः नेपाली वस्तविकता भएको देखिन्छ । तर पनि हालका वर्षहरूमा संयुक्त ट्रेड युनियन समन्वय केन्द्र, उद्योग वाणिज्य महासङ्घ र नेपाल उद्योग परिसङ्घहरूका बिचमा भएका सम्झौता र समझदारीले निजी क्षेत्र र श्रमिकबिचको सम्बन्ध सुधारको प्रयास भएको भान हुन्छ ।
- **बहुराष्ट्रिय कम्पनी वा प्रतिष्ठान :** बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू अन्य कुनै परिवेशमा स्थापना र दर्ता भएर सम्बन्धित राज्यको नियमकानुनअन्तर्गत स्थानीय वस्तु, सेवा र श्रम बजारमा आएका भएता पनि उनीहरूले राज्यका कानुनको परिपालनामा ध्यान नदिने गरेको र श्रम सम्बन्ध सुमधुर बनाउन आनाकानी गर्ने गरेका गुनासा नेपाली परिप्रेक्ष्यमा पनि आईरहने गरेको पाइन्छ ।
- **लघु र साना औद्योगिक प्रतिष्ठान :** यस्ता उद्योग व्यवसायले आफ्नो उद्योगमा काम गर्ने श्रमिकलाई आफ्नो व्यवसायको आकार र मुनाफाको स्तर सानो हुने कारणले राज्यले तोकेका न्यूनतम सेवा सुविधाहरू जस्तै न्यूनतम ज्याला, सामाजिक सुरक्षा र श्रम ऐनबमोजिमका अन्य सुविधा दिन नसक्ने जिकिर गरिरहेको पाइन्छ ।

३. औद्योगिक सम्बन्धका अभियन्ताहरू (Actors of Industrial Relations) र हालको अवस्था

असल औद्योगिक सम्बन्धका निम्न तीन अभियन्ता (Actors) हुन्छन् ।

- औद्योगिक प्रतिष्ठान वा रोजगारदाता निकायको व्यवस्थापन : व्यवसाय वा औद्योगिक प्रतिष्ठानका व्यवस्थापन आफ्नो उद्योगमा काम गर्ने मानवीय संसाधन अथवा श्रमिकको सेवासुविधामा भन्दा बढी बजार प्रतिस्पर्धा र लक्ष हासिलमा दौडिरहने प्रवृत्तिमा हुन्छन् ।

- राज्य/सरकार : हालको उदार बजार अर्थव्यवस्थाले राज्यको राजस्व सङ्कलनमा सङ्कुचन र पुँजीको अभावका कारण श्रम सम्बन्ध कमजोर हुन थालेको भान भएको छ ।
- श्रमिक सङ्गठन : डिजिटल अर्थ व्यवस्थाको बढ्दो बिकास, घर बसी काम (Home based work), गिग इकोनोमि, र औपचारिक क्षेत्रको तिव्र अनौपचारिकरणले श्रमिक सङ्गठनहरूको घनत्व र सौदाबाजीको क्षमता र शक्तिमा क्षयीकरण हुँदै गएकाले अबको औद्योगिक सम्बन्ध उद्योग व्यवसायको पक्षमा हुँदै जाने आशङ्का बढ्दै गएको भान हुन्छ ।

असल औद्योगिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने चार प्रक्रिया (Four Process)

- सामाजिक संवाद, सामुहिक सौदाबाजी र सम्झौता (Social dialogue, Ccollective bargaining and Negotiation)
- सम्झौता र वार्तामा रोजगारदाता र श्रमिकहरूको यथोचित प्रतिनिधित्व (Employee/workers' representation)
- श्रम र रोजगार सम्बन्धका बैधानिक र कानुनी आधारहरूको यथोचित परिपालना (Legal framework of employment relations)
- कार्यस्थल नियमन र अनुगमनमा बैधानिक निकायको अवस्था र क्षमता (Legal institutions and the regulation of workplaces)

४. नेपालमा औद्योगिक सम्बन्धका अभ्यास र कानुनी आधार

औद्योगिक सम्बन्ध भन्नाले रोजगारदाता र श्रमिकबिचको सम्बन्धलाई बुझाउँछ । यी दुई पक्षबिचको सुमधुर सम्बन्धले नै प्रतिष्ठानको उद्देश्य हासिल गर्न र श्रमिकबाट उत्पादकत्व बढाउन अहम् भूमिका निर्वाह गर्छ । नेपालको संविधानको धारा ३३ र ३४ ले व्यवस्था गरेका क्रमश रोजगारीको हक र श्रमको

हकको मर्मअनुसार असल औद्योगिक सम्बन्ध कायम गर्न र दुवै पक्षको हकअधिकार सुनिश्चित गर्न श्रम ऐन, २०७४ र औद्योगिक प्रतिष्ठान ऐन २०७६ ले बैधानिक र कानुनी बाटा देखाएका छन् । श्रम ऐनले औद्योगिक सम्बन्धको अवस्था मूल्याङ्कन गर्ने औजारका रूपमा हरेक औद्योगिक प्रतिष्ठानले श्रम अडिट गर्नुगराउनुपर्ने व्यवस्था राखेको छ । तथापि कार्यान्वयन भने सुस्त गतिमा भएको भान हुन्छ ।

४.१ ऐतिहासिक कालखण्डदेखिको श्रम र औद्योगिक सम्बन्ध

क. मल्लकाल

जयस्थिति मल्लको सुधार संहितालाई मल्लकालको प्रमाणिक कानुनी दस्तावेज मानिन्छ । सो संहिताले जात विशेषमा काम वा श्रमको विभाजन गरेको देखिन्छ । त्यसबेलाको समाजमा पेसा व्यवसायको विविधता नहुनाले श्रम सम्बन्ध विभिन्न जातबमोजिमका समाजिक र साँस्कारिक कर्ममा तोकिएको पाइन्छ ।

ख. मुलुकी ऐन, १९१०

नेपालमा श्रम अभ्यासलाई व्यवस्थित गर्न केही प्रयास बि.सं १९१० को (राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको पालामा बनेको) मुलुकी ऐनबाट सुरु भएको देखिन्छ । सो ऐनले बाधाश्रम, कमाराकमारी, मोही, कुरीया आदिसंग लिखत सम्झौताबमोजिम बेठबेगारीमा लगाएको मजदुरी वा खेतालाको बाहेक अन्य कसैलाई पनि कसैले पनि कर लगाई विनाज्याला काममा (खेताला वा भरिया) लगाउन नपाइने र लगाएर ज्याला नदिएको भनी उजुरी गर्न आएमा र ठहर भएमा तोकिएबमोजिम (रोजको १० पैसाका हिसावले) मजदुरी दिलाई त्यसरी खेताला/भरिया लगाउनेलाई सोहीबमोजिम दण्ड गर्ने भनी उल्लेख भएको छ । सरकारी कामकाजमा खटिएका कर्मचारीले पनि रैतीलाई काममा लगाउँदा ज्यालामजदुरी कबोल गरेर लगाउनुपर्ने र कबोलबमोजिमको ज्याला मजदुरी नपाएको भनी रैतीले उजुरी गरेर ठहर भएमा

कबोलबमोजिमको ज्याला मजदुरी दिलाई जबरजस्ती काममा लगाउनेलाई रोजको चार आनाका दरले जरिवानासमेत तोकेको देखिन्छ । कसैले पनि रैती दुनियालाई वेगारी झारा वेठी लगाउन नहुने र लगाएको भनी उजुरी आएमा रोजको तोकिएबमोजिमको दरले ज्याला मजदुरी दिलाउने र लगाउनेलाई जरिवाना गर्ने व्यवस्था पनि देखिन्छ (नेपाल कानून आयोग) । तथापि यो ऐनले कमारा कमारी, बधुवा मजदुर, कमैया र हरवा चरवा र हलिया प्रथालाई मान्यता दिएको र सो सर्तमा काम गर्नेलाई रैती नमानेको देखिन्छ ।

ग. मुलुकी ऐन २०२०

पहिलो राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले वि.सं. १९१० मा जारी गरेको पहिलो मुलुकी ऐनलाई समयानुकूल परिमार्जन गरेर बनाई जारी गरिएको भनिएको मुलुकी ऐन २०२० को भाग दुईको महल -४ मा श्रमिकको ज्याला मजदुरीसम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । सो ऐनले ज्याला मजदुरीमा काम गर्नेको बाल मजदुरका बारेमा सोचेको देखिदैन । यसले पनि मन्जुरीबेगर कसैलाई कुनै काम गराउन नहुने, आफूखुशी काम गर्न मन्जुर गरेको बाहेक काम गर्नेलाई आपसी समझदारीमा तय गरेको मजदुरी काम सकेपछि दिनुपर्ने, यदि त्यस्तो सहमति गरेको छैन भने सो कामवापत सो ठाउँमा चलेको दरअनुसारको ज्याला मजदुरी दिनुपर्ने । कामदारले तोकिएको काम बिचैमा छोड्न नहुने जस्ता व्यवस्था गरेको देखिन्छ । कसैलाई करकापले काम लगाए वा गराएको अवस्थामा काम लगाउनेबाट गरेको कामको आधारमा ज्यालामजदुरी भराई एक सय रूपियाँसम्म जरिवाना गर्न सकिने, काम गर्नेले पनि कबोलअनुसारको काम अपुरो छोडिदिएमा वा हानीनोक्सानि हुने गरी गरेमा दण्ड जरिवानाको प्रावधान पनि गरेको पाइन्छ । तर यो ऐनले प्रथाका रूपमा चलिआएका बाध्यकारी श्रम, बाधा श्रम जस्तै कमैया, हलिया र हरवा-चरवाका वारेमा केही उल्लेख नगरी त्यस्ता प्रथालाई बैधानिकता दिएको देखिन्छ ।

घ. मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४

मुलुकी देवानी ऐन २०७४ को परिच्छेद-३, नागरिक अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत दफा २४ ले ईच्छाबिरुद्ध काममा लगाउन नपाइने भनी कसैलाई पनि कसैले बाध्यकारी तवरले काममा लगाउन निषेध गरेको छ । यसै गरी सो संहिताको परिच्छेद १४ मा १४ वर्ष माथिकालाई मन्जुरीमा र १६ वर्ष माथिकालाई मात्र जोखिमपूर्ण काम वा व्यवसायमा लगाउन पाइने खुलाएको छ । काममा लगाउँदा काम गर्ने व्यक्तिलाई आफू खुशीले नलिने बाहेकमा काम दिने र लिनेको आपसमा समझदारी भएको खण्डमा सोहीबमोजिम र नभएमा कामको प्रकृतिअनुसार सो ठाउँको चलनचल्तीको ज्याला मजदुरी काम सकेपछि दिनुपर्ने, काममा लगाउँदा श्रमिकको सुरक्षाको आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने, दिनमा आठ घण्टाभन्दा बढी काममा लगाउन नपाइने र लगाउनु परेमा प्रत्येक घण्टाको अतिरिक्त ज्याला दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । घरेलु सहायक कामदारका बारेमा अलग्गै सर्तनामासहितको व्यवस्था गरेको छ (नेपाल कानून आयोग, २०७४) ।

यहाँ श्रम ऐनबाहेकका औद्योगिक सम्बन्ध कायम गर्न बनेका ऐनहरूका बारेमा पनि चर्चा गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

ड. औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६

यस ऐनद्वारा श्रम र औद्योगिक सम्बन्धका बारेमा समेटेका प्रमुख प्रावधानहरू यस प्रकार छन् :

- उद्योगले आफ्ना श्रमिक तथा कर्मचारीको दीर्घकालीन हित वा कल्याणकारी कार्यहरू, जस्तै: जीवन बिमा, स्वास्थ्य सुविधा, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा तथा तालिम, शिशु स्याहार केन्द्र र शारीरिक तन्दुरुस्तीका लागि खेलकुद तथा व्यायाममा ध्यान दिनुपर्ने र लगानी गर्नुपर्ने ।
- उद्योगमा कार्यरत श्रमिकले उद्योगको सञ्चालन तथा त्यसको उत्पादनमा बाधा अवरोध पुग्ने गरी कुनै प्रकारका गतिविधि गर्न पाउने छैनन् । उद्योगमा

कार्यरत श्रमिकले आफ्ना मागहरू प्रचलित श्रमसम्बन्धी कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा गरी शान्तिपूर्ण ढङ्गले व्यवस्थापन समक्ष राखी आपसी समझदारीमा समाधान गर्नु पर्नेछ ।

- उद्योगमा काम गर्ने श्रमिक र उद्योगबिच उत्पन्न व्यक्तिगत वा सामूहिक विवादको समाधान श्रमसम्बन्धी प्रचलित कानूनबमोजिम गरिने छ ।

च. राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१

राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ ले नेपालमा देखिएको कमजोर औद्योगिक सम्बन्ध श्रम बजार सुधारका प्रमुख अवरोधमध्ये एक हो भनी औल्याएको छ । उक्त अवरोधले श्रम कानूनको सुधार र श्रम बजारको कार्यसञ्चालनमा सुधार ल्याउने नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा रोकामा ल्याउँछ । यस नीतिको निर्माण ट्रेड युनियन, रोजगारदाता संस्थाहरू तथा अन्य सरोकारवालासँगको रचनात्मक संवादमा आधारित छ । नीतिको प्रभावकारी स्वामित्व ग्रहण र कार्यान्वयनका निमित्त सामाजिक संवाद तथा औद्योगिक सम्बन्धमा सुधार ल्याउनु महत्त्वपूर्ण कदम हुन् भनिएको छ । यस नीतिको प्रमुख उद्देश्यमध्ये एक सुमधुर औद्योगिक श्रम सम्बन्धको विकास गरी रोजगारमैत्री लगानीलाई प्रोत्साहन गर्नु हो । श्रम सम्बन्धसँग सम्बन्धित प्रमुख नीति निम्नअनुसार हुने भनिएको छ:

- "मर्यादित काम" (Decent Work) को अवधारणा र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका मापदण्ड (International Labour Standards) अनुरूप श्रम सम्बन्धहरूको विकास गरी रोजगारीका माध्यमबाट गरिबी निवारण गर्ने आधारशीलाका रूपमा अवलम्बन गरिने र सुमधुर औद्योगिक सम्बन्धको विकास गरी उत्पादकत्व वृद्धिका लागि सरकार, रोजगारदाता र कामदारबिच त्रिपक्षीय तथा द्विपक्षीय परामर्श र सहकार्यलाई निरन्तर प्रोत्साहित गरिने ।
- रोजगारीको क्षेत्रमा देखा पर्ने लैङ्गिक, भौगोलिक, जातिगत वा अन्य कुनै पनि प्रकारको भेदभावलाई

क्रमशः हटाउँदै लैजान आवश्यक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने, र

- त्रिपक्षीय एवम् द्विपक्षीय सामाजिक संवाद (Social Dialogue) लाई औद्योगिक सम्बन्धको विकास, विवाद समाधान तथा नीति निर्माण प्रक्रियाको तहसम्म संस्थागत गर्न प्रोत्साहित गरिने ।

५. औद्योगिक सम्बन्धमा समेटिने पक्षहरूको सार

वीसौं शताब्दीको दोस्रो ५० वर्षपछि हालसम्म विश्वले सुमधुर औद्योगिक सम्बन्ध कायम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्डका बहुआयामिक आधारहरू तय गर्ने र श्रमिकका हकहित संरक्षण गर्न, काम गर्ने अवस्थामा सुधार ल्याउन निकै महत्त्वपूर्ण पहल गरेको छ । ती आधार र मापदण्डको परिपालनाको अवस्था देश काल परिस्थितिअनुसार फरक फरक पाइन्छ । तथापि असल श्रम र औद्योगिक सम्बन्धका क्षेत्रमा सर्वमान्य बैधानिक कानुनी आधार सिर्जना भएका छन् र हरेक संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सदस्य राष्ट्रले आआफ्ना राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार संबैधानिक प्रावधानमा श्रम र रोजगारीको अधिकार स्थापना गर्दै ऐनकानून र नियमावलीमार्फत श्रम र रोजगारको अधिकार स्थापित गर्ने र असल औद्योगिक सम्बन्ध कायम गर्ने अभ्यास गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सन् १९९८ को अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनले पारित गरेको “कामका आधारभूत सिद्धान्त र अधिकारका साथै कामका ग्राह्य अवस्था” (Fundamental Principles and Rights at Work and acceptable conditions of work.)” विषयक घोषणाका निम्न चार अवस्थालाई आज सबै पक्षले श्रम मापदण्ड वा असल श्रम र औद्योगिक सम्बन्धका अपरिहार्य सिद्धान्तका रूपमा लिएको देखिन्छ ।

१. संगठित हुने र संगठनमा आबद्धताको स्वतन्त्रता र सामुहिक सौदाबाजी (Freedom of

Association and the Right to Collective Bargaining)

२. सबै खाले बलपूर्वक र बाध्यकारी तवरले गराइने काम वा श्रमको अन्त्य (Elimination of all forms of forced or compulsory labour)
३. बालश्रमको प्रभावकारी उन्मुलन (The effective abolition of child labour) र
४. रोजगारी अथवा पेसाका आधारमा गरिने विभेदको अन्त्य (The elimination of discrimination in respect of employment and occupation)

श्रम र औद्योगिक सम्बन्धका उल्लिखित चार सिद्धान्तलाई नेपालको संविधानले आत्मसात गरेको पाइन्छ र श्रम ऐन २०७४ मा प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ । श्रम ऐन र औद्योगिक व्यवसाय ऐन दुवैले असल औद्योगिक सम्बन्धको माध्यमबाट श्रमिकको कार्यवातावरणमा सुधार गर्न, सङ्गठनको कार्य दक्षता र क्षमतामा प्रभावकारिता ल्याउन र उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ ।

श्रम अथवा औद्योगिक सम्बन्धका आधारभूत व्यवस्थामा बाँधा श्रम र बालश्रमको निषेध, श्रमिकका बिच हुने विविध खाले भेदभावको अन्त्य (श्रमिकलाई धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था आदिका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने), समान कामका लागि समान पारिश्रमिक, ट्रेड युनियनमा आबद्ध हुन पाउने अधिकार र श्रमिकका आधारभूत मापदण्ड विपरीत काम लगाएको अवस्थामा कानुनी उपचारको अधिकारको प्रत्याभुति जस्ता पक्ष समेटिएका हुन्छन् । श्रमिक जुनसुकै प्रकारको रोजगारीमा (नियमित, कार्यगत, समयगत, आकस्मिक र आंशिक) संलग्न हुन सक्ने भए पनि आ-आफ्नै खाले विशिष्ट श्रम सम्बन्ध राख्न पाउने र श्रमसम्झौता गरेर मात्रै काममा लगाउन पाइने, लिखित वा मौखिक

जुनसुकै सम्झौताका आधारमा काममा लगाएपछि श्रमिक र उद्योगका बिचमा रोजगार सम्बन्ध कायम हुने, रोजगारदाता निकायको स्वामित्व फेरिए पनि र जगोडामा बस्नुपरे पनि श्रम वा रोजगार सम्बन्ध रहिरहनुपर्ने हुन्छ । श्रम वा औद्योगिक सम्बन्धभित्र दैनिक र साप्ताहिक रूपमा काम गर्ने नियमित र अधिक समय पनि पर्छन् । रोजगारदाताले श्रमिकलाई प्रतिदिन आठ घण्टा र हप्तामा अठ्चालीस घण्टाभन्दा बढी समय काममा लगाउन नपाउने र पाँच घण्टा कामको अन्तरालमा आधा घण्टा विश्रामको समय हुनु र रोजगारदाताले श्रमिकलाई बढी समय काममा लगाउनु पर्ने भएमा आपसी समझदारीमा नियमानुसार अतिरिक्त पारिश्रमिक दिनुपर्ने औद्योगिक सम्बन्धका अपरिहार्य पक्ष हुन् । त्यसै गरी व्यवसाय वा औद्योगिक प्रतिष्ठानले कार्य वातावरण महिला श्रमिकमैत्री बनाउनु आजको औद्योगिक सम्बन्धको अपरिहार्य पक्ष हो । यसभित्र महिला श्रमिकले रातको समयमा काममा जानु वा कामबाट घर फर्कनुपर्ने भएमा रोजगारदाताले यातायातको व्यवस्था मिलाउनु र महिलामैत्री कार्यस्थल बनाउने पक्षमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

श्रम र औद्योगिक सम्बन्धको अर्को अपरिहार्य पक्षको रूपमा श्रमिकले पाउने पारिश्रमिकलाई लिइन्छ । पारिश्रमिकका दुई आयाम हुन्छन् । पहिलोमा न्यूनतम र दोस्रोमा गुजारायोग्य । न्यूनतम भन्नाले विनिमय मुद्रामा बजार भाउलाई ध्यानमा राखेर तोकिएको पारिश्रमिक बुझिन्छ भने गुजारायोग्यमा श्रमिकको आफ्नो र परिवारको जीवनस्तर कायम गर्न पुग्ने ज्याला पारिश्रमिकको तह बुझिन्छ । श्रमिकले काम गरेको दिनबाट पारिश्रमिक पाउने, श्रम सम्झौतामा पारिश्रमिक खुलेको हुनुपर्ने, ग्रेडको रूपमा पारिश्रमिकमा वार्षिक वृद्धि हुनुपर्ने, वार्षिक चाडपर्व खर्च पाउनुपर्ने, तोकिएबाहेकका शीर्षकमा कामदारको पारिश्रमिक कट्टा गर्न नपाइने र जगोडामा बसेको अवधिको

पारिश्रमिक पाउनुपर्ने हुन्छ । औद्योगिक सम्बन्धमा असर गर्ने अर्को पक्षमा श्रमिक वा कामदारले पाउने बिदाका सुविधा पर्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड र राष्ट्रिय प्रावधानअनुसार हप्तामा एक दिन सार्वजनिक बिदा, तोकिएबमोजिम वार्षिक सार्वजनिक बिदा, सट्टा बिदा, घर बिदा, बिरामी बिदा, प्रसुती बिदा, किरिया बिदा आदिको व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी घर बिदा र बिरामी बिदा तोकिएको हदसम्म सञ्चित हुने व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जुन श्रम ऐन २०७४ ले पनि खुलाएको छ । श्रमिकको जीवनपर्यन्त सुरक्षाको व्यवस्था पनि श्रम र औद्योगिक सम्बन्धको पक्षका रूपमा लिइएको हुन्छ जसमा सञ्चय कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, उपदान तथा बिमाका व्यवस्था पर्छन् ।

श्रम र औद्योगिक सम्बन्धको अर्को महत्त्वपूर्ण तर कम ध्यानमा पर्ने पक्षमा व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्य पर्छ । श्रमिकको सर्वाङ्गीण स्वास्थ्य र सुरक्षालाई श्रम सम्बन्धको अपरिहार्य पक्षका रूपमा लिइएको छ । श्रमिकको स्वास्थ्य सुरक्षाको पहिलो कर्तव्य रोजगारदाताको त्यसपछि श्रमिकको हुन्छ । श्रमिकको व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्य, कार्यस्थलको वातावरण र त्यहाँ अपनाइने सुरक्षामा निर्भर हुन्छ, जुन उद्योग व्यवसायको व्यवस्थापनको तहबाट मात्रै पूरा गर्न सकिन्छ । यसै तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै श्रम ऐन २०७४ ले व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्यको न्यूनतम मापदण्ड कायम गर्न बीस वा सोभन्दा बढी कामदार कार्यरत रहेको प्रतिष्ठानमा मजदुर सङ्गठनहरूको प्रतिनिधिसहित रहने गरी तोकिएबमोजिमको सुरक्षा तथा स्वास्थ्य समिति गठन गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Bingham, C. (2016). Employment Relations: Setting the Sense. Sage Publications Ltd.
- Engerman, S.L. (2003). The History and Political Economy of International

- Labor Standards (Chapter 1), in Kaushik Basu, Henrik Horn, Lisa Román, and Judith Shapiro (eds.), International labor standards: History, Theory, and Policy Options. Blackwell Publishing Ltd.
- ILO. (1998). Fundamental principles and rights at work and acceptable conditions of work. <https://www.ilo.org/>
 - Katz, H.C., Kochan, T.A & Colvin, A.J.S. (2015). Labor relations in a globalizing world. Cornell University Press Ithaca and London.
 - नेपाल कानून आयोग. (१९९०). मुलुकी ऐन, १९९०
 - नेपाल कानून आयोग. (२०५६). बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६
 - नेपाल कानून आयोग. (२०७२). नेपालको संविधान, २०७२
 - नेपाल कानून आयोग. (२०७४). मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४
 - नेपाल कानून आयोग. (२०७४). श्रम ऐन, २०७४
 - श्रम सम्बन्धको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन (२०८१). राष्ट्रिय समावेशी आयोग

समावेशी लोकतन्त्र सीमान्तकृत समुदाय र मानव अधिकार

डा. टीकाराम पोखरेल

सारांश

नेपाल समावेशी लोकतन्त्र भएको मुलुक हो । नेपालको संविधान र कानूनले राज्यका निकायमा मात्र नभएर समाजका हरेक क्षेत्रमा समावेशीताको मर्मलाई आत्मसात गरेको छ । मूलतः लामो समयदेखि पछाडि पारिएका सीमान्तकृत समुदायलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउने राज्यको नीति रहेको छ । महिला, दलित, जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, मधेशी, मुस्लिम, थारु, जेष्ठ नागरिक र पछाडि पारिएको क्षेत्रका नागरिकलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउन कानून निर्माण, नीति निर्माण र कार्यक्रम तय गरिने राज्यका प्रयासहरू रहेका छन् । संविधानमा व्यवस्था भएका मौलिक हक तथा राज्यका नीति र निर्देशक सिद्धान्तमा सीमान्तकृत वर्गका अधिकारको सुनिश्चित गरिनुका साथै संविधानका विभिन्न धारा, अन्य कानूनहरू निर्माण र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको अनुमोदन र कार्यान्वयनका माध्यमबाट समेत पछाडि पारिएका वर्गलाई अगाडि बढाउने राज्यले प्रयास गरेको देखिन्छ ।

सीमान्तकृत वर्गको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारको क्षेत्रमा सहभागिताको सुनिश्चिताका लागि सकारात्मक प्रयासहरू भएका छन् । संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था, आरक्षण प्रणालीको अवलम्बन, विकास निर्माण र समाजका हरेक क्षेत्रमा सबैको सहभागिता, विभेदको अन्त्य गर्दै सबै वर्ग र क्षेत्रका नागरिकलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउने राज्यको कदम सकारात्मक छ । तर राज्यले गरेका यस्ता प्रयासहरू सकारात्मक भए पनि परिणाम भने अपेक्षाकृत रूपमा सकारात्मक हुन सकेका

छैनन् । एकातिर सबैलाई राज्यका मूलधारमा समावेश गरी समानताका कायम गर्ने भनी लामो समयदेखि बहस चलिरहेको छ भने अर्कोतर्फ अपेक्षित परिणाम नआउँदा यी प्रयासहरू सार्थक हुन नसकेको तितो यथार्थ पनि छ ।

अतः सीमान्तकृत समुदायलाई राज्यको मूलधारमा ल्याई उनीहरूको हक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न र समाजमा विद्यमान विभेदको अन्त्य गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्न समावेशीकरण प्रणाली र प्रक्रियालाई थप वैज्ञानिक हुने गरी पुनर्संरचना गरी परिणाममुखी बनाउनु आवश्यक छ ।

पृष्ठभूमि

अमेरिकाका १६औँ राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्कनले जनताद्वारा, जनताकै लागि, जनताबाट गरिने शासनलाई डेमोक्रेसीको रूपमा अर्थ्याए । अङ्ग्रेजी शब्द डेमोक्रेसीको नेपाली अनुवाद प्रजातन्त्र भनेर गरियो । राजाले जनतालाई प्रजाको रूपमा हेर्ने हुनाले प्रजातन्त्र राजतन्त्रसँग सम्बन्धित हो भने जस्तो व्याख्या गरियो । नेपालमा राजतन्त्र भएसम्म डेमोक्रेसीको नेपाली रूपान्तरण प्रजातन्त्र नै रह्यो । राजतन्त्रको समाप्तिसँगै गणतन्त्रको घोषणा गरियो । प्रजातन्त्र शब्दले राजतन्त्रसँग साइनो गाँसेको भान भए जस्तै गणतन्त्र शब्द पनि विगतमा कम्युनिजमसँग निकटता राख्थ्यो । त्यसैले नै गणतन्त्रको अगाडि अर्को विशेषण झुण्ड्याइयो र अब लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भयो ।

नेपालको संविधानको धारा ४ मा नेपाल स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्तासम्पन्न, धर्मनिरपेक्ष, समावेशी,

लोकतन्त्रात्मक, समाजवादउन्मुख, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो भनी राष्ट्रको परिभाषा गरिएको छ । लोक भनेको दुनिया हो । एउटा देशको लागि देशभित्रका दुनिया (जनता) को तन्त्र नै लोकतन्त्र हो । त्यसैले डेमोक्रेसीको सही अनुवाद लोकतन्त्र नै हो । लोक अर्थात् जनताको अधिनमा रहेको गणतन्त्र नै राजनीतिक व्यवस्थामा सबैभन्दा उत्तम शासन व्यवस्था भएको र यही उत्तम व्यवस्थालाई संविधानले आत्मसात गरेको हुँदा नेपाललाई लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राष्ट्रको रूपमा परिभाषित गरिएको हो ।

पछिल्लो समय लोकतन्त्रमा पनि समावेशी शब्द अभिन्न बनिरहेको छ । लोकतन्त्रको सोझो अर्थ बहुमतको शासन हो । यसैले लोकतन्त्रमा सर्वजन हिताय सर्वजन सुखाय हुन नसक्ने र यसले बहुमतको कुरा गर्ने हुँदा समावेशी लोकतन्त्रको आवश्यकता महसुस गरियो । लोकतन्त्र जनताको लागि हो, तर जनताबिच पनि हुँदा खाने र हुने खानेबिचको खाडल लोकतन्त्रले पनि पुर्न सकेन । त्यसैको परिणामस्वरूप समावेशी लोकतन्त्रको अवधारणा आयो ।

लोकतन्त्रमा समावेशीकरण भन्नाले आय, विपन्नता तथा आर्थिक सङ्कटलाई मात्रै सम्बोधन नगरी सामाजिक कमजोरी तथा जीविकाको जोखिमतालाई समेत सम्बोधन गर्ने खाले सार्वजनिक क्रियाकलापहरू पछिन् । समावेशीकरण राजनीतिक चरित्रको व्यावहारिक विज्ञान पनि हो । राज्य सञ्चालन प्रक्रियामा होस वा अधिकारका हिसाबले होस् राज्यभित्र रहेका सम्पूर्ण वर्ग, धर्म, वर्ण, लिङ्ग क्षेत्र, जातजाति, पछाडि पारिएको क्षेत्र आदिको संलग्नता र उनीहरूका पिरमार्काहरूको यथोचित रूपमा सुनुवाइ गरिने अभ्यासको निम्ति र खासगरी त्यस्ता वर्गलाई माथि उठाउनको निम्ति राज्यका सबै क्षेत्रहरू तथा अङ्गहरूमा उनीहरूको पनि सहभागिता गराई उनीहरूका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्ने प्रक्रियालाई समग्रमा समावेशीकरण भनिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय,

लैङ्गिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने, आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि पारिएका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरिब, किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी गराउने, वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, साँस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछाडिएका क्षेत्रलगायतका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने नीति राज्यले लिएको छ ।

देशमा उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई सबै जाति, लिङ्ग, वर्ग, उत्पत्ति वा व्यक्तिउपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउने, विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायका बिच सामञ्जस्य कायम गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्ने, विभिन्न धर्म, संस्कृति, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषाभाषीहरूका बिच समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको साँस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ पार्ने नीति राज्यले अवलम्बन गरेको छ । राज्यले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिमलगायत अल्पसङ्ख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पछाडि पारिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ ।

नेपालको संविधान, पछिल्लो समय बनेका कानून तथा नीतिहरूमा समावेशीकरण प्रमुख मुद्दा बन्दै आएको छ नेपालको संविधानमा परम्परागत रूपमा सीमान्तीकरणमा

परेका समूहहरूको पहिचान, भेदभाव विरुद्धको अधिकार र छुवाछुत विरुद्धको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा राखिएको छ । सबै अङ्गहरूमा मधेशी, दलित, आदिवासी जनजाति, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पछाडि पारिएका वर्ग र क्षेत्रलाई समानुपातिक समावेशीताको आधारमा सहभागी गराउने नीति रहेको छ । मिश्रित निर्वाचन प्रणालीको अवलम्बन गरिएकाले नेपाली समाजको विविधता, निजामती सेवामा बहिष्करणमा परेका जनताको पहुँच, महिला, जनजाति, मधेशी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र पछाडि पारिएको क्षेत्रलाई निश्चित सिटको आरक्षणको व्यवस्था गरी सार्वजनिक सेवालालाई समावेशी बनाएको छ । खुला प्रतिस्पर्धाबाट पूर्ति हुने पदहरूमा महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित र पछाडि पारिएको क्षेत्रका लागि सिट आरक्षण गरिएकाले समावेशीकरणका मुद्दामा नेपालले कानुनतः निकै ठुलो फड्को मारिसकेको देखिन्छ ।

ज्वलन्त समावेशी सवालहरू

नेपालमा समावेशी सवालहरूमा सीमान्तकृत समुदायका सवाल नै प्रमुख हुन् । महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, थारु, जेष्ठ नागरिक आदि विभिन्न वर्गका समस्या नै समावेशी सवाल हो । यी समावेशी सवालहरूले बहसमा धेरै वर्षहरू पार गरे पनि अपेक्षाकृत परिणाम हात लाग्न सकेको छैन ।

महिला समानताका सवालमा आजकल थुप्रै गतिविधि हुन्छन् । तर परिणाम चाहिँ अलि कमै हात लागेको महसुस हुन्छ । महिला अधिकारको कुरा गर्दा पनि लक्षित वर्ग महिलाभित्रको पछाडि पारिएको वर्ग नै हो तर वास्तविक पछाडि पारिएको वर्गले न आफ्नो नाममा के के कार्यक्रम भयो भन्ने थाहा पाउँछन् न त तिनीहरूले आफ्ना अधिकारको बारेमा नै बुझेका छन् । खासगरी ग्रामीण महिलाहरूलाई घाँसदाउरा, चुलोचौको र खेतालागोठाला गरेर कहिले फुर्सद हुँदैन । हुन त महिलाहरूले पनि सगरमाथा टेकिसके, राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्री पनि बनिसके,

प्राध्यापक, लेखक, पत्रकार कलाकार भएर पनि नेपालका महिलाहरूले संसारका सामु आफ्नो क्षमता देखाइसके, तर ती सीमित मात्र छन् । सीमित महिलाका हवाला दिएर महिला सशक्तीकरण र समावेशीता पूर्ण भयो भनी दावी गर्नु युक्तिसङ्गत हुँदैन ।

लैङ्गिक अमानता र समावेशीकरणको सन्दर्भमा कुरा गर्दा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकका सवाललाई छुटाउन मिल्दैन आज समाजले मात्र होइन कतिपय यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूलाई त स्वयम् परिवारले समेत सहज रूपमा स्वीकार गर्न नसकेको अवस्था छ । परिवारभित्रै उनीहरू हेयपूर्ण व्यवहारका शिकार भएका छन् । समाजमा यातना, दुर्व्यवहार, यौनहिंसा, बलात्कार, गैरकानुनी थुनाबाट पीडित भएका छन् । सामाजिक गतिविधिमा सहभागिता तथा पत्रिक सम्पत्तिबाट वञ्चित भएको मात्र होइन, स्वयम् अभिभावकको मायाबाट समेत विमुख हुनु परिरहेको छ । शैक्षिक संस्थाहरूमा पनि लिङ्ग पहिचान हुने गरी सहज रूपमा स्वीकार नगरेको अवस्था छ । रोजगारी पाउनबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था छ । अपवादबाहेक राजनीतिमा पनि यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको उल्लेख्य सहभागिता पाइँदैन । मूलतः यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकका अधिकांश समस्याहरू समाजको उनीहरूप्रति हेर्ने सङ्कुचित दृष्टिकोण र कानुनी रूपमा उनीहरूको पहिचानअनुसार मान्यता नपाएको कारणबाट सिर्जित देखिन्छन् ।

जनसङ्ख्याको ठुलो हिस्सा बोकेको दलित समुदाय विभेदबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित छ । जातीय विभेदका घटना घटिरहेका छन् । दलितलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउन सकिएको छैन । समावेशीकरणको सवाल व्यवहारमा भन्दा बढी औपचारिकतामा सीमित छ । आदिवासी जनजातिका सवाल पनि दलितको भन्दा खासै भिन्न छैन गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता न्यूनतम अधिकारबाट समेत कतिपय आदिवासी जनजाति वर्ग वञ्चित छन् । उनीहरूको ज्ञान, सिपलाई राज्यले उच्चतम प्रयोग र संरक्षण गर्न

सकेको छैन। मधेशी, मुस्लिम, थारु समुदायका सवालहरू पनि छायामा परेका छन्। वर्गीयता र क्षेत्रीयताको आधारमा उनीहरूमाथि गर्ने विभेद कायमै छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सवालमा अपाङ्गतामैत्री संरचना छैनन्। राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवाज सुनेको छैन। जेष्ठ नागरिकमाथि हेयपूर्ण व्यवहारहरू गरिएका छन्। उनीहरू समाजबाटै वञ्चितकरणमा परिरहेका छन्। सीमान्तकृत समुदायका अधिकारका सन्दर्भमा लागू हुने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनमा समेत राज्यको उदासिनता छ।

समावेशीताको सवालमा दुर्गम खास गरी कर्णाली जस्ता क्षेत्रहरूका सवाल महत्त्वपूर्ण छन्। हिजोको कर्णालीभन्दा आजको कर्णालीका दृश्यहरू धेरै फरक भैसकेका छन्। हिजो कर्णाली जान कालिकोट, मुगु, हुम्ला, डोल्पातिर पुग्नु पथ्र्यो अब तल सुर्खेतमै झरिसक्यो। सुर्खेतमै कर्णालीको आकलन गर्ने हो भने वास्तविक कर्णाली र देशका अन्य दुर्गमको अवस्थामा कहिले सुधार आउला? शहरमुखी प्रवृत्तिले कर्णालीको विकास होला? हाम्रो समावेशी ढाँचाले वास्तविक कर्णालीबासीलाई कहिले समेट्ला भन्ने चाहिँ ज्वलन्त प्रश्न छ।

देशका अल्पसङ्ख्यक, गरिब र पछाडि पारिएको समुदायलाई माथि नउठाएसम्म नयाँ नेपाल देख्ने हाम्रो सपना सधैं अधुरै रहन्छ। जङ्गलमा नै बसोवास गर्ने राउटे जातिको संरक्षण गर्ने र उनीहरूलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउने काम बाँकी नै छ। चेपाङ, माझी, सुरेल, जिरेल, हायु जस्ता अति अल्पसङ्ख्यक समुदायको समावेशीकरणमा मात्र होइन संरक्षणमै चुनौतीहरू सिर्जना भएका छन्। अति पछाडि पारिएको र अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई माथि उठाउनको लागि भूमिहीनहरूको लागि भूमि वितरण, आयमूलक तालिम र सिप सिकाउने, समाजका हरेक क्षेत्रमा समावेश गर्दै सशक्तीकरण गर्ने, शिक्षा स्वास्थ्यमा पहुँच पुऱ्याउने, ती समुदायका बालबालिकाको लागि अध्ययन छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने काम गरिनुपर्छ। तर यी कार्यहरू केही भए पनि प्रभावकारी देखिएको छैन।

विकासमा समावेशीताको सवाल

विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता पछिल्लो समय चर्चामा आएको अवधारणा हो। सीमान्तकृत वर्गको सहभागिताविना आधुनिक विकास अपूर्ण हुन्छ। मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति नै आधुनिक विकास पद्धति हो। यो पद्धतिले सबै लिङ्ग, वर्ग र क्षेत्रको विकासमा सहभागिताको सुनिश्चिता गर्छ। समतामूलक समाज नै समन्यायिक विकासको आधार हो। आधुनिक मान्यताअनुसार विकास भनेको भौतिक संरचनाको निर्माण र आर्थिक वृद्धि दर मात्र होइन। बरु सबै वर्ग, क्षेत्र र लिङ्गको सशक्तीकरण महत्त्वपूर्ण हो। सीमान्तकृत वर्गको सन्दर्भमा शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता, अधिकारको प्रत्याभूति र राजनीतिक सहभागिता आदि नै विकास हो। विकासमा जब हरेक वर्गको अपनत्व र हिस्सा हुन्छ, तब मात्र विकासको अर्थ हुन्छ। विकासको प्रक्रियामै सहभागी नभएसम्म विकासमा हिस्सा र अपनत्व हुँदैन।

विकास र अधिकार एक अर्काका परिपूरक हुन्। विकास मानव अधिकार भएकाले विकासमा सहभागी हुन पाउने सबैको अधिकार हो। सीमान्तकृत वर्गले विकासको प्रतिफलमा मात्र होइन प्रक्रियामा पनि सहभागी हुन पाउनुपर्छ। प्रक्रिया र परिणाम विकासका उत्तिकै महत्त्वपूर्ण पाटा हुन्। विगतमा विकास प्रक्रियामा सीमान्तकृत वर्गलाई सहभागिता नगराएकै कारण नेपालले विकासमा अपेक्षाकृत फड्को मार्न सकेन। सीमान्तकृत वर्गलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक मानेका कारण नै विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता भएन। सहभागिता नभएका कारण सीमान्तकृत वर्गको सशक्तीकरण पनि भएन। आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या ओगट्ने सीमान्तकृत वर्ग विकासको मूलधार बाहिर रहेपछि देश पनि विकासमा पछाडि पर्नु स्वाभाविक हो।

नेपाल विकासमा क्रान्ति गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको मुलुक हो। विश्व अर्थतन्त्रसँग प्रतिस्पर्धामा उत्रन नेपालले निकै ठुलो फड्को मार्नु आवश्यक छ। तर विकासमा

सीमान्तकृत वर्गलाई विकास प्रक्रियामा सहभागी गराए मात्र मुलुकले यो फड्को मार्न सक्छ । समाजमा सामाजिक न्याय र समानता कायम गर्न, विकास कार्यमा सीमान्तकृत वर्गलाई सिर्जनशील कार्यमा लगाउन, समाजमा सहयोग, सामञ्जस्यता र सहकारिताको भावना विकास गर्न, विकासमा सीमान्तकृत वर्गको विशेष अनुभव र सिपको उपभोग गर्न, सीमान्तकृत वर्गलाई परिवर्तनको संवाहकको रूपमा स्वीकार गर्न, सीमान्तकृत वर्गलाई सवलीकरण र सशक्तीकरण गर्न, अधिकारको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्न, सीमान्तकृत वर्गको नेतृत्व क्षमताको विकास गरी नीति निर्माणमा पहुँच पुऱ्याउन विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता आवश्यक छ ।

कुनै एक क्षेत्रको परिवर्तनले मात्र विकासलाई समेट्दैन। सबै लिङ्ग, वर्ग र क्षेत्रलाई समेट्नुपर्छ । पछिल्लो समय सीमान्तकृत वर्गको सहभागिताविनाको विकास सम्भव छैन भन्ने बहस चाहिँ चलेको छ, तर व्यवहारमा सीमान्तकृत वर्गको अपेक्षाकृत सहभागिता चाहिँ हुन सकेको छैन । हुन त संसारमा कतै पनि सीमान्तकृत वर्गको शतप्रतिशत समान सहभागिता र अवसरमा पहुँच छैन । समान अवसर र पहुँच नहुनुमा परम्परागत भूमिका, कार्यशैली र कार्यक्षेत्रको निर्धारणले भूमिका खेलेको छ । तर सहभागिता र पहुँचको मात्रा भने विकसित मुलुक र विकासोन्मुख मुलुकबिच फरक छ । विकसित मुलुकमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता तुलनात्मक रूपमा बढी छ ।

हाप्रो सन्दर्भमा परम्परागत बुझाई, दृष्टिकोण र मान्यताहरूका कारण सीमान्तकृत वर्गलाई विकासको मूलधारमा प्रवेश गराउन सकिएको छैन । हाप्रो समाज माथिल्लोलाई मान तल्लोलाई माया भन्ने मान्यता राख्छ । सीमान्तकृत वर्गलाई अवसर र भूमिका होइन, माया र दयाका पात्र बनाउँछ । तर सीमान्तकृत वर्गलाई दया र मायाको होइन, उनीहरूको समावेशीताको अधिकारको सुनिश्चितता गरिनुपर्छ । त्यसैले विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता गराई विकासलाई समन्यायिक बनाउनुपर्छ ।

नेपालमा पछिल्लो समय सीमान्तकृत वर्गको सचेतना बढेको छ । राजनीतिक गतिविधिमा सीमान्तकृत वर्गले भाग लिन थालेका छन् । सीमान्तकृत वर्गको विकासमा सहभागिता भएमा सीमान्तकृत वर्गको सशक्तीकरण हुने मान्यताले ठाउँ पाउन थालेको छ । उनीहरूमा सकारात्मक परिवर्तनहरू आएका छन् । विगतमा स्वतन्त्रता र समानतामा सीमित सीमान्तकृत वर्गको मुद्दा भए पनि अहिले विकासमा गएर जोडिएको छ । राजनीतिले देश चल्छ, नीति नियम बनाउँछ, समग्र क्षेत्रमा पहुँच राख्छ, त्यसैले राजनीतिमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता नै विकासको मूलधारमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिताको अर्थमा बुझ्न थालिएको छ । सीमान्तकृत वर्गको स्वतन्त्रता, समानता, समता, सहभागिता, सीमान्तकृत वर्गको आरक्षण, सशक्तीकरण आदि सीमान्तकृत वर्गका सवालमा जल्दाबल्दा विषय भएका छन् । सेवामा सीमान्तकृत वर्गको पहुँच वृद्धि भएको छ । बराबर हिस्साको बहस हरेक ठाउँमा चलेको छ ।

सचेतना बढ्दै जाँदा पछिल्लो समय विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिताको अनुपात केही बढेको छ। तर यो केही सङ्ख्यामा सीमित छ । सहभागिताको सवाल सङ्ख्यामा भन्दा शक्तिमा खोज्नुपर्छ । सबै ठाउँमा सङ्ख्या ठुलो हुँदा शक्ति ठुलो हुँदैन । शक्तिको निर्धारण कहीं सङ्ख्याले, कहीं उच्च स्वरले, कहीं अर्थले र कहीं परम्परागत मूल्यमान्यताले गर्छ । कतिपय ठाउँमा उल्लेख्य सङ्ख्यामा सीमान्तकृत वर्गको उपस्थिति हुन थाले पनि निर्णयमा हाबी भने फेरि सीमित वर्गकै छ । सीमान्तकृत वर्ग किनारका साक्षी मात्र बनेका छन् । त्यसैले सहभागिता मात्र होइन, अर्थपूर्ण सहभागिताको बहस आवश्यक छ ।

नेपालको संविधानले सबै नागरिक कानूनको अगाडि समान हुने, सीमान्तकृत वर्गको उत्थानका लागि विशेष कार्यक्रम ल्याइने, सीमान्तकृत वर्गको स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गर्ने र सीमान्तकृत वर्गको उत्थानको लागि सकारात्मक विभेदको नीति लिएको छ । विकासमा सीमान्तकृत वर्गको सहभागिताको सवाल सशक्तीकरणसँग

जोडिएको छ । समता अर्थात अवस्था हेरी पहुँच विस्तार र शक्ति वितरण, कम क्षमता भएकालाई विशेष प्राथमिकता र हरेक क्षेत्रमा सहभागिता नै सशक्तीकरण हो । सीमान्तकृत वर्गको विकासको सामाजिक पक्ष, आर्थिक पक्ष, शैक्षिक पक्ष, प्रशासनिक, प्राविधिक, न्यायिक पक्ष आदिलाई राजनीतिक पक्षसँग जोड्नु आवश्यक छ । किनभने राजनीति छुट्टै विषय होइन, सबै विषयहरूको मिश्रण हो । राजनीतिले हरेक पक्षलाई छुन्छ । देश चलाउने नीति राजनीति हो । तर देश चलाउने नीतिमा राजनीति, अर्थनीति, समाज सबैको भूमिका हुन्छ । एउटा पक्षमा आएको परिवर्तनलाई सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता मान्न नसकिने हुँदा सबै पक्षमा सशक्तीकरण आवश्यक छ ।

मानव अधिकारले मुख्यतः समानता, मर्यादा, सहभागिता, न्याय, पहिचान, सशक्तीकरण र जवाफदेहिता जस्ता विषय हेर्दछ भने मानव विकासमा पर्याप्त जीवन, दिगो विकास, सशक्तीकरण, समाजिक अवसरमा समन्यायिकता, समावेशी समाज, सम्वाद र सहकार्यता र क्षमता जस्ता विषय रहन्छन् । मानव अधिकार र मानव विकास दुबैको साझा उद्देश्य र ध्येय सबैको जीवन, मर्यादा, स्वतन्त्रता, कल्याणकारिता र समृद्धि हो ।

मानव अधिकार र मानव विकासका लागि साझा बिन्दु भनेको समानता, समता, अल्पसङ्ख्यक समुदायको संरक्षण, समाजिक समावेशी र सहभागिता, गरिबी निवारण, श्रोत र साधनमाथिको पहुँच र स्वामित्व, आर्थिक वृद्धिदर र विकास, मैलिकताको प्रवर्धन, सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहिता हो । गरिबीका सबै लक्षणहरू मानव अधिकारसँग सम्बन्धित छन् । त्यस्तै विकासका सबै लक्षणहरू पनि मानव अधिकारसँग नै सम्बन्धित छन् । त्यसकारण मानव अधिकार गरिबीबाट बाहिर आउन तथा विकास गर्नका लागि अत्यावश्यक छन् । मानव अधिकार सामाजिक न्याय हासिल गर्ने तथा शान्ति कायम गर्ने साधन हो । मानव अधिकार आफैँमा एउटा लक्ष्य पनि हो ।

समावेशीता नै विभेदको अन्त्य

मानव सभ्यताको इतिहासमा मानव जब ढुङ्गे युगबाट कृषि युगमा प्रवेश गर्‍यो, तब समाजमा विभेद र थिचोमिचो सुरु भयो । यही विभेद र थिचोमिचोलाई रोक्न राज्यको जन्म भयो । तर कालान्तरमा राज्य शक्तिशाली हुँदै जाँदा राज्य नै विभेदमा उत्रियो । शक्तिसम्पन्न राज्य नै विभेदमा उत्रेपछि त्यसलाई रोक्न सक्ने कोही भएन । राज्यको जन्म भएदेखि धेरै राजनीतिक परिपाटी र व्यवस्था लागु भए, तर विभेद रोकिएन । समयसापेक्ष विभेदको स्वरूपमा भने परिवर्तन आयो ।

मानव सभ्यताको विकासक्रममा विभेद रोक्ने नाममा नै विभेदका स्वरूपमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । सुरुमा मानिसहरूले स्रोत र साधनलाई आफ्नो कब्जामा लिनका लागि एकअर्काबिच सीमारेखा कोरे । कालान्तरमा यस्तो सीमारेखा रड, जात, धर्म, वर्ण, विचार, सिमाना, राष्ट्रियता, क्षेत्रीयता आदि विभिन्न आधारमा कोरियो । यस्ता अनेकन कृत्रिम सीमारेखा खडा गरी मानिसले मानिसलाई विभेद गर्न थाल्यो । जति सभ्यताको विकास र आधुनिकताको अभ्यास भयो, उति उति विभेदले विश्वव्यापी रूप धारण गर्‍यो ।

वर्तमानमा विभेदको प्रकृति समाजसिर्जित र राज्यसिर्जित दुई प्रकारको छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा बढी विभेद समाज सिर्जित हुन्छन्, तर ती विभेद सानासाना हुन्छन् । त्यसलाई राज्यले न्यूनीकरण गर्न सक्छ र त्यो दायित्व राज्यको हो । तर राज्यसिर्जित विभेद कसले रोक्ने ? राज्यसिर्जित विभेद रोक्ने अर्को शक्ति नभए पछि स्वाभाविक रूपमा त्यो विभेद डरलाग्दो र घातक हुन्छ । यस प्रकृतिको विभेदको उपचार भनेको या टुलुटुलु हेर्नु हो वा विद्रोह गर्नु हो । तर विद्रोह निकै जटिल प्रक्रिया भएकाले यस प्रकारका राज्यसिर्जित विभेद समान्यतः सहनुको विकल्प हुन् । नेपालमा पनि राज्य सिर्जित विभेदको शृङ्खला लामो छ ।

नागरिक अधिकार सबै नागरिकको बराबर हो । नेपालको संविधानको धारा १८ (३) को समानताको हकमा राज्यले नागरिकहरूबिच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै

अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन भनिएको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २ मा जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक विचार, सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति वा अरु कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई घोषणापत्रमा उल्लिखित स्वतन्त्रताको अधिकार हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा २ ले समेत कुनै पनि नागरिकलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक विचार, राष्ट्रियता, सामाजिक उत्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै आधारमा पनि भेदभाव नगर्ने भनेको छ ।

राज्यले नागरिकबिच विभेद गर्न पाउँदैन । यदि गरिन्छ भने यो मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हो । त्यसैले राज्यले सबै नागरिकहरूलाई बराबर व्यवहार गर्नुपर्छ । पाइहेकाहरूको सुविधा कटाएर वा घटाएर बराबर बनाउने होइन, सुविधा नपाएकाहरूलाई सुविधा दिलाएर बराबरी बनाइनुपर्छ । अग्लोको टाउको काटेर होचोसँग बराबर बनाउने होइन, होचोलाई अग्लो स्थानमा राखेर बराबर बनाइनुपर्छ । सुविधासम्पन्न वर्गको सुविधा खोसेर सीमान्तकृत वर्ग जस्तो बनाउने होइन, सीमान्तकृत वर्गलाई सुविधा सम्पन्न बनाउनु राज्यको दायित्व हुन्छ ।

आरक्षण, सशक्तीकरण र समावेशीकरण

सामाजिक रूपले पछाडि पारिएको समुदायलाई राज्यको नीति निर्माणलगायत राज्य पुनर्रसंरचनाका सबै तहमा अर्थपूर्ण सहभागिताको अवसर प्रदान गर्न अवलम्बन गरिने विशेष संरक्षणको कार्यलाई आरक्षण भनिन्छ भने राज्य तथा सरकारको सेवाबाट वञ्चित भएका राज्यको नीति निर्माण तहमा पहुँच नभएका शैक्षिक र चेतनाको कमी भएका र शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अपाङ्गता भएकाहरूलगायत अन्य पछाडि पारिएका वर्ग, समुदायलगायतका जनतालाई राज्यको मूल प्रवाहीकरणमा ल्याई उनीहरूको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, राजनैतिक

चेतनाको स्तरवृद्धि गराई उनीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्नुलाई सशक्तीकरण भनिन्छ ।

आधुनिक युगमा आरक्षणलाई वञ्चितीकरणमा रहेका वर्गलाई शासनसत्तामा सहभागी गराउने अभियानका रूपमा लिने गरिएको छ । सकारात्मक विभेद, आरक्षण, समानुपातिक प्रणाली जस्ता पक्षहरू आधुनिक लोकतन्त्रका गहना हुन् । लोकतन्त्रको उच्चतम मोडल भनेकै समावेशी लोकतन्त्र हो, जसले अल्पमतको सम्मान गछी तर समावेशीताको मोडल कस्तो छ भन्ने कुराले लोकतन्त्रको संस्थागत विकासमा प्रभाव पार्छ । त्यसैले समावेशीताको कारणबाट दीर्घकालीन रूपमा पार्ने असरतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

समावेशी लोकतन्त्रमा यस्तो समाजको कल्पना गरिन्छ, जहाँ लिङ्ग, धर्म, वर्ण, वर्ग आदिका आधारमा कोही पनि वञ्चितीकरणमा नपर्नु । त्यसैले विभिन्न पद्धति अवलम्बन गरी वञ्चितीकरणमा पारिएकाहरूलाई मूलधारमा ल्याइन्छ । आरक्षण पनि वञ्चितीकरणमा पारिएकालाई मूलधारमा ल्याउने त्यस्तै एउटा नीति हो । यो पछाडि पारिएको वर्ग, समुदाय, जाति आदिलाई मूलधारमा ल्याउने अभियान पनि हो । तर पछिल्लो समय यसले पछाडि पारिएको वर्गभित्रका पनि केही हुने खाने व्यक्तिको पहुँच मात्र बढाइरहेको छ भन्ने गुनासो पनि सुनिन थालेको छ । जसलाई लक्षित गरियो, उसले सही अर्थमा प्रतिफल नपाउने हुनाले पछिल्लो समय आरक्षण प्रणाली केही आलोचित पनि बन्दै गैरहेको छ ।

नेपालले पनि राज्यको मूल प्रवाहबाट पछि परेका आदिवासी जनजाति, महिला, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, अल्पसङ्ख्यक, मधेशी, पछाडि पारिएको समूह, वर्ग वा भूगोललाई आरक्षणको माध्यमबाट राज्यका विभिन्न निकायमा समावेश गराउने नीति लिएको छ । विविधतालाई एकतामा समेट्ने यो प्रयास नेपालको विगतको दश वर्षे द्वन्द्व आगाडिको असन्तुष्टिलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास पनि हो । तर फेरि पनि समस्या चाहिँ कहाँ छ भने मजदुर, किसान,

आर्थिक रूपले विपन्न वर्गलाई राज्यको मूलधारमा समेटि विविधताको सम्मान हुनुपर्नेमा समावेशीता पहुँचवालाको स्वार्थपूर्तिको हतियार बनेको हो कि भन्ने ठुलो चिन्ता छ ।

विगतका केही अभ्यास र समावेशीताको प्रकृति हेर्दा राज्यले आरक्षणमा भन्दा सशक्तीकरणमा ध्यान दिनु आवश्यक छ । पछाडि पारिएको वर्गभित्रको पनि वास्तविक रूपमै पछाडि पारिएको वर्गको सशक्तीकरण नभएसम्म निम्न र शक्तिहीन वर्गको नाममा त्यो वर्गभित्रको शक्तिसम्पन्न व्यक्तिको हातमा स्रोत र साधन पुग्छ । एउटा वर्गको प्रतिनिधित्वको नाममा त्यसवर्गका टाठाबाठाले फाइदा उठाइरहन्छन् । व्यक्तिले फाइदा उठाउँदा वास्तविक रूपमा पछाडि पारिएको वर्ग भने जस्ताको तस्तै रहन्छ । यो असमानताबाट मुक्ति पाउने उपाय भनेको सशक्तीकरण हो ।

सशक्तीकरण बढ्दै जाँदा त्यो देश र समाजको विकास हुँदै गएको छ भन्ने देखिन्छ । आरक्षण बढ्दै जाँदा त्यो देशमा गरिबी बढ्दै छ भन्ने देखिन्छ । सशक्तीकरण विकासतर्फको उन्मुखताको सूचक हो भने आरक्षण गरिबीको प्रतिविम्ब हो । त्यसैले पनि सशक्तीकरण बढाएर आरक्षणलाई क्रमशः कम गर्दै लान सक्नु नै साँचो अर्थमा पछाडि पारिएको समुदायको विकास हो । यो दिगो विकासको नमुना पनि हो ।

निष्कर्ष

नेपालमा जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय र लैङ्गिक असमानताको ठुलो खाडल छ । यो खाडल पुर्न पछिल्लो समय केही प्रयास भए पनि सार्थक हुन सकेको छैन । क्षेत्रीय, वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक असमानता नेपालको मानव विकासमा मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेको छ । उच्च जात र निम्न जातबिचको विभेद, शहरी र ग्रामीण जनताबिचको खाडल र महिला र पुरुषबिचको खाडल नेपालको विकासका बाधक हुन् । समावेशी र समानताका आधारमा सबै जात, वर्ग, क्षेत्र र लिङ्गका मानिसलाई माथि नउठाएसम्म नेपालको वास्तविक विकास सम्भव छैन ।

राज्यले साँचो अर्थमा सीमान्तकृत वर्गलाई माथि उठाउने हो भने सुविधासम्पन्न र सुविधाविहीन वर्गबिचको खाडल

पुर्नुपर्छ । सुविधासम्पन्नता र सुविधाविहीनतालाई नै सीमान्तकृत छुट्याउने प्रमुख आधार बनाइनुपर्छ । विगतमा जाति र लिङ्गका आधारमा पनि मानिसहरूलाई भेदभाव गरिएको कुरालाई नकार्न सकिँदैन । तर भेदभाव र शोषण जातीयताका आधारमा भन्दा बढी आर्थिक विपन्नताका आधारमा गरिएको छ । त्यसैले तल्लो जात भनिएका वा महिलाहरू मात्र होइनन्, आर्थिक रूपले विपन्नहरू सबै सीमान्तकृत भएका छन् । यो नै हाम्रो समाज विकासको बाधक बनेर रहेको छ । यो विभेदको अन्त्यका लागि समाजको पुनर्संरचना आवश्यक छ ।

खान नपाएको मानिसलाई माछा होइन, माछा पाल्ने सिप सिकाइदेऊ, सक्छौ भने बरु माछाका भुरा उपलब्ध गराइदेऊ, माछा मार्ने जाल किनिदेऊ । माछा दिए उसले एकदिन खान्छ फेरि भोलिपल्ट जस्ताको तस्तै ऊ अर्को माछाको आस गरेर बस्छ । तर माछा पाल्ने र मार्ने सिप सिकाइदिने हो भने उसले आजीवन माछा पालन गरेर आत्मनिर्भर बन्न सक्छ । उसको परनिर्भरता अन्त्य हुन्छ । तर नेपालमा माछा पाल्ने र मार्ने सिप सिकाउनुको सट्टा माछा बाँड्ने र लिने प्रवृत्तिले अपेक्षाकृत रूपमा सीमान्तकृत समुदाय माथि उठ्न सकेन ।

देशका शासक र योजनाविद्हरूको सस्तो लोकप्रियतामा मात्र अल्झने प्रवृत्तिले गर्दा सीमान्तकृत वर्गको उठानमा आसातीत उपलब्धि हात लाग्न सकेको छैन । आमजनतामा पनि पछि जेसुकै होस् अहिले अगाडि हात परे मक्ख पर्ने बानी परेको छ । कर्णालीमा बस्ने मानिसलाई खाद्य ढुवानी गरेर खुवाउन अहिलेसम्म जति बजेट खर्च भयो, त्यो बजेट कर्णालीमा हावापानी, माटो अनुसारको खाद्यान्न, नगदेबाली र जटिबुटी उत्पादन तथा पशुपालनको आधुनिकीकरणमा खर्च गरेको भए यतिबेलासम्म कर्णाली खाद्य सङ्कटबाट मुक्त हुन्थ्यो र वर्षैपिच्छे खाद्यान्न सङ्कटको महामारी राज्यले भोग्नुपर्दैनथ्यो । यस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भत्ताको सट्टा सिप सिकाइदिए, दलित, महिला र जनजातिलाई आरक्षण कोटा उपलब्ध गराउनुको सट्टा

तिनीहरूलाई आरक्षण दिनुपर्ने गरी सशक्तीकरण कार्यक्रम ल्याइदिए कति उत्तम हुन्थ्यो ।

यो देशका सबै दलितलाई गैरदलितसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बनाउनुपर्छ । महिलालाई पुरुषसँग प्रतिस्पर्धा गराउन सक्ने बनाउनुपर्छ। आदिवासी, जनजाति, पहाडिया, मधेशी सबै नेपाली भएर बाँच्न सक्नुपर्छ। मधेशी भएका कारणबाट हेपिनुपर्ने र पहाडी भएकै कारण लखिटिनुपर्ने कारणको अन्त्य हुनुपर्छ । अपाङ्गता भएकाहरूलाई उपचार, शिक्षा र सिप सिकाइका माध्यमबाट साङ्ग बनाउन सक्नुपर्छ । नभए पनि साङ्गसरह मर्यादित जीवन जीउन सक्ने बनाउने कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ ।

अन्त्यमा, समावेशीका मुद्दामा नेपालले अङ्गीकार गरेको नीति सकारात्मक नै छ । तर यो नीतिमा कमी कमजोरी नभएको भने होइन । त्यही कमजोरीका कारण अपेक्षाकृत रूपमा परिणाम भने हात परेको छैन । आगामी दिनमा यी सवालहरूमा परिणाम निस्कन सके मात्र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको सार्थकता रहन्छ । त्यसैले प्राप्त भएका उपलब्धिको रक्षा गर्दै भविष्यमा थप उपलब्धिका लागि शब्दको प्रतिबद्धता मात्र होइन, प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सूची

- ◆ डाहल, रबर्ट ए (ने. सं. सन् २००५), प्रजातन्त्रका बारेमा, क्रियशन मिडिया, प्रा.लि., काठमाडौं ।
- ◆ पोखरेल, डा. टीकाराम (२०७९), लोकतन्त्रमा मानव अधिकार, स्वदेश प्रकाशन, काठमाडौं ।
- ◆ पोखरेल, डा. टीकाराम (२०८२), सीमान्तकृत समुदायका सवाल र मानव अधिकार, समाज अन्वेषण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
- ◆ बिडारी, सुरेश (२०७५), नयाँ संरचनामा सीमान्तकृत समुदायको सहभागिताको सवाल, अनलाइनखबर, २०७५ फागुन १२ ।
- ◆ हाडा, गम्भीरबहादुर (२०८१), नेपालमा सीमान्तकृत वर्गहरूको वर्तमान स्थिति, आर्थिक दैनिक, २०८१, वैशाख ७ ।

- ◆ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र – १९४८, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ ।
- ◆ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध – १९६६, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ ।
- ◆ आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध – १९६६, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ ।
- ◆ नेपालको संविधान – २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- ◆ आ.व. २०८०÷८१ मा मानव अधिकारको अवस्था, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर ।
- ◆ नेपालको संविधानमा सीमान्तकृत समुदाय – २०७२, संसदीय सहयोग परियोजना-यूएनडीपी ।
- ◆ मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७७÷७८-२०८१÷८२), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौं ।
- ◆ राउटेको मानव अधिकार अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन – २०८१, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर ।

स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरण

लक्ष्मी घिमिरे

प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, पञ्चपुरी नगरपालिका

सारांश :

सामाजिक समावेशीकरण विश्वव्यापी रूपान्तरणको आधारशीला हो जसले आर्थिक विकासका आयामलाई मजबुत बनाउँछ। नेपालको सन्दर्भमा विशेष गरी सामाजिक समावेशीकरण लोकतन्त्रको आगमनसँगै नीतिगत रूपमा उचाईमा पुगेको अवधारणा र सिद्धान्त हो। लोकतन्त्रको कार्यान्वयनसँगै समावेशीकरणको अभ्यासले नेपालमा पनि मूर्त रूप लिएको छ। स्थानीय तहमा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलगायतका सीमान्तकृत समुदाय र अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएको विषय सर्वसम्मत नै छ। यसै परिवेशलाई आधार मानेर यो लेखमा स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणको अवस्था, अभ्यास, अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचना, चुनौती र आगामी पहलहरूको विषयमा सम्बोधन गरिएको छ।

१. पृष्ठभूमि:

सामाजिक समावेशीकरण विश्वव्यापी रूपान्तरणको आधारशीला हो जसले आर्थिक विकासका आयामलाई मजबुत बनाउँछ। नेपालको सन्दर्भमा विशेष गरी सामाजिक समावेशीकरण लोकतन्त्रको आगमनसँगै नीतिगत रूपमा उचाईमा पुगेको अवधारणा र सिद्धान्त दुवै हो। लोकतन्त्रको कार्यान्वयनसँगै समावेशीकरणको अभ्यासले आरक्षण, सकारात्मक विभेद, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र सशक्तीकरणको माध्यमबाट नेपालमा मूर्त रूप लिएको छ। स्थानीय तहमा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलगायतका सीमान्तकृत समुदाय र अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व उल्लेखनीय

रूपमा वृद्धि भएको छ। नेपालको संविधान २०७२ का कार्यान्वयनसँगै राजनैतिक, आर्थिक, प्रशासनिक, कुटनीतिक र प्राविधिक क्षेत्रका साथै सामाजिक समावेशीकरणले सङ्घीय शासन प्रणालीमा परिवर्तनको अग्रगामी पथ हासिल गरेको छ। त्यसमा पनि स्थानीय तहमा राजनैतिक रूपान्तरणसँगै सामाजिक रूपान्तरण पनि स्वस्फूर्त रूपमा अगाडि बढेको छ।

विश्वमा उदाहरण दिने हो भने सयुक्त राज्य अमेरिकामा रङ्गभेदको अन्त्य एक सामाजिक विभेदको अन्त्य र समावेशीकरणको आगमन नै हो भने बङ्गलादेशमा शान्ति वार्ताकारहरूका लागि विशेष अवसर र भारतमा समुदाय विशेष समान अवसरको वकालत नै सामाजिक समावेशीकरण हो।

२. परिभाषा:

सामाजिक न्यायको आधारशीला सामाजिक समावेशीकरण हो। शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत विकासका क्षेत्रमा सबै वर्ग, क्षेत्र, जाति, लिङ्ग र समुदायको पहुँच, सहभागिता, सशक्तीकरण र समन्यायिक प्रतिनिधित्व नै सामाजिक समावेशीकरण हो। नेपालको संविधानमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तअन्तर्गत सामाजिक-सांस्कृतिक उद्देश्य प्राप्ति, राज्यका नीतिअन्तर्गत सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन र मौलिक हकअन्तर्गत समानता, शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला, रोजगारी र सामाजिक न्यायलगायतका मौलिक हकहरूको उपलब्धिलाई सामाजिक समावेशीकरणको

रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी नेपालको हालको परिवर्तित अवस्थामा संवैधानिक निकायहरूको रूपमा स्थापित राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको स्पष्टता र सरकारको कार्यमा मार्गदर्शन सहितको सिफारिस र अपेक्षित नतिजाको कार्यप्रभावकारिता पनि सामाजिक समावेशीकरणको परिभाषाभित्र अर्थात्उन सकिन्छ । अर्कोतर्फ जेन-२ आन्दोलनको मागको सम्बोधन र पुस्तान्तरणको परिवर्तनभित्रको नीति, नेतृत्व र अपनत्व पनि सामाजिक समावेशीकरणको जल्दोबल्दो परिभाषा हो । स्थानीय तहमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार शिक्षा, स्वास्थ्य र लैङ्गिक समानताको क्षेत्रमा गुणस्तरीय सहभागिता, समितिको समावेशी प्रतिनिधित्व र उपभोक्ता समितिमा अध्यक्ष/ उपाध्यक्ष/ सचिव लगायतका पदको माध्यमबाट जनसहभागितामूलक कार्यक्रमहरूमा महिलाका सक्रिय सहभागिता र बहुकार्यात्मक भूमिकाको विषय झनै सराहनीय रहेको छ ।

३. अवस्था :

स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणको अवस्था सङ्ख्यात्मक रूपमा उल्लेख गर्न लायक मानिन्छ । सामाजिक समावेशीकरणलाई निर्देशित गर्ने पहिलो आयाम राजनीतिक आयाम हो । राजनैतिक रूपमा नगरप्रमुख वा उपप्रमुख र अध्यक्ष वा उपाध्यक्षमध्ये एकजना महिला हुनुपर्ने नीतिले नगरप्रमुख र अध्यक्ष पदमा विक्रम सम्बत २०७९ को निर्वाचनमा २५ जना महिलाका प्रतिनिधित्व रहेको थियो भने बाँकी स्थानीय तहमा यसले उदाहरणीय प्रतिनिधित्वको सुनिश्चिता गरेको थियो । तथापि अपेक्षाअनुसार नगरप्रमुख वा अध्यक्षको सङ्ख्या न्यून रहनुमा हालसम्म पनि लैङ्गिक सरचना परिवर्तनमा पुरुषप्रधान मानसिकता हावी रहेको देख्न सकिन्छ । महिला नेतृत्वको पदमा अवसरबाट वञ्चित गर्ने र कार्यकारी पदमा छायामा पार्ने मानसिकता र प्रवृत्तिमा सुधारात्मक नीति र अवधारणागत सिद्धान्तले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्न नसकेको अभ्यास देखिएकाले रणनीतिक कदम पनि आवश्यक देखिएको छ ।

प्रशासनिक रूपमा कर्मचारीतन्त्रभित्र महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसीलगायतको सहभागिता आरक्षण र सकरात्मक विभेदको नीतिले मात्र नभएर खुला प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षाबाट उत्तीर्ण भई सफल हुने कर्मचारीको पनि स्थानीय तहमा नमुनायोग्य सङ्ख्या देखिन्छ । नगरपालिका तथा गाउँपालिकाको कार्यपालिकाको सङ्ख्यामा रहेको समावेशी प्रतिनिधित्व, वडासमितिमा रहेको समावेशी विशेषता र उपभोक्ता समितिमा रहेको समावेशी सक्रियता साच्चै नै गणना गर्नलायक छ । तथापि समावेशी विचारको सम्बोधन र सुनुवाई अझै पनि परम्परागत सोचबाट थिचिएको पाइन्छ । तथापि यो परिवर्तनको मार्गमा अब कहाँ कतै अल्झन भए तापनि कसैको हठ र जिद्दीबाट रोकिने देखिँदैन किनकि नीति, नेतृत्व र सिद्धान्तले जरा बलियो बनाउदै प्रतिस्पर्धा समावेशीताको अब्बल उदाहरण सिर्जना गरेको देखिन्छ । स्थानीय तहको सङ्गठनात्मक संरचनाभित्र महिला शाखा मात्र नदेखिएर दर्ता शाखादेखि प्राविधिक शाखा, अग्नि शाखा, आर्थिक प्रशासन शाखा, शिक्षा, कृषि एवम् भेटनरी शाखामा विविधता व्यवस्थापनको गुणात्मक सहभागिता पाइन्छ । साथै समावेशी प्रतिनिधित्वको रूपमा जिम्मेवारी लिने शाखा प्रमुखहरू नियमितता, कार्यक्षमता, कार्यप्रभावकारिता र दिगोपनातर्फ प्रतिवद्ध रहने गरेको देखिन्छ ।

४. अभ्यास :

स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणको अभ्यास कस्तो छ भन्ने प्रश्न राखेर प्राप्त गरिएका अनुभवहरूले पनि देहायका अभ्यासहरू मननयोग्य देखिन्छन् ।

४.१. नगरपालिका महिला शाखा प्रमुखसँग लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताको क्लिप यहाँ जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरेको छु । यसले सामाजिक समावेशीकरणमा लगानीसहितको कार्यक्रम र लक्षित समुदायकै माध्यमबाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने असल अभ्यासको आकलन गरेको देखिन्छ ।

क. सबै वर्गलाई समेटेर बजेट विनियोजन गरिएको छ ।

- ख. लक्षित वर्गकै सहभागितामा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न दिइएको छ ।
- ग. लैङ्गिक समानताको कार्यान्वयन प्रभावकारी रहेको छ ।
- घ. गाउँघरदेखि नै लैङ्गिक समानताका अभ्यासहरू भएका छन् ।
- ङ. महिला उद्यमी वा महिला उद्यमी समूहलाई पुँजी र प्रविधिमा स्थानीय तथा प्रदेश सरकारबाट सहयोग पुगेको छ । जस्तै : दिदीबहिनी महिला उद्यमी समूह, महिला डेरी उद्योगलाई फ्रिज खरिदमा सहयोग, कृषि फर्म अनुदान कार्यक्रम, उत्पादनमा अनुदान कार्यक्रम ।
- च. गैरसरकारी सस्थाहरूले पनि समावेशी केन्द्रीत कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा समन्वय र सहकार्य गरिरहेका छन् जस्तै: आवाज भन्ने सस्थाका जनचेतना, लघुउद्यम कार्यक्रम ।
- छ. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सहायता सामग्री वितरणको साथै सिप तथा तालिम कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भैरहेका छन् ।
- ज. जनजातिकेन्द्रित सामाजिक सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू प्रत्येक वर्ष सञ्चालनमा स्थानीय तहको सहयोग रहेको छ जस्तै: माघी मेला कार्यक्रम, बाद्यबाधन कार्यक्रम, देउडा कार्यक्रम ।
- झ. युवाहरूका लागि युवा क्लबको माध्यमबाट कार्यक्रम गर्न स्थानीय तहको सहयोग रहेको छ जस्तै: मेयर कप कार्यक्रम : युवा खेलकुद कार्यक्रम, युवा क्रिकेट कार्यक्रम ।
- ञ. दलित समुदायहरूले आफ्नो कार्यक्रम आफै गरिरहेका छन् जस्तै: दलित सचेतना, दलित अभिमुखीकरण, दलित उत्थान कार्यक्रम ।
- ट. हिंसा प्रभावित महिलाका लागि कोषको स्थापना गरिएको छ । सोको परिचालन र कार्यान्वयनको लागि कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

- ठ. औषतमा स्थानीय तहमा ४५ प्रतिशत शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी र कर्मचारीतन्त्र लगायतमा समावेशी प्रतिनिधित्व रहेको छ ।

माथिको अन्तर्वाताको क्लिपले स्थानीय तहमा स्थानीय सरकारले सामाजिक समावेशीकरणको लागि कार्यक्रम तथा लगानी गरेको पाइन्छ । लक्षित समुदायलाई आफ्नो कार्यक्रम आफै गर्न उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । यसले लक्षित समुदायभित्र विविधताको व्यवस्थापन र समुदायको वास्तविक समस्या समाधान तथा सामुदायिक उत्थान गर्न योगदान पुऱ्याएको पाईन्छ ।

४.२. स्थानीय तहमा उपभोक्ता समितिको अध्यक्ष हुनुभएकी महिलासँग लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वाताको क्लिप यहाँ जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरेको छु । यसले सामाजिक समावेशीकरणमा स्थानीय सरकारको लगानीसहितको बहुल उत्तरदायित्वमा महिलाका सक्रिय जीवन र नथाकेको अनुहारलाई आकलन गरेको देखिन्छ ।

- क. म कृषि सहकारीसँग आवद्ध छु । कृषि सहकारी मेरा लागि उत्साहजनक छ ।
- ख. म नगरपालिकाको कृषि सडक उपभोक्ता समितिको अध्यक्ष पनि हुँ ।
- ग. हाल उक्त सडक निर्माणको कार्य भैरहेको छ । सम्झौतामा तोकिएको समयभन्दा अगाडि नै सो आयोजना सम्पन्न गर्ने छु । हाल श्रमिकहरूले रफतारमा काम गरिरहेका छन् ।
- घ. मैले दुईओटा भैंसी, १० ओटा बाख्रा, १२ ओटा कुखुरा पनि पालेकी छु । एउटा खसी लगभग रू चालिस हजार पर्ने भएको छ ।
- ङ. मैले तरकारीको विभिन्न प्रकारहरू बाह्रै महिना रोप्ने गरेको छु । हाल सेतो काउली, ब्रो काउली, रायो साग, मुला, आलु, सिमी र केराउ फलाएकी छु ।
- च. मलाई माछा पाल्ने एकदम रहर छ । जग्गा पनि छ । पानीको पनि श्रोत छ । मेरो आफ्नै जग्गा हो ।

नगरपालिकाबाट कसरी सहयोग होला। मेरो इच्छा कसरी पूरा गर्ने होला।

छ. मेरा दुईजना बच्चा छन्। तिनीहरूको अध्ययनको लागि कुनै पनि सम्झौता गर्न सकिदैन। अध्ययनलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर अगाडी बढ्न अवसर दिएको छु।

ज. मैले वार्षिक रु दुई लाख चोखो नाफा कमाउँछु। अहिले बजारमा जग्गा पनि किनेकी छु।

माथिको मपात्रबाट लिइएको यर्थाथ क्लिपले साह्रै नै महत्त्वपूर्ण उदाहरण देखाएको छ। सामाजिक समावेशीकरणको मामिलामा महिलाका उत्कृष्ट नमुना प्रदर्शन गरेको छ। स्थानीय तहमा महिलाहरू कति धेरै अवसर र कति धेरै भूमिकामा रहेका छन् तर पनि खुसी छन्। भन्ने देखाएको छ।

लेखक आफैँ स्थानीय तहको कार्यकारी पदमा रहेर काम गर्दा लक्षित समुदायले पनि आफ्नो परम्परा र सस्कृतिको जगेर्ना र सरक्षण केन्द्रित कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने गरेको पाईएको छ। उपभोक्ता समूहमार्फत कार्यान्वयन गरिने कार्यक्रममा महिलाका ३३ प्रतिशत सहभागिता रहेको स्पष्ट छ। कुनै समूहका महिलाहरू अत्यन्तै सक्रिय रूपमा र नेतृत्वदायी भूमिकामै रहेर विकास निर्माणका कार्यहरू गरेको देखिन्छ जस्तै: कुलो निर्माण, सिँचाई व्यवस्थापन नहर निर्माण, सडक तार जाली निर्माण, कृषि सडक निर्माण।

त्यसै गरी पञ्चपुरी नगरपालिकामा प्रत्येक हप्ता तरकारी तथा फलफूल हाटबजार र खसी, बोका र बाखाको पशु हाटबजार लाग्ने गर्छ। यस्तो हाटबजारमा खरिदबिक्रीको कार्यमा सबै समुदायको उत्तिकै सहभागिता रहेको पाईन्छ। महिला, पुरुष र अन्य समुदायको समान सहभागिता देखिन्छ। जसले आर्थिक क्रियाकलापमा उत्साहजनक सहभागिता र आर्थिक सशक्तीकरणको माध्यमबाट सामाजिक समावेशीकरणको प्रभावकारिता वृद्धि भएको पाईन्छ। कतिपय महिला तथा अन्य समुदायका व्यक्तिहरू हाटबजारमा खसी बाखा खरिद तथा विक्रीमा एकदमै

उत्सुकतापूर्वक लागेर एकदिनमै राम्रो आमदानी गरेको देखियो। जस्तै: कठायत समुदायको एकजनाले भन्नुहुन्छ प्रत्येक हप्ता हाटबजारको व्यापारबाट रु. ५०००१- नाफा हुन्छ। जसका माध्यमबाट छोराछोरीलाई राम्रो विद्यालयमा पठनपाठन गराउने पाईएको छ। त्यस्तै नगरपालिकाकै कार्यलय सहयोगीहरू भन्नुहुन्छ: पहिला आफ्नो फलफूल तथा तरकारी र खसी बोका बेच्ने तत्पश्चात अरूको खरिद गरी नाफा गरी बेच्ने गरिन्छ। यो आफ्नो कला र सिपको आमदानी हो। घरमा उत्पादन नहुँदा पनि प्रत्येक हप्ता हाटबजारमा सक्रिय सहभागिता गर्न सकिन्छ र आमदानी गर्न पनि सकिन्छ। यी भनाईहरू वास्तविक मात्र होईनन्, आर्थिक सामाजिक समावेशीकरणका उपलब्धि हुन्। सामाजिक एकतामा आर्थिक अवसरका कार्यहरू पनि हुन्। जसले नेपाली युवायुवतीलाई बाध्यकारी रूपमा विदेश जानबाट रोकेका छन्। स्वदेशमै उद्यम र आमदानीका अवसर उपयोग गर्न सकिने देखाएका छन्।

५. चुनौती :

स्थानीय तह आफैँमा स्थानीय सरकार हो। नेपालको संविधानले स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकारहरू तोकेको छ। स्थानीय सरकार सङ्घ र प्रदेश सरकारभन्दा बलियो र दिगो पनि देखिएको छ। यही स्थायित्व र दिगोपनाले स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरण प्रभावकारी भएको छ तर पनि सिद्धान्त, नीतिको कार्यान्वयनसँगै अभ्यासमा रहेका चुनौतीहरू देहायबमोजिम सूचीबद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ।

क. नेपालको संविधानमा रहेका सामाजिक समावेशीकरणका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्न सक्ने स्थानीय ऐन, कानून तथा नियमावलीहरूको तर्जुमा तथा परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा चुस्तता अपनाउनु।

ख. स्थानीय सरकारको नेतृत्वदायी भूमिकामा सबै वर्ग र समुदायको सख्यात्मक प्रतिनिधित्वसँगै गुणात्मक नतिजालाई सन्तुलित रूपमा वृद्धि गरी

- विविधताको अर्थपूर्ण व्यवस्थापन गर्नु।
- ग. स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको क्षमता अभिवृद्धि गरी समितिको काम कारवाहीलाई सशक्त र सक्रिय बनाई समस्याहरूलाई समयमै सम्बोधन गर्नु।
 - घ. राष्ट्रिय समावेशी आयोग जस्ता सवैधानिक निकायको कार्यक्षेत्रलाई स्थानीय तहको पहुँचसम्म विस्तार र विकास गरी स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणका सवालहरू तथ्यपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्ने गरी नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्नु।
 - ङ. संवैधानिक रूपमा प्राप्त स्थानीय तहका एकल अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनेगरी सङ्घ तथा प्रदेश सरकारबाट सहयोग र समन्वय गर्नु।
 - च. स्थानीय तहका साझा अधिकारहरूमा रहेका दोहोरोपना र अस्पष्टताका विषयमा कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनमार्फत स्पष्ट गरी परिमार्जन गर्नु।
 - छ. स्थानीय सरकारले विकासका नाममा सडक निर्माण र पूल निर्माणलाई मात्र प्राथमिकता दिदा सामाजिक समावेशीकरणको लगानीमा असर पर्ने भएकाले आगामी कार्यक्रमहरूको लगानीलाई विविधता व्यवस्थापनतर्फ रूपान्तरण गर्नु।
 - ज. जेन-२ समूहले उठाएका सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका अभियानमा आसन्न निर्वाचनको माध्यमबाट स्थानीय तहका युवा जगतको राजनैतिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चितता गर्नु।
 - झ. राज्यका अवसर र लाभ वितरणका कार्यक्रममा सामाजिक समावेशीकरणलाई प्राथमिकता राखेर कार्यान्वयन प्रभावकारिता वृद्धि गर्नमा सहयोग र सहकार्य गर्नु।
 - ञ. स्थानीय तहमा सबै जाति, वर्ग तथा समुदायका विकासका सम्भाव्यताका अवसरहरू खोजी गरी लगानी र कार्यान्वयन प्रभावकारितामा जोड दिनु।
 - ट. स्थानीय तहमा आवधिक योजना, मध्यकालीन खर्च संरचना, आयोजना बैङ्क स्थापना लगायतका विकासका महत्पूर्ण दस्तावेज तथा प्रणालीहरूको कार्यान्वयनमा सामाजिक समावेशीकरणलाई आत्मसात् गर्नु।
 - ठ. स्थानीय तहमा विनियोजित बजेट अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणको प्रावधानअनुसार सन्तुलित, समन्यायिक र एकरूपता कायम गर्न सक्ने बनाउनु। जस्तै: ससर्त अनुदानलाई नतिजामा केन्द्रित गर्ने, समानीकरण अनुदानलाई समन्यायिक बनाउने, विशेष अनुदानलाई लक्षित समुदाय केन्द्रित गर्ने, समपुरक अनुदानलाई साझेदारीमूलक बनाउने र राजस्व बाँडफाँटलाई सन्तुलित बनाउने गरी सामाजिक समावेशीकरणलाई प्राथमिकता दिने।
 - ड. स्थानीय तहमा महिला शाखा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी शाखा, दलित शाखा र ज्येष्ठ नागरिक शाखा लगायतका सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गर्न सक्ने शाखाहरूको क्षमता र सक्रियता वृद्धि गर्नु।
 - ढ. सातै प्रदेशका स्थानीय सरकारहरूको बिचमा सामाजिक समावेशीकरणका सफल उदाहरण र कार्यहरूको बारेमा ज्ञान तथा सिपको आदानप्रदान गर्नु।
- ६. आगामी पहलहरू:**
- नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणका थुप्रै उपायहरू छन् जस्तै:
- क. नेपालको सविधानअनुकूलका नीति र कानूनहरूमा समावेशी प्रावधानहरू सुनिश्चित गर्ने।
 - ख. आसन्न प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनलाई सामाजिक समावेशीकरणमैत्री बनाउने।
 - ग. लक्षित समुदाय केन्द्रित विशेष योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने।
 - घ. सामाजिक, आर्थिक विकासका निर्णय प्रक्रियामा

सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने ।

- ड. स्थानीय तहको विकास र सहभागितामा समावेशी समुदायको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको सुनिश्चित गर्ने ।
- च. प्रशासनिक तथा प्राविधिक क्षेत्रमा समावेशी नीति र संरचनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नतिजामूलक अनुगमनमा जोड दिने ।
- छ. राजनैतिक क्षेत्रमा सबै वर्गको प्रतिनिधित्व, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता र लैङ्गिक नेतृत्व विकासमा जोड दिने ।
- ज. विश्वव्यापी दिगो विकासका लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनलाई स्थानीयकरण गरी सूचकहरूको प्राप्तिमा जोड दिने ।
- झ. सोह्रौँ योजनाका समावेशी रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने गरी स्थानीय तहका आवधिक योजनाहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- ञ. स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने अवसर, स्रोत र लाभ वितरणमा विविधता व्यवस्थापन गर्ने ।
- ट. स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको सबलीकरण र सक्रियता वृद्धि गर्ने ।
- ठ. स्थानीय तहमा राजनैतिक पदाधिकारीहरूको मानसिकता र इमानदारिता विकास गर्ने ।
- ड. स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरूको पदस्थापना तथा सरूवा गर्दा अभिमुखीकरण गरी स्थानीय भाषा तथा वातावरणमा घुलमिल हुन सक्ने अनुभवी र दक्ष कर्मचारीलाई कम्तीमा एक वर्षको चक्र पूरागर्ने गरी आर्थिक वर्षको सुरुमै पठाउने ।
- ढ. महिला उपप्रमुख तथा उपाध्यक्ष भएको स्थानीय तहमा आवाज, विचार र सुझावहरूको सुनुवाई गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।
- ण. नेपालको संविधानअनुसार स्थापना भएका

संवैधानिक निकायहरूको सक्रिय भूमिका अभिवृद्धि गरी स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्ने ।

७. निष्कर्ष :

सामाजिक समावेशीकरण विकासको नवीन अवधारणा हो । यसले सबै वर्ग, जाति, लिङ्ग र विशेष समुदायको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा योगदान पुऱ्याउँछ । नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक उदारीकरणको नीतिको एक दशकको कार्यान्वयनपश्चात र लोकतन्त्रको आगमनसँगै सामाजिक समावेशीकरणले विकासको फड्को मारेको छ । स्थानीय तहको सामाजिक समावेशीकरण पनि उल्लेख गर्न लायक रहेको छ । स्थानीय तहमा सामाजिक समावेशीकरणभित्र राजनैतिक पदाधिकारी, कर्मचारीतन्त्र र समुदाय सबैको उत्साहजनक सहभागिता र सशक्तीकरण वृद्धि भएको छ । आसन्न निर्वाचनलाई ध्यान दिएर मतदाताहरूले सामाजिक समावेशीकरणमैत्री मताधिकार प्रयोग गर्न आवश्यक रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- ◆ नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, कानून, न्याय तथा ससदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौँ ।
- ◆ नेपाल सरकार (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, काठमाडौँ ।
- ◆ नेपाल सरकार (२०७९), सोह्रौँ योजना, २०७९/८०-२०८३/२०८४, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार काठमाडौँ ।

आर्थिक समावेशीकरण: अवधारणा, अभ्यास र भावी मार्गचित्र

प्रकाश पोखरेल
उपसचिव

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको कार्यालय बर्दिवास

सारांश:

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र र समतामूलक समाज निर्माणका लागि आर्थिक समावेशीकरण एक अनिवार्य आधारस्तम्भ हो । यसले समाजको अन्तिम तहमा रहेका विपन्न र सीमान्तकृत नागरिकलाई राज्यको आर्थिक अवसर, स्रोत र लाभहरूमा समान र न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्छ । विश्व बैङ्कलगायतका विभिन्न प्रतिवेदनहरूले आर्थिक समावेशीकरणलाई केवल गरिबी निवारणको माध्यम मात्र नभई, मानिसलाई सक्षम बनाउने बहुआयामिक हस्तक्षेपहरूको एकीकृत प्याकेजको रूपमा व्याख्या गरेको छ ।

नेपालमा संवैधानिक र नीतिगत रूपमा समानताको हक, सामाजिक न्याय र सुरक्षाका प्रशस्त व्यवस्थाहरू छन् । सोहीँ आवधिक योजनाले सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि सोच राखेको छ भने, वित्तीय समावेशीकरण नीति, २०८१ ले सन् २०३० सम्म सबै नागरिकमा औपचारिक वित्तीय सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना, सामाजिक सुरक्षा कोष, स्वास्थ्य बिमा र सामुदायिक वन जस्ता कार्यक्रमहरूले आर्थिक समावेशीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था र विविध कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या २०.२७% मा झरेको छ भने ६७% भन्दा बढी नेपालीसँग बैङ्क खाता पुगिसकेको छ । यद्यपि, एकीकृत कार्यक्रमको अभाव, दिगो स्रोतको अभाव, डिजिटल खाडल र जलवायु

परिवर्तनका जोखिमहरू मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । निष्कर्षमा, नेपालले बङ्गलादेशको ग्राजुएसन मोडल वा भारतको जीविका मोडल जस्ता सफल अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू र नेपालको स्वामित्व मोडेललाई आत्मसात र प्रवर्धन गर्दै सामाजिक सुरक्षालाई उत्पादकत्वसँग जोडनुपर्छ । आर्थिक समावेशीकरणलाई सफल बनाउन डिजिटल साक्षरता, सिप विकास र उत्पादनका साधनहरूमा सीमान्तकृत वर्गको स्वामित्व वृद्धि गर्दै खर्च होइन, परिणाममा आधारित नीतिगत सुधारको आवश्यकता देखिन्छ ।

पृष्ठभूमि

समावेशीकरणले राज्य सञ्चालनका हरेक क्षेत्र एवम् अङ्गहरूमा सबैको सहभागितको वकालत गर्छ । महिला, दलित, विपन्न तथा पछाडि परेका वर्ग वा समुदायलाई राज्यको नीति निर्माण, निर्णय प्रक्रिया एवम् कार्यसम्पादन प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागी गराउने कार्य नै वास्तवमा समावेशीकरण हो । यो सुशासनको एक पूर्वसर्त पनि हो र यो केवल प्रतिनिधित्वको कुरा मात्र नभई शक्ति, स्रोत र अवसरको न्यायोचित बाँडफाँट पनि हो ।

नेपालमा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई बहुदलीय व्यवस्था लागु भएसँगै समावेशीकरणका आवाजहरू उठे पनि २०६२/६३ को जनआन्दोलन एवम् मधेस आन्दोलनपश्चात् सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनासँगै समावेशीकरणको मुद्दाले सार्थकता पाएको

हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको व्यवस्था गर्दै तत्कालीन संविधानसभा समावेशी बनाएको फलस्वरूप वर्तमान नेपालको संविधान (२०७२) विविधता र समावेशीकरण व्यवस्थापनको दस्तावेजका रूपमा रहेको छ।

राज्यप्रणालीमा सबैको पहिचान, प्रतिनिधित्व, प्रतिष्ठा एवम् पहुँच बढाउने एउटा नवीनतम अवधारणाका रूपमा समावेशीकरणलाई अगि सारिएको अवस्थामा नेपालमा पनि समानुपातिक प्रतिनिधित्व, सकारात्मक विभेद, आरक्षण, सशक्तीकरण, लक्षित कार्यक्रम, वित्तीय पहुँच आदिको व्यवस्था गरी समावेशीकरणलाई दिगो बनाउन खोजिएको छ। आर्थिक रूपमा सबल नभएसम्म व्यक्ति वा समुदाय सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक रूपले पूर्ण रूपमा समावेशी हुन नसक्ने हुँदा समावेशीकरणको आर्थिक आयाम आर्थिक समावेशीकरण विकासको आधारस्तम्भ हो। समावेशीकरणका विभिन्न क्षेत्रहरू मध्ये राजनीतिक क्षेत्र, प्रशासनिक क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र, साँस्कृतिक क्षेत्र र आर्थिक क्षेत्र प्रमुख रहेका छन्। यस लेखमा समावेशीकरणको आर्थिक क्षेत्र जसमा कर छुट, ऋण सुविधा, स्रोतको न्यायोचित वितरण, सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण, रोजगारी, वित्तीय समावेशीकरण, उत्पादनका साधनमाथिको पहुँच र स्वामित्व, बजार र मूल्य शृङ्खलामा पहुँच, उद्यमशीलता आदिको अवस्था, व्यवस्था र अभ्यासबारे चर्चा र विश्लेषण गरिएको छ।

आर्थिक समावेशीकरण: अवधारणा र विकास अवधारणा:

आर्थिक समावेशीकरणको अवधारणा केवल गरिबी निवारण मात्र नभई, समाजमा पछाडि परेका व्यक्तिहरूलाई राज्यको आर्थिक मूलधारमा अर्थपूर्ण रूपमा सहभागी गराउने एउटा प्रक्रिया हो। नेपालको संविधानले समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र र समानतामा आधारित समतामूलक समाजको परिकल्पना गरेको छ। दशकौँ लामो राजनीतिक परिवर्तनपछि मुलुक अहिले आर्थिक समृद्धिको

यात्रामा छ। तर, आर्थिक बृद्धिदरको अड्कले मात्र समाजको पिँधमा रहेका नागरिकको जीवनस्तर उकास्न सक्दैन भन्ने तथ्य स्थापित भइसकेको सन्दर्भमा आर्थिक समावेशीकरणको अवधारणा आजको समावेशी विकास र समृद्धिको मूल मन्त्र बन्न पुगेको छ।

विश्व बैङ्कको प्रतिवेदनअनुसार “अति विपन्न र जोखिममा रहेका घरपरिवार तथा समुदायलाई दिगो रूपमा आम्वानी र सम्पत्ति बढाउन सक्षम बनाउने बहुआयामिक हस्तक्षेपहरूको एकीकृत प्याकेज” को रूपमा आर्थिक समावेशीकरणलाई व्याख्या गरेको छ। यसले लाभग्राहीलाई केवल माछा दिने (नगद अनुदान) मात्र नभई माछा मार्न सिकाउने (सिप) र जाल किनिदिने (पुँजी) काम एकैसाथ गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ।

विकासक्रम

क. परम्परागत गरिबी निवारण (१९६०-१९९० को दशक)

परम्परागत रूपमा गरिबी निवारणलाई केवल खाद्यान्न सहयोग वा आधारभूत आवश्यकता पूर्तिमा मात्र सीमित राखिन्थ्यो। यसले मानिसलाई परनिर्भर बनायो तर गरिबीबाट स्थायी रूपमा बाहिर निकाल्न सकेन। फलस्वरूप विश्व बैङ्क, आइएमएफ जस्ता संस्थाले विकासशील राष्ट्रहरूमा वित्तीय पहुँच र आधारभूत सेवामा पहुँच बढाउन नीति सिफारिस गर्न थाल्यो। नेपालमा ढुकुटी, गुठी र ऐँचोपैँचो जस्ता अभ्यासहरूले अनौपचारिक रूपमा आर्थिक सहकार्य र समावेशीकरणको काम गर्ने गरेकामा नेपाल बैङ्क तथा कृषि विकास बैङ्क जस्ता सरकारी स्वामित्वका सीमित बैङ्कहरूको स्थापनाबाट भए पनि ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँचको सुरुआत भएको थियो।

ख. ग्राजुएसनु मोडेलको उदय (सन् २००२ सम्म)

आर्थिक समावेशीकरणको आधुनिक अवधारणाको सुरुआत बङ्गलादेशको BRAC नामक संस्थाले गरेको 'Graduation Model' बाट भएको हो। यसले अति विपन्नहरूलाई निश्चित समयभित्र

गरिबीबाट बाहिर निकाल्न विनाधितो कर्जाको अवधारणा ल्याएको थियो । पछि केवल ऋण दिएर मात्रै गरिबहरू गरिबीबाट बाहिर निस्कन सक्दैनन्, उनीहरूलाई सहारा (उपभोग, सम्पत्ति हस्तान्तरण, तालिम, सशक्तीकरण आदि) पनि चाहिन्छ भन्ने अवधारणा अनुसार सहायता र सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरू लागु गरिए । यसै अवधिमा बङ्गलादेशको ग्रामीण बैङ्क मोडलले विश्वभर लघुवित्तको लहर ल्यायो र नेपालमा पनि उदारिकरणको शुरुआतसँगै लघुवित्त, ग्रामीण विकास बैङ्क तथा अन्य निजी लगानीका बैङ्कहरूको स्थापना भई यी वित्तीय संस्थाहरूमार्फत विपन्न वर्ग कर्जामा अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने नीति ल्याइयो ।

ग. वित्तीय समावेशीकरणको विस्तार (सन् २०१५ सम्म)

विश्वव्यापी रूपमा प्रविधिको विकाससँगै डिजिटल फाइनेन्स र मोबाइल बैङ्किङ्गले आर्थिक समावेशीकरणलाई नयाँ उचाइमा पुर्यायो । सन् २०१० को G20 शिखर सम्मेलनले 'Global Partnership for Financial Inclusion' स्थापना गरेपछि यसले थप चर्चा पायो । यसले आर्थिक समावेशीकरण अब समान अवसर, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा र उत्पादनमा पहुँचसँग जोडिन थाल्यो । OECD, UNDP र ILO ले Inclusive Growth र Economic Inclusion Index जस्ता सूचकाङ्क विकास गरी सबै पक्ष राष्ट्रहरूलाई आर्थिक समावेशीकरणका सूचकअनुसार कार्यक्रम बनाउन र कार्यान्वयन गर्न लगाइयो । नेपालमा सबै नेपालीको बैङ्क खाता अभियान र सङ्घीयतासँगै हरेक स्थानीय तहमा बैङ्कका शाखा पुऱ्याउने नीतिले समावेशीकरणलाई नयाँ उचाइ दिएको छ ।

घ. आधुनिक डिजिटल बिस्तार चरण (सन् २०१५ पछि)

विश्व बैङ्कले 'Partnership for Economic Inclusion (PEI)' मार्फत यसलाई सरकारी नीतिमै समावेश गर्न थालेको छ । अहिले यसलाई जलवायु

परिवर्तन र समय समयमा फैलने विभिन्न प्रकारका महामारीसँग जुध्न सक्ने उत्थानशील विकासको रूपमा हेरिन्छ । यस अवधिमा डिजिटल बैङ्किङ मोबाइल मनी, e-wallet र डिजिटल भुक्तानी प्रणालीमार्फत बैङ्किङ पहुँचविहीन जनसङ्ख्यालाई वित्तीय प्रणालीमा समेट्ने कार्य तीव्र रूपमा अगि बढेको छ । नेपालमा पनि मोबाइल बैङ्किङ, राष्ट्रिय परिचयपत्र, अनलाइन सेवा र स्थानीय तहका डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत सेवामा पहुँच र सामाजिक सुरक्षा भत्ता र तलब भत्ता डिजिटल माध्यमबाट वितरण गर्न थालिएको छ । श्रम बजारसँग सिप जोड्ने, युवा रोजगारी, हरित रोजगारी र SMEs प्रवर्धन गर्ने साथै, महिला उद्यमशीलता, महिला वित्तीय पहुँच, जातीय तथा आप्रवासी समुदायको आर्थिक सहभागितामाका साथै लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटिङ र नीति व्यापक रूपमा अपनाइएको छ ।

आर्थिक समावेशीकरण: परिचय, अभ्यास र विशेषताहरू

परिचय तथा अभ्यास:

आर्थिक समावेशीकरणले राज्यको आर्थिक प्रणाली, नीति, योजना र संस्थागत संरचनाबाट सिर्जित आर्थिक अवसर, स्रोत र लाभहरूमा समाजका सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायको समान, न्यायोचित र अर्थपूर्ण पहुँच तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ । यो त्यस्तो प्रक्रिया हो जसले अति विपन्न र सीमान्तकृत घरपरिवारलाई आफ्नो आय बढाउन, सम्पत्ति निर्माण गर्न र भविष्यका सम्भावित आर्थिक जोखिमहरूसँग जुध्न सक्षम बनाउँछ । अर्को अर्थमा, आर्थिक समावेशीकरण भनेको समाजका सबै तहका नागरिकहरूलाई आर्थिक अवसरहरूमा समान पहुँच, उपभोग र लाभ सुनिश्चित गर्ने र उत्पादनशील आर्थिक गतिविधिमा सक्रिय सहभागी गराउने प्रक्रिया हो ।

विश्वबैङ्कका अनुसार, आर्थिक समावेशीकरणले मानिसहरूलाई आफ्नो जीवनस्तर उकास्न आवश्यक आयआर्जनका अवसरहरू, सम्पत्तिको स्वामित्व र

बजारसम्मको पहुँचको ग्यारेन्टी गर्छ । विश्व बैङ्कका Partnership for Economic Inclusion(PEI) Report 'The State of Economic Inclusion Report २०२१: Pathways to Scale' का अनुसार, आर्थिक समावेशीकरण भन्नाले “चरम गरिबी र जोखिममा रहेका घरपरिवार तथा समुदायलाई दिगो रूपमा आम्दानी र सम्पत्ति बढाउन सक्षम बनाउने बहुआयामिक हस्तक्षेपहरूको एकीकृत प्याकेज हो ।

यसमा प्रमुख तीन तरिकाहरू (3Cs) मा Cash (नगद/सुरक्षा) तत्कालको आवश्यकता टार्न र जोखिमबाट बच्न (जस्तै सामाजिक सुरक्षा भत्ता), Capital (पुँजी/सम्पत्ति) आयआर्जन गर्न आवश्यक बिउ पुँजी, उपकरण वा पशुधन आदि र Care/Capacity (हेरचाह/क्षमता) सिप विकास, बजार पहुँच र सशक्तीकरण पर्छन् ।

विश्व बैङ्कको उक्त प्रतिवेदनले आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमहरू विस्तार गर्न सरकारहरू नै प्रमुख चालक बनेको देखाएको छ जहाँ कुल सहभागीहरूमध्ये करिब ७५% सरकारी नेतृत्वका कार्यक्रमहरूमा आबद्ध छन् । यसले गैरसरकारी संस्थाले चलाउने साना पाइलट प्रोजेक्टबाट पनि क्रमशः राष्ट्रिय नीतिमा रूपान्तरण भइरहेको देखाउँछ । त्यस्तै, आर्थिक समावेशीकरणलाई अब जलवायु परिवर्तनसँग जोडेर हरित रोजगारी र विपत्तको सामना गर्न सक्ने क्षमता विकाससँग आवद्ध गरिएको छ, जसमा विभिन्न प्रकारका महामारी, जलवायु परिवर्तन जन्म सङ्कटहरूसँग जुध्न र उत्थानशीलता निर्माण गर्न यी कार्यक्रमहरूलाई एक औजारका रूपमा प्रयोग गरिँदैछ

समावेशीकरणका यी कार्यक्रमहरूले घरपरिवारकेन्द्रित परम्परागत ग्राजुएसन मोडेलबाहेक क्षेत्रीय विकास जस्ता नयाँ र विविध दृष्टिकोणहरू अपनाउन थालेको देखिन्छ । ९३% कार्यक्रमहरूमा नगद हस्तान्तरण, तालिम र अनुगमनमा डिजिटल प्रविधिको प्रयोग बढेको देखिएको छ ।

सोही प्रतिवेदनले आर्थिक समावेशीकरण कार्यक्रमको प्रभावकारिताका लागि नेपाललाई एक महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा उल्लेख गरेको छ । नेपालसहितका छ ओटा देशहरू (अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, डेमोक्रेटिक रिपब्लिक अफ कङ्गो, घाना र नाइजर) मा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको तुलनामा नेपालको नतिजा सकारात्मक देखिएको छ, यसले नेपालमा सञ्चालित आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रममा गरिएको लगानीमा उच्च प्रतिफल प्राप्त भएको देखिएको छ । नेपाल र समकक्षी देशहरूमा सञ्चालित यी कार्यक्रमहरूले १२१% देखि ३७९% सम्मको लागत-लाभ अनुपात देखाएका छन् जुन कार्यक्रममा लगानी गरिएको प्रत्येक एक डलरले त्योभन्दा निकै गुणा बढी आर्थिक प्रतिफल दिएको प्रमाणित हुन्छ ।

त्यस्तै, विश्व बैङ्ककै PEI Report ‘The State of Economic Inclusion Report 2021: The Potential to Scale’ मा भारतको बिहार र बङ्गलादेशको बेग्लाबेग्लै अध्ययन गरिएकामा उक्त अध्ययनको प्रतिवेदनसँग नेपालको अवस्थाको तुलनात्मक स्थिति निम्नअनुसार रहेको देखिन्छ ।

सूचक	बङ्गलादेश(BRAC मोडेल)	भारत(विहार राज्य)	नेपाल(अवस्था)
मूख्य मोडेल	Graduation Approach: अति विपन्नलाई २ वर्षभित्र गरिबीबाट Graduate गराउने ।	Saturation Approach: राज्यका सबै विपन्न महिलालाई स्वयम् सहायता समूह (SHGs) मा आबद्ध गराउने ।	Fragmented Approach: लक्षित कार्यक्रमहरू (जस्तै PMEP, PAF) छन् ।

लक्षित वर्ग	"Ultra-Poor" (जसलाई अधुवित्तले पनि समेट्न सक्दैन)	ग्रामीण विपन्न महिलाहरू (१० करोड भन्दा बढी आबद्ध)	विपन्न, दलित, र भौगोलिक रूपमा पछाडि परेका वर्ग समुदायहरू
मुख्य हस्तक्षेप	सम्पत्ति हस्तान्तरण (गाई र बाखा), भत्ता र सघन तालिम सञ्चालन	सस्तो ऋण, बजार पहुँच र सरकारी सेवामा पहुँच।	सामाजिक सुरक्षा भत्ता, साना पूर्वाधारमा सहभागिता र सामुदायिक वन (सफल मोडेल)
नतिजा	१३ प्रतिशत सहभागीको आय र सम्पत्तिमा वृद्धि भएको	महिला सशक्तीकरण र वित्तीय समावेशीकरणमा ठुलो क्रान्ति ल्याएको	गरिबी घटेको तर उत्पादन र रोजगारीमा दिगोपनाको कमी देखिएको
सिकाइ	लक्षित वर्ग पहिचान सही टारगेटिङले नतिजा दिन्छ।	संस्थागत संरचनाले सरकारलाई जनतासँग जोड्छ र प्रतिफल प्राप्त हुन्छ।	सामुदायिक वन जस्तै अन्य क्षेत्रमा पनि स्वामित्व मोडल आवश्यक छ।

स्रोत: The State of Economic Inclusion Report 2021 and 2024, WB, PEI

नेपाल र समान आर्थिक अवस्था भएका देश र क्षेत्रको अध्ययनले आर्थिक समावेशीकरणका लागि बङ्गलादेशको Graduation Model, बिहारको Saturation Model र नेपालको Ownership Model प्रभावकारी देखिएको छ तथापि नेपालमा कार्यक्रमहरू एकीकृत गर्नुपर्ने र लक्षित वर्ग पहिचान गरी दिगो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

त्यसैगरी, म्याकिन्से ग्लोबल इन्स्टिच्युट (MGI) को सन् २०२४ को प्रतिवेदनले, आर्थिक समावेशीकरण अब केवल “बाँच्नका लागि न्यूनतम आधारण मा मात्र सीमित नभएर यो हरेक व्यक्तिलाई उत्पादनशील, सन्तुष्ट र आफ्ना जीवनका निर्णय तथा छनोटहरू गर्न पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र र सक्षम बनाउने एक रूपान्तरणकारी प्रक्रिया हो भनेको छ। उक्त रिपोर्टले प्रतिदिन \$१२(PPP) खर्च गर्न सक्ने क्षमतालाई आर्थिक सशक्तीकरणको रेखा (Empowerment Line) को रूपमा परिभाषित गरेको छ भने यो रेखा पार गरेपछि मात्र व्यक्ति गरिबीको दुष्चक्रबाट सुरक्षित रहँदै गुणस्तरीय स्वास्थ्य, शिक्षा र आवासमा लगानी गर्न सक्षम हुन्छ भनिएको छ। वर्तमानमा विश्वका झन्डै ६० प्रतिशत जनसङ्ख्या अझै पनि यो सशक्तीकरणको रेखाभन्दा मुनि रहनु र त्यसमा पनि विकसिल मुलुकमा धेरै रहनुले पनि विश्वव्यापी अर्थतन्त्रमा ठुलो चुनौती रहेको सङ्केत गर्दछ।

MGI ले आफ्नो अध्ययनको निष्कर्षमा वास्तविक समावेशीकरणले मानिसलाई न्यूनतम जीविकोपार्जनबाट उठाएर आर्थिक सशक्तीकरणसम्म पुऱ्याउनुपर्छ भनेको छ। जसका लागि उत्पादकत्वमा वार्षिक १% को वृद्धि र १.०% जनशक्तिको सिप विकास गर्न सकेमा गरिबी र सशक्तीकरणको खाडलको दुईतिहाइ हिस्सा पूर्ण सकिने अनुमान छ। त्यस्तै उत्सर्जनको लक्ष्य (Net Zero) र

आर्थिक समावेशीकरणलाई सँगै लैजान सन् २०३० सम्म वार्षिक विश्वव्यापी जीडीपीको ८% थप लगानी आवश्यक पर्ने अध्ययनले देखाएको छ। यसमा सरकार र निजी क्षेत्रले मिलेर डिजिटल साक्षरता, सिपमूलक तालिम र शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढाउनुपर्ने लगायतका सुझाव पेस गरेको छ।

आर्थिक समावेशीकरण र वित्तीय समावेशीकरण भिन्नता

धेरै जसो सन्दर्भमा यी दुई शब्दावलीलाई पर्यायवाची रूपमा प्रयोग गरिन्छ, तर नीतिगत तहमा यिनीहरूबिच गहिरो भिन्नता छ। वित्तीय समावेशीकरणले बैङ्किङ सेवा, बचत, ऋण, बिमा र भुक्तानी प्रणालीमा नागरिकको पहुँचलाई जनाउँछ। जस्तै, नेपाल राष्ट्र बैङ्कले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत विपन्न वर्ग कर्जा प्रवाह गर्नु वा एक व्यक्ति एक बैङ्क खाता अभियान चलाउनु वित्तीय समावेशीकरण हो। तर आर्थिक समावेशीकरणले वित्तीय

पहुँचलाई मात्र नभई व्यक्तिले आफ्नो जीविकोपार्जन सुधार गर्न, आम्दानी बढाउन, सम्पत्ति जोड्न र बजारमा प्रतिस्पर्धी रूपमा भाग लिन सक्ने क्षमता विकासलाई जनाउँछ ।

आर्थिक समावेशीकरण प्राप्त गर्नका लागि वित्तीय समावेशीकरण पहिलो र अनिवार्य सर्त हो । जबसम्म नागरिकहरूले औपचारिक वित्तीय प्रणालीमार्फत बचत, ऋण, भुक्तानी र बिमा सुविधा पाउँदैनन्, तबसम्म उनीहरू आर्थिक मूलधारमा जोडिन सक्दैनन् । तसर्थ: बैंकमा खाता हुनु वित्तीय समावेशीकरण हो भने त्यो खातामा नियमित बचत गर्न सक्ने गरी रोजगारी वा उद्यम गर्नु आर्थिक समावेशीकरण हो ।

आर्थिक समावेशीकरणका प्रमुख विशेषताहरू:

- क. **समान पहुँच:** आर्थिक समावेशीकरणको मुख्य आधार सबै नागरिकलाई आर्थिक अवसरमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्नु हो । यसअन्तर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, वित्तीय सेवा तथा उत्पादनका साधनहरूमा भौगोलिक, लैङ्गिक, जातीय वा आर्थिक अवस्थाका कारण कसैलाई पछाडि नपारिने व्यवस्था गरिन्छ । आधुनिक परिवेशमा यसलाई समावेशी विकासको प्रमुख आधार मानिन्छ ।
- ख. **वित्तीय समावेशीकरण:** वित्तीय समावेशीकरणले बैङ्किङ, बचत, कर्जा, बिमा र डिजिटल भुक्तानी सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्छ । वित्तीय प्रणालीमा समेटिएका नागरिक आर्थिक रूपमा बढी सुरक्षित र उत्पादनशील हुन्छन् भन्ने विश्व अनुभवले देखाएको छ । नेपालमा सहकारी, लघुवित्त, डिजिटल बैङ्किङ र शाखारहित बैङ्किङ सुविधाले वित्तीय समावेशीकरणमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको छ ।
- ग. **समावेशी रोजगारी र आय सिर्जना:** आर्थिक समावेशीकरणको लक्ष्य सबै वर्गका नागरिकलाई सम्मानजनक रोजगारी र स्थिर आयको अवसर उपलब्ध गराउनु हो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले समावेशी रोजगारीलाई सामाजिक न्यायसँग समेत जोडेको छ ।

घ. **सामाजिक संरक्षण र सुरक्षा:** समावेशी अर्थतन्त्रमा कमजोर र जोखिममा रहेका समुहका लागि प्रभावकारी सामाजिक संरक्षण प्रणाली अनिवार्य मानिन्छ । विश्वभर सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू गरीबी न्यूनीकरणको प्रभावकारी साधनका रूपमा स्वीकारिएका छन् । नेपालमा वृद्धभत्ता, अपाङ्गता भत्ता, एकल महिला सहायता, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य बिमा, दिवा खाजा तथा पोषण जस्ता कार्यक्रमहरूले समावेशीकरणलाई बल दिएको छ ।

ङ. **लैङ्गिक र सामाजिक समानता:** आर्थिक समावेशीकरण लैङ्गिक तथा सामाजिक समानताबिना सम्भव हुँदैन । महिला, दलित, आदिवासी जनजाति र पिछडिएका समुदायको आर्थिक सहभागिता सुनिश्चित गर्नु आजको आवश्यकता हो । नेपालको संविधान र नीतिहरूले समेत समानताको प्रत्याभूतिका लागि नीतिगत तथा व्यवहारगत प्रयासहरू गरेका छन् । सरकारले लागु गरेको लक्षित कार्यक्रम र लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटिङले यो खाडल कम गर्न मद्दत गरेको छ ।

च. **क्षेत्रीय र भौगोलिक सन्तुलन:** समावेशी आर्थिक विकासका लागि क्षेत्रीय असमानता घटाउनु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । सन्तुलित क्षेत्रीय विकासले दीर्घकालीन स्थायित्व, राष्ट्रिय सुरक्षा र एकता सुदृढ गर्न मद्दत गर्छ । नेपालमा हिमाल र पहाडका दुर्गम क्षेत्रहरू विकासमा पछाडि परेका छन् भने तराईका सीमावर्ती क्षेत्रमा अझै आधारभूत सुविधा पुगेको छैन । समानुपातिक पूर्वाधार विकास, सन्तुलित सेवाप्रवाह र लगानीको न्यायोचित वितरणले मात्र आर्थिक समावेशीकरणलाई मजबुत बनाउँछ ।

छ. **सहभागितामूलक शासन र नीतिगत समावेशीकरण:** आर्थिक समावेशीकरणको सफलता प्रभावकारी र सहभागितामूलक शासन प्रणालीमा निर्भर गर्छ । नीति निर्माण, बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सरोकारवालाको अर्थपूर्ण सहभागिता

सुशासनको सूचक समेत हो । नेपालमा सङ्घीय संरचनाले तहगत सरकारका नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन र अनुगमनका प्रक्रियासम्म सबै पक्षको सहभागिता सुनिश्चित गरेकामा सरोकारवालाको संस्थागत र व्यक्तिगत क्षमता भने सुदृढ गर्न आवश्यक छ ।

- ज. उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्व र बजार सञ्जालमा आवद्धता: जमीन, पुँजी, प्रविधि जस्ता उत्पादनका साधनमा पहुँच र स्वामित्व सुनिश्चित हुनु दीर्घकालीन आर्थिक समावेशीकरणको पूर्वसर्त हो । विशेष गरी महिला र सीमान्तकृत समुदायको स्वामित्व अभिवृद्धिले आर्थिक शक्ति सन्तुलनमा सुधार ल्याउँछ । त्यस्तै, उत्पादनलाई बजारसँग जोड्ने, मूल्य शृङ्खलामा सहभागिता बढाउने र बजार सूचना पहुँचयोग्य बनाउने कार्यसमेत समावेशी आर्थिक वृद्धिका लागि अपरिहार्य रहन्छ ।

आर्थिक समावेशीकरणका लागि भएका व्यवस्था, प्रयास तथा उपलब्धिहरू:

व्यवस्था तथा प्रयासहरू:

नेपालको संविधान (२०७२):

- संविधानको प्रस्तावनामै नेपाललाई "समाजवादउन्मुख" राज्य घोषणा गरी आर्थिक समानता र समावेशी समृद्धिको आधार निर्माण गरेको ।
- धारा १८ (समानताको हक) ले कानूनको दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने व्यवस्था गर्दै राज्यले आर्थिक रूपमा विपन्न, महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकको संरक्षण र सशक्तीकरणका लागि विशेष कानुनी व्यवस्था वा आरक्षण गर्न सक्ने प्रावधान रहेको ।
- धारा ४२ (सामाजिक न्यायको हक) र धारा ४३ (सामाजिक सुरक्षाको हक) ले आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका वर्गलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा आर्थिक अवसर र आयआर्जनका क्रियाकलापमा प्राथमिकता दिने र

सामाजिक सुरक्षा भत्ता वा राज्यको सहयोग पाउने संवैधानिक अधिकार प्रत्याभूति गर्छ ।

- धारा ५० (राज्यका निर्देशक सिद्धान्त)ले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामार्फत स्रोत साधनको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्ने राज्यको मुख्य उद्देश्य हुने उल्लेख भएको ।
- धारा ५१ को अर्थ, उद्योग र वाणिज्यसम्बन्धी नीतिले राज्यले उपलब्ध साधनस्रोतको अधिकतम परिचालन गर्दै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिने र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामार्फत समावेशी आर्थिक विकास गर्ने नीति लिएको ।
- आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि परेका वर्गको हकहित संरक्षणका लागि राष्ट्रिय समावेशी आयोग, दलित आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोग जस्ता संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरी समावेशीकरणका नीतिहरू प्रभावकारी भए नभएको अनुगमन गर्छन् ।

आवधिक योजना:

- १६ औँ आवधिक योजनाको मुख्य सोच नै "सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि" रहेको छ । यसले उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिमार्फत रोजगारी सिर्जना गरी गरिबीको रेखामुनि रहेका जनतालाई माथि उकास्ने लक्ष्य लिएको ।
- छरिएर रहेका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई एकद्वार प्रणालीमा ल्याउन "एकीकृत सामाजिक रजिस्ट्री" को कार्यान्वयन गरी वास्तविक गरिब र लक्षित वर्गको पहिचान गर्ने व्यवस्था गरेको ।
- निर्वाहमुखी रोजगारबाट उत्पादनशील रोजगारीको लागि प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलगायतका रोजगारलक्षित कार्यक्रमहरूलाई पुनर्संरचना गरी रोजगारीलाई सिप विकास र उद्यमशीलतासँग आबद्ध गराउने नीति लिएको ।
- प्रादेशिक सन्तुलनका लागि विशेष क्षेत्र विकास,

मानव विकास सूचकाङ्क र आर्थिक रूपमा पछाडि परेका प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूका लागि विशेष अनुदान र आर्थिक प्याकेजको व्यवस्था गरी क्षेत्रीय असमानता घटाउने रणनीति लिएको ।

- समावेशी वित्तीय पहुँच र डिजिटलाइजेसनमार्फत लघु, घरेलु तथा साना उद्यम र स्टार्टअपहरूमा महिला, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायको पहुँच बढाउन सहुलियतपूर्ण कर्जा र डिजिटल बैङ्किङलाई गाउँसम्म विस्तार गर्ने व्यवस्था गरेको ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी र समावेशी योजना (GESI) मार्फत विकासका सबै पूर्वाधार र आर्थिक कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई सङ्घदेखि स्थानीय तहसम्म संस्थागत गर्दै महिलाका आर्थिक सशक्तीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।

वार्षिक बजेट:

- आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेटले 'उत्पादन दशक' घोषणा गर्दै स्टार्टअप फन्ड, महिला उद्यमीलाई कर्जा र कृषि अनुदानको नयाँ मोडेलमार्फत आर्थिक समावेशीकरणलाई जोड दिएको थियो ।
- चालु आर्थिक वर्षको बजेट र नीतिले नेपाललाई अति कमविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुँदा पर्न सक्ने प्रभाव कम गर्ने र हरित, उत्थानशील र समावेशी विकास (GRID) को अवधारणालाई आत्मसात् गर्ने लक्ष्य लिएको ।
- आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेटमा लक्षित वर्ग संरक्षणका लागि सामाजिक सुरक्षामा २३७ अर्व, आय र रोजगारी वृद्धिका लागि कृषि तथा रोजगारमा ५८ अर्व र स्वरोजगार र उद्यमका लागि ४१ अर्व बजेट विनियोजन गरी आर्थिक समावेशीकरणमा लगानी बढाएको ।
- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमको पुनर्संरचना गरी थप प्रभावकारी बनाउने र स्थानीय स्तरमा सिपमूलक तालिम प्रदान गर्न बजेट विनियोजन भएको ।
- युवाहरूलाई स्वदेशमै स्वरोजगार बनाउन स्टार्टअप फन्ड र सहुलियतपूर्ण कर्जाको व्यवस्थालाई

प्राथमिकता दिएको ।

- महिला उद्यमीहरूलाई सहुलियतपूर्ण ऋण र महिला नेतृत्वका स्टार्टअपहरूलाई करमा थप छुट दिने र साना तथा मझौला उद्यम र कृषिमा सहुलियत, साना व्यवसायी र किसानहरूलाई कर र भन्सारमा विशेष सहुलियतको व्यवस्था गरेको छ ।

वित्तीय समावेशीकरण नीति, २०८१ तथा मार्गचित्र (सन् २०१७-२०३०)

- वित्तीय समावेशीकरण नीति तथा मार्गचित्रले नेपालको अर्थतन्त्रलाई समावेशी बनाउन प्रविधि, पहुँच र नीतिगत सुधारमा जोड दिएको ।
- सन् २०३० सम्ममा नेपालका सबै वयस्क नागरिकहरूमा औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउने र यसका लागि ७५३ वटै स्थानीय तहमा बैङ्क शाखा पुर्याउने र प्रत्येक वडामा शाखारहित बैङ्किङ सेवा दिने रणनीति लिएको ।
- नगदरहित कारोबारलाई प्रोत्साहन गर्दै सन् २०३० सम्ममा कम्तीमा ६०% जनसङ्ख्याले डिजिटल भुक्तानीका साधनहरू नियमित प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउने लक्ष लिएको ।
- आर्थिक समावेशीकरणका लागि लघु, साना तथा मझौला उद्यम र कृषिक्षेत्रमा सहज कर्जा उपलब्ध गराउने, विपन्न वर्ग कर्जा र सहुलियतपूर्ण ब्याजदरमा ऋण दिने प्रावधानलाई व्यावहारिक बनाउने र तल्लो तहका नागरिकलाई 'बिउ पुँजी' उपलब्ध गराउने उद्देश्य रहेको ।
- बैङ्किङ र बिमा सेवालाई ग्रामीण तहसम्म पुऱ्याउन विद्यालय स्तरको पाठ्यक्रममा वित्तीय शिक्षा समावेश गर्ने र महिला तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि विशेष वित्तीय सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्य रहेको ।
- जलवायु परिवर्तनको जोखिममा रहेका समुदायका लागि हरित बैङ्किङ तथा कृषि बिमा जस्ता कार्यक्रममार्फत आर्थिक सुरक्षा प्रदान गर्ने नीति लिएको छ ।

अन्य प्रमुख ऐन तथा कानूनहरू:

सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५, सहकारी ऐन, २०७४, बैङ्क तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६, श्रम ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, विपन्न वर्ग कर्जा निर्देशिका आदिमा आर्थिक समावेशीकरण प्रवर्धनका लागि विविध प्रावधानहरू रहेका छन्।

नेपालमा गरिबी निवारण र आर्थिक रूपमा पछाडि परेका समुदायलाई मूलधारमा ल्याउन सरकारी तथा दातृनिकायको सहयोगमा विभिन्न आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन्।

क. राष्ट्रिय रोजगार प्रवर्धन कार्यक्रम:

विगत लामो समयदेखि सञ्चालनमा रहेको प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई हालसालै खारेज गर्दै नयाँ स्वरूपमा यो कार्यक्रम ल्याएको छ। आन्तरिक रोजगार प्रवर्धन दशक (२०८१-२०९१) अभियानलाई सहयोग पुऱ्याउन ल्याइएको यो कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य बेरोजगार युवाहरूलाई निर्वाहमुखी काममा मात्र सीमित नराखी बजारको मागअनुसारको सिपमूलक तालिम, उद्यमशीलता र स्वरोजगार बनाउनु रहेको छ।

ख. प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना:

यो कृषि क्षेत्रमा आधारित आर्थिक समावेशीकरणको सबैभन्दा ठुलो परियोजना हो। यसले कृषिलाई व्यवसायीकरण गर्न पकेट, ब्लक, जोन र सुपर-जोन मोडेलमा काम गरेको छ। यसको प्रमुख उद्देश्य ग्रामीण भेगका साना तथा गरिब किसानहरूलाई बिउ, मल, प्रविधि, र कृषि औजारमा अनुदान उपलब्ध गराउँदै किसानहरूको आयस्तर उकास्ने रहेको छ।

ग. योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष:

यो औपचारिक र अनौपचारिक दुबै क्षेत्रका श्रमिकहरूलाई आर्थिक सुरक्षा प्रदान गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम हो। सुरुमा औपचारिक क्षेत्रका श्रमिकका लागि मात्र भए पनि अहिले यसले वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली, अनौपचारिक क्षेत्रका

श्रमिक र स्वरोजगार व्यक्तिहरूलाई पनि समेटेको छ। यसले औषधोपचार, मातृत्व सुरक्षा, दुर्घटना बिमा र वृद्धअवस्था पेन्सनलगायतका सुविधाहरू प्रदान गरेको छ।

घ. लघु उद्यम विकास कार्यक्रम:

यो मेडेप मोडेलमा आधारित भएर नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेको सफल कार्यक्रम हो। यसले गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारहरूलाई पहिचान गरी उनीहरूलाई उद्यमशीलता तालिम दिने, प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने र लघु उद्यमी बनाउन मद्दत गर्छ। यसले विशेष गरी ग्रामीण महिलाहरूलाई उद्यमी बनाएर आर्थिक रूपमा सशक्त बनाउन भूमिका खेलेको छ।

ङ. स्वास्थ्य विमा कार्यक्रम:

यो कार्यक्रम केवल उपचार गर्ने माध्यम मात्र नभई गरिब र सीमान्तकृत वर्गलाई आर्थिक रूपमा सशक्त बनाउने औजारको रूपमा समेत रहेको छ। स्वास्थ्य बिमाले स्वास्थ्य उपचारमा हुने प्रत्यक्ष खर्चलाई घटाउने हुँदा परिवारको बचत शिक्षा वा व्यवसायमा लगानी हुन पाउँछ। साथै, सरकारले अति विपन्न नागरिकको बिमा प्रिमियम आफैँ तिर्दिने व्यवस्था गरी भुईँँ तहका नागरिकलाई आर्थिक जोखिमबाट बचाउन सहयोग गरेको छ।

च. सामुदायिक वन:

नेपालको सामुदायिक वन कार्यक्रमलाई Area Focused आर्थिक समावेशीकरणको एक सफल विश्वव्यापी मोडेलको रूपमा लिइन्छ। यसले प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमार्फत गरिब समुदायको आयआर्जनमा टेवा पुऱ्याएको छ।

छ. अन्य साना तथा दातृ निकाय निर्देशित कार्यक्रमहरू:

विश्व बैङ्क र अन्य दातृ निकायहरूबाट PEI, नेपालको GRID एजेन्डा अन्तर्गत बजेटरी सहयोग र विशेष परियोजनाहरू सञ्चालन गरिरहेको छ। त्यस्तै, व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम केन्द्रबाट विपन्न वर्गका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी निःशुल्क वा सहूलियतपूर्ण प्राविधिक शिक्षा र तालिम प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्।

मुख्य उपलब्धिहरू:

आर्थिक समावेशीकरणका माथिका विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमबाट निम्नानुसारका उपलब्धि हासिल भएको देखिन्छ।

- नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पछिल्लो तथ्याङ्क (२०८१) अनुसार, ६७% भन्दा बढी नेपालीसँग कम्तीमा एउटा बैङ्क खाता रहेको।
- नेपालका ७५३ मध्ये ७५२ ओटा स्थानीय तहमा वाणिज्य बैङ्कका शाखा पुगेका छन्। नेपालमा वित्तीय साक्षरता ५७.९% पुगेको छ।
- बैङ्किङ र क्यूआरकोड मार्फत हुने कारोबारमा भएको तीव्र वृद्धिले अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिकरण गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ।
- नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०७९/८० अनुसार दुइ दशक अगि ३०.८५% रहेको नेपालको गरिबी आज २०.२७% को हाराहारीमा आएको र बहुआयमिक गरिबी १७.४% रहेको छ।
- यस अवधिमा महिलाका नाममा जग्गा पास गर्दा राजस्वमा दिइएको छुटले गर्दा महिलाहरूको सम्पत्तिमा स्वामित्व राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा ११.७ प्रतिशत रहेकामा राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा बढेर २३.८ प्रतिशत पुगेको छ।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान घटेको(२५.१६%) र सेवा क्षेत्रको योगदान बढेको(६२.०१%) अवस्थाले कृषिमा लुकेको बेरोजगारी र न्यून उत्पादकत्वमा कमी आएको देखिन्छ। त्यसै प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रममार्फत रोजगारी प्रत्याभूति गर्ने प्रयासले सीमान्तकृत वर्गलाई Safety Net प्रदान गरेको छ।
- सामाजिक सुरक्षा कोषको दायरालाई विस्तार गर्दै औपचारिक क्षेत्रबाट अनौपचारिक र वैदेशिक रोजगारीमा रहेका श्रमिकहरूसम्म पुऱ्याएको र ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रदान गरिने सामाजिक सुरक्षा भत्ताले

राज्यको अभिभावकीय भूमिकालाई बलियो बनाएको छ। हाल करिब ३८ लाख नेपाली कुनै न कुनै सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध रहेका छन्।

- दुर्गम गाउँसम्म पुगेका लघुवित्त संस्थाहरूले ग्रामीण महिलालाई आत्मनिर्भर बनाएका छन् भने अनौपचारिक वित्तीय कारोबार घटेको तथा त्यसबाट पर्ने आर्थिक भारमा कमी आएको छ।
- स्थानीय सरकारले लक्षित वर्ग (दलित, अपाङ्गता भएका, जनजाति) का लागि छुट्टै बजेट र सिपमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् यस कारण स्वदेशी तथा बैदेशिक रोजगारीका अवसरमा बृद्धि भएको छ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको हिस्सा कुल बजेटको ४४.२८% (प्रत्यक्ष) पुगेको छ, जुन लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट सुरुआत भएको आ.व. २०६४/६५ मा करिब ११% मात्र थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू

आर्थिक समावेशीकरणमा विभिन्न देशका असल अभ्यासहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

- भारत (JAM Trinity): जनधन खाता, आधार कार्ड र मोबाइल (JAM)को संयोजनले भारतमा करोडौं मानिसलाई सिधै सरकारी सुविधा बैङ्कमा पठाएर आर्थिक समावेशीकरणमा क्रान्ति ल्याएको छ।
- बङ्गलादेश (ग्रामीण बैङ्क मोडल): विनाधितो समूह जमानीमा महिलाहरूलाई लघुवित्त कर्जा दिएर गरिबी निवारण गरेको उदाहरण छ।
- केन्या (M-PESA): मोबाइल मनीमार्फत बैङ्किङ पहुँच नभएका नागरिकलाई अर्थतन्त्रमा जोडेको सफल उदाहरण छ।
- जाम्बिया (Supporting Women's Livelihoods): सरकारको नेतृत्वमा सञ्चालित यो कार्यक्रमले महिला सहभागीहरूको उपभोगमा १९% वृद्धि र व्यावसायिक नाफामा ४५% वृद्धि गराएको छ। यसले १२ महिनाभित्रै पूर्ण लागत असुली गर्न सफल भएको

देखिन्छ।

- नाइजर: यहाँको आर्थिक समावेशीकरण कार्यक्रमले उपभोगमा १५% वृद्धि गरायो भने महिलाहरूको व्यावसायिक आमदानी दोब्बर बनाएको छ।
- इथियोपिया र घाना: यी देशहरू टुलास्तरका Productive Safety Net Programs का लागि चिनिन्छन्, जसले राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा सम्पत्ति हस्तान्तरण र सार्वजनिक निर्माण कार्यहरूलाई सफलतापूर्वक एकीकृत गरेका छन्।

समस्या तथा चुनौतीहरू:

- एकीकरणको अभाव: नेपालमा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम (पूनर्संरचना गरिएको), गरिबी निवारण कोष (निष्क्रिय) र कृषि अनुदानका कार्यक्रमहरू अलग अलग चलिरहेका छन्। आर्थिक समावेशीकरणको प्रभावकारीताका लागि 'बन्डल' (Cash + Skills + Market) को एकीकृत प्याकेज बनाउन सकिएको छैन।
- तथ्याङ्कको गुणस्तर: गरिब घरपरिवार पहिचानको कार्य अझै पूर्ण र वैज्ञानिक हुन सकेको छैन, जसले गर्दा लक्षित वर्गमा स्रोत पुग्न सकेको छैन।
- जलवायु जोखिम: नेपालका गरिब समुदाय जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा छन्, जसले उनीहरूको सानोतिनो आर्थिक प्रगतिलाई पनि विभिन्न प्रकोपहरू बाढी वा पहिरोले सजिलै बगाइदिन सक्छ।
- डिजिटल डिभाइड: शहर र गाउँबिच प्रविधिमा पहुँचको खाडलले आर्थिक अवसरमा विभेद सिर्जना गर्दछ।
- युवा पलायन: देशमा आर्थिक अवसर नदेख्दा दैनिक २-३ हजार युवा विदेशीनुले समावेशी अर्थतन्त्रको आधार नै कमजोर बनाएको छ।
- नीतिगत अस्थिरता: सरकार परिवर्तनसँगै प्राथमिकता फेरिने परिपाटीले कुनै पनि कार्यक्रम दिगो र प्रभावकारी बन्न सकेका छैनन्।
- सार्वजनिक ऋणको भार: देशको कुल सार्वजनिक

ऋण २८ खर्ब नाघेको अवस्थामा ऋणको सावाँ ब्याज भुक्तानीमा ठुलो बजेट खर्च हुने र आन्तरिक राजस्व परिचालन कमजोर हुँदा समावेशी विकासका लक्षित कार्यक्रमहरूमा स्रोतको सङ्कुचन हुने जोखिम छ।

- प्रादेशिक असमानता: प्रतिव्यक्ति आय बढे पनि कर्णाली र सुदूरपश्चिम जस्ता प्रदेशहरू र काठमाडौँ उपत्यकाबिचको आर्थिक खाडल गहिरो छ। गरिबी दर पनि बागमती प्रदेश(१२.५९%) भन्दा सुदूरपश्चिम प्रदेश(३४.१६%) मा दोब्बर भन्दा बढी छ।
- अनौपचारिक अर्थतन्त्र: अझै पनि ठुलो हिस्सा (करिब ४९%) आर्थिक कारोबार अनौपचारिक क्षेत्रमा हुनुले ती क्षेत्रमा कार्यरत श्रमिकहरू (विशेष गरी महिला) आर्थिक सुरक्षाबाट वञ्चित छन्।

सुझावहरू:

- Safety Net to Productivity: सामाजिक सुरक्षा भत्ता लिने सक्षम जनशक्तिलाई अब सिप र साना उद्यमको प्याकेजसँग जोड्नुपर्छ। बङ्गलादेशको जस्तै Graduation मोडेल लागु गर्न सकिन्छ।
- भारत (विहार)को "जीविका" मोडेल: विहारले जसरी राज्यभरिका महिलालाई एउटै सञ्जालमा जोडेर बैङ्क, बजार र सरकारी सेवामा पहुँच पुऱ्याएको, नेपालका "आमा समूह" वा सहकारीहरूलाई त्यसरी नै आर्थिक प्लेटफर्मका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ।
- जलवायुमैत्री समावेशीकरण: नेपाल जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा रहेको हुँदा अबका रोजगार कार्यक्रमहरूलाई Green Infrastructure र जलवायु अनुकूलन खेतीसँग जोड्नुपर्छ।
- डिजिटल र वित्तीय पहुँच: गरिबलाई दिइने अनुदान सिधै बैङ्क खातामा मात्र होइन, त्यसलाई "मोबाइल वालेट" र "डिजिटल साक्षरता" सँग जोडेर उनीहरूको वित्तीय पहुँच बढाउनुपर्छ।
- आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमलाई स्पष्ट नतिजा सूचकसँग जोडेर बजेट विनियोजन गर्नुपर्छ। खर्च होइन, परिणाम मूल्याङ्कनको आधार हुनुपर्छ।

- डिजिटल डाटाबेस, सामाजिक र आर्थिक प्रोफाइलिङ प्रयोग गरी वास्तविक रूपमा पिछडिएका समूह पहिचान गर्नुपर्छ, जसले कार्यक्रमको प्रभाव बढाउँछ ।
- सिप विकास, एमएसएमई प्रवर्धन, कृषि आधुनिकीकरण र निजीक्षेत्रसँग सहकार्य गरी दीर्घकालीन रोजगारी सिर्जनामा प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- कार्यक्रमहरू दोहोरो तेहेरो नपरोस भनी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच जिम्मेवारी स्पष्ट गर्दै समन्वय संयन्त्र सुदृढ गर्नुपर्छ ।
- आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमहरूको सामाजिक र आर्थिक प्रभाव मापन गर्न नियमित अध्ययन, मूल्याङ्कन र सार्वजनिक प्रतिवेदनको व्यवस्था आवश्यक छ ।
- विप्रेषणको उत्पादनशील प्रयोग: विदेशबाट आएको पैसालाई उपभोगमा मात्र नभई उत्पादनमूलक उद्योगमा लगानी गर्ने वातावरण बनाउने ।
- ठुलो सङ्ख्यामा रहेको अनौपचारिक श्रम शक्तिलाई दर्ता र सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन नगदरहित कारोबार तथा अनिवार्य बिलिङ प्रणाली लागु गर्नुपर्छ ।
- वास्तविक किसान र साना उद्यमीले उत्पादनको आधारमा सिधै लाभ पाउने गरी अनुदान प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने ।
- उत्पादकदेखि उपभोक्तासम्मको मूल्य शृङ्खलामा साना उत्पादकलाई जोड्ने व्यवस्था गरी गरिब किसानहरूलाई बजारको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

आर्थिक समावेशीकरण परोपकार होइन, यो आर्थिक वृद्धि र समावेशी विकासको इन्जिन हो । जब समाजका सबै वर्ग आर्थिक गतिविधिमा जोडिन्छन्, तब मात्र उत्पादकत्व बढ्छ र देश दिगो समृद्धितर्फ अगाडि बढ्छ । प्रविधिको विकाससँगै श्रमिकहरूलाई नयाँ सिप सिकाउनु नै अबको मुख्य चुनौती र अवसर दुबै हो । नेपालले आर्थिक समावेशीकरणमा "परिमाण" मा प्रगति गरेको छ (जस्तै भत्ता वितरण, रोजगारी कार्यक्रम आदि) तर "गुणस्तर"

र "दिगोपना" मा विश्वव्यापी अभ्यासभन्दा धेरै पछि छ । विश्व बैङ्कलगायतको प्रतिवेदनले देखाएको बाटो भनेको सरकारको नेतृत्वमा, निजी क्षेत्र र समुदायको साझेदारीमा एकीकृत प्याकेजमार्फत मात्रै वास्तविक समावेशीकरण सम्भव छ ।

अब Leave No One Behind सिद्धान्तलाई केवल नारामा होइन, उत्पादन र बजारको सञ्जालमा जोडेर व्यवहारमा उतार्न प्रयास गर्नुपर्छ ताकि आर्थिक समावेशीकरण अब 'दया' वा 'अनुदान' को विषय होइन, यो 'अधिकार' र 'लगानी' को विषय हो भनी बुझ्न र बुझाउन जरूरी देखिन्छ । विगत दुई दशकमा नीतिगत र संरचनागत जग बसिसकेको छ, अबको आवश्यकता भनेको डिजिटल आर्थिक समावेशीकरण र उत्पादनमुखी समावेशीकरण हो । सरकारको आर्थिक नीति तथा कानूनले केवल अनुदान वितरणमा मात्र केन्द्रित नभई उत्पादन र रोजगारीमार्फत नागरिकलाई आत्मनिर्भर बनाउने लक्ष्य राखेको र विशेष गरी कर प्रणालीमा गरिएको सुधारले नेपालको आर्थिक समावेशीकरणलाई नयाँ उचाइमा पुर्याउने देखिन्छ । रोजगारीका कार्यक्रमहरू, सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण, वित्तीय समावेशीकरणका साथै स्टार्टअप फन्ड र डिजिटल पूर्वाधारमा गरेको लगानीले आर्थिक समावेशीकरणको नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न बलियो आधार प्रदान गरेको छ । अबको चुनौती भनेको यी सुविधाहरूलाई काठमाडौँ बाहिरका दूरदराजका नागरिक, विशेष गरी महिला र सीमान्तकृत वर्गसम्म पुऱ्याउनु रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- ◆ नेपालको संविधान (२०७२), नेपाल सरकार ।
- ◆ सोह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२–२०८५/८६) । नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- ◆ आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१ तथा बजेट वक्तव्य २०८१/८२ । नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
- ◆ नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण (चौथो) २०७९/८०,

- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय ।
- ◆ वार्षिक प्रतिवेदनहरू । नेपाल सरकार, राष्ट्रिय समावेशी आयोग ।
 - ◆ वित्तीय समावेशीकरण नीति २०८१, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, २०८१ ।
 - ◆ राष्ट्रिय जनगणना २०७८, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय ।
 - ◆ बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क (MPI) प्रतिवेदन २०२१: राष्ट्रिय योजना आयोग र अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय
 - ◆ Arévalo-Sánchez, Inés, et al. *The State of Economic Inclusion Report 2024: Pathways to Scale*. World Bank Group, 2024.
 - ◆ Andrews, Colin, et al. *The State of Economic Inclusion Report 2021: The Potential to Scale*. World Bank Group, 2021.
 - ◆ McKinsey & Company. *Economic Inclusion*. McKinsey & Company, 2024.
 - ◆ नेपाल वित्तीय समावेशीकरण रोडम्याप तथा कार्ययोजना (२०१७-२०३०) नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१८

नेपालमा आर्थिक समावेशीकरणमा लेखा परीक्षणको भूमिका

जानकी भण्डारी
निर्देशक

महालेखापरीक्षकको कार्यालय, अनामनगर

सारांश

नेपालमा आर्थिक समावेशीकरण समावेशी विकास, सामाजिक न्याय र दिगो समृद्धिको आधार हो। यसले समाजका सबै वर्ग र समुदायलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा समेट्ने लक्ष्य राख्छ। नेपाल सरकारले बैङ्किङ पहुँच विस्तार, सामाजिक सुरक्षा, सहुलियतपूर्ण कर्जा र डिजिटल भुक्तानीजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। तथापि, वित्तीय साक्षरताको कमी, भौगोलिक कठिनाइ र नीतिगत कमजोरीका कारण सबै नागरिक समान रूपमा लाभान्वित हुन सकेका छैनन्। आर्थिक समावेशीकरण प्रभावकारी बनाउन सार्वजनिक स्रोतको सही उपयोग सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस सन्दर्भमा लेखा परीक्षणले पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सुशासन प्रवर्धन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। लेखा परीक्षणमार्फत कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता, नियमितता र परिणामको मूल्याङ्कन गर्न, स्रोतसाधनको दुरुपयोग र कमजोरी उजागर गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। लेखा परीक्षणका सिफारिस कार्यान्वयन भएमा आर्थिक समावेशीकरण अझ सुदृढ हुने भएकाले समावेशी र समृद्ध नेपाल निर्माणका लागि आर्थिक समावेशीकरण र लेखा परीक्षण एकअर्काका पूरक हुन्।

पृष्ठभूमि

आर्थिक विकासको मूल उद्देश्य केवल राष्ट्रिय आय वृद्धि गर्नु मात्र नभई समाजका सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई विकासको मूलधारमा समेट्नु हो, जसलाई आर्थिक समावेशीकरणको अवधारणाले स्पष्ट पार्छ। यसले विशेष गरी पिछडिएका,

सीमान्तकृत र अवसरबाट वञ्चित वर्गलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा पहुँच पुऱ्याई उनीहरूको जीवनस्तर सुधार्ने र सामाजिक न्याय प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य राख्छ। नेपाल जस्तो भौगोलिक र सामाजिक विविधता भएको मुलुकमा न्यून वित्तीय साक्षरता र दुर्गमताका कारण ठुलो जनसङ्ख्या अझै पनि आर्थिक मूलधारभन्दा बाहिर रहनु चुनौतीपूर्ण पक्ष हो। यद्यपि, सरकारले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको विस्तार, सहुलियतपूर्ण कर्जा, डिजिटल भुक्तानी र सामाजिक सुरक्षा जस्ता कार्यक्रममार्फत समावेशीकरणको प्रयास गरिरहेको छ। यी प्रयासहरूलाई सफल बनाउन नीतिगत सुधारसँगै लक्षित वर्गको प्रत्यक्ष सहभागिता सुनिश्चित गर्नु प्रमुख आवश्यकता बनेको छ।

आर्थिक समावेशीकरणका लागि बनाइएका नीति र विनियोजित बजेट केवल घोषणामा मात्र सीमित नभई लक्षित वर्गसम्म पुगेको सुनिश्चित गर्न लेखा परीक्षणको भूमिका अपरिहार्य रहन्छ। लेखा परीक्षणले वित्तीय स्रोतको सदुपयोग भएको छ कि छैन भन्ने मात्र नहेरी, समावेशीकरणका कार्यक्रमहरूले अपेक्षित नतिजा हासिल गरे/नगरेको वस्तुगत मूल्याङ्कन गरी पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रवर्धन गर्छ। सार्वजनिक खर्चको सूक्ष्म विश्लेषणमार्फत यसले वित्तीय अनुशासन कायम गर्दै स्रोतको दुरुपयोग र चुहावट रोक्न मद्दत गर्छ, जसले गर्दा सरकारी अनुदान र सहुलियतहरू वास्तविक लक्षितवर्गसम्म पुग्न सक्छन्। यसका साथै, कार्यमूलक लेखा परीक्षणले समावेशी नीतिहरूको प्रभावकारिता मापन गरी प्रणालीगत

सुधारका लागि महत्त्वपूर्ण सुझावहरू प्रदान गर्छ । एक सशक्त र निष्पक्ष लेखा परीक्षण प्रणालीले नै आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमहरूलाई सुशासनको जगमा उभ्याई सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको लक्ष्य प्राप्तमा ठोस योगदान पुऱ्याउँछ ।

परिचय

आर्थिक समावेशीकरण भन्नाले समाजका सबै नागरिक, विशेष गरी आर्थिक र सामाजिक रूपले पछाडि पारिएका वर्गलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीको दायराभित्र ल्याई उनीहरूलाई बैङ्किङ सेवा, बचत, सुलभ कर्जा, बिमा, र आधुनिक भुक्तानी प्रणालीमा समान एवम् सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ । यो केवल बैङ्क खाता खोल्ने कार्यमा मात्र सीमित नभई, आय, लिङ्ग, जाति, भौगोलिक अवस्थिति वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा हुने विभेदलाई अन्त्य गर्दै सबैलाई राष्ट्रिय आर्थिक गतिविधिमा सक्रिय र अर्थपूर्ण रूपमा सहभागी गराउने एउटा बृहत् दर्शन हो । यसले वित्तीय साधन र स्रोतमाथि सर्वसाधारणको अधिकार स्थापित गर्दै आर्थिक अवसरहरूको समन्यायिक वितरणमा जोड दिन्छ ।

आर्थिक समावेशीकरणको मूल लक्ष्य गरिबीको चक्र तोड्नु, आयका स्रोतहरू सिर्जना गर्नु, स्थानीय स्तरमा रोजगारी प्रवर्धन गर्नु र नागरिकलाई आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बनाउनु हो । जब सीमान्तकृत वर्गको वित्तीय सेवामा पहुँच पुग्छ, तब उनीहरूमा बचत गर्ने बानीको विकास हुन्छ, जसले उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउन र भविष्यमा आउने वित्तीय जोखिम वा आकस्मिक सङ्कटसँग जुध्न सक्ने क्षमता प्रदान गर्छ । विशेष गरी महिला, दलित, सीमान्तकृत समुदाय, साना किसान तथा दुर्गम क्षेत्रका उद्यमीहरूका लागि यो अवधारणा आर्थिक सशक्तीकरणको एउटा बलियो आधारस्तम्भ हो ।

नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक समावेशीकरणको विषय संवैधानिक र कानुनी रूपमै मार्गनिर्देशित छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समानुपातिक, समावेशी

र न्यायपूर्ण समाज निर्माणको लक्ष्य प्राप्तिका लागि यो एक अनिवार्य सर्त हो । संविधानले आर्थिक समानता र सामाजिक न्यायलाई राज्यको निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा अगि सारेको पृष्ठभूमिमा, राज्यका हरेक आर्थिक नीति तथा कार्यक्रमहरू यसै मर्मलाई व्यवहारमा उतार्न केन्द्रित छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश

- वर्तमान विश्वमा आर्थिक समावेशीकरण केवल बैङ्क खाता खोल्ने प्रक्रियामा मात्र सीमित नरही डिजिटल रूपान्तरण र वित्तीय स्वास्थ्यको बृहत्तर अवधारणामा प्रवेश गरेको छ । विश्व बैङ्क, G20, र IMF जस्ता निकायहरूले यसलाई गरीबी निवारणको अचूक औजार मान्दै सन् २०२६ सम्ममा विकासोन्मुख देशका करिब ८०% वयस्कलाई वित्तीय पहुँचमा ल्याउने लक्ष्य राखेका छन् । विशेष गरी भारतको UPI, ब्राजिलको Pix र केन्याको M-Pesa जस्ता सफल मोडलहरूले परम्परागत बैङ्किङको विकल्पमा डिजिटल भुक्तानीलाई स्थापित गरेका छन् । अहिलेको बहस वित्तीय पहुँचको तथ्याङ्कभन्दा माथि उठेर उपभोक्ताको डाटा सुरक्षा, वित्तीय साक्षरता र आर्थिक सङ्कट झेल्न सक्ने क्षमता निर्माणमा केन्द्रित हुन थालेको छ, जसले नागरिकलाई वास्तविक अर्थमा सशक्त बनाउँछ ।
- अर्कातर्फ, समावेशीकरणको यो यात्रामा लैङ्गिक खाडल कम गर्नु र नवीन प्रविधिको प्रयोग गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय स्तरकै मुख्य प्राथमिकता बनेको छ । पुरुष र महिलाबिचको वित्तीय पहुँचको ४-६% खाडल पुर्न 'जेन्डर-इन्टेलिजेन्ट' वित्तीय उत्पादन र महिला केन्द्रित लगानीमा जोड दिइएको छ । साथै, चीन, भारत र ब्राजिल जस्ता देशहरूले विकास गर्दै गरेको केन्द्रीय बैङ्क डिजिटल मुद्रा (CBDC) ले नोट छान्ने लागत घटाउने मात्र नभई बैङ्किङ सेवाबाट वञ्चित रहेका समुदायलाई सिधै डिजिटल अर्थतन्त्रको मूलधारमा जोड्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसरी प्रविधि, नीतिगत र सामाजिक न्यायको

समायोजनले विश्वव्यापी आर्थिक परिदृश्यलाई थप समावेशी र दिगो बनाउँदै लगेको छ ।

नेपालमा आर्थिक समावेशीकरण

- नेपालमा आर्थिक समावेशीकरणको जग अनौपचारिक प्रथाबाट सुरु भई हाल एक मजबुत संस्थागत संरचनामा रूपान्तरण भएको छ । वि.सं. २०१३ अगि समुदायमा प्रचलित ढुकुटी, गुठी र साहु-महाजन प्रथाले बचत र ऋण परिचालनको प्रारम्भिक कार्य गर्थे । तर, २०१३ वैशाख १४ मा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना भएपछि मात्र मुलुकमा औपचारिक वित्तीय प्रणालीको सूत्रपात भयो । राष्ट्र बैङ्कले नेपाली मुद्राको एकीकृत चलनचल्ती बढाउनुका साथै वि.सं. २०३१ मा ल्याएको 'प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा' र सन् १९९० को दशकमा सुरु भएको लघुवित्त कार्यक्रमले विपन्न वर्ग र महिलाहरूलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा जोड्ने काम गर्‍यो । यसैको निरन्तरता स्वरूप 'वित्तीय समावेशीकरण रोडम्याप (२०१७-२०२२)' मार्फत सरकारले रणनीतिक रूपमै वित्तीय पहुँच विस्तारको काम अगि बढाएको छ ।
- पछिल्लो समयमा नेपालको समावेशीकरण प्रक्रिया केवल बैङ्किङ पहुँचमा मात्र सीमित नरही सामाजिक सुरक्षा र रोजगारीको अधिकारसँग जोडिएर अझै परिष्कृत भएको छ । 'स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम'ले नागरिकलाई उपचारको वित्तीय भारबाट जोगाइरहँदा, सरकारले ल्याएको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमले योगदानमा आधारित पेन्सन र आश्रित परिवारको सुरक्षा सुनिश्चित गरी भविष्यको आर्थिक जोखिम न्यूनीकरण गरेको छ । त्यस्तै, प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रममार्फत न्यूनतम रोजगारीको प्रत्याभूति गरिनुले आर्थिक रूपमा सबैभन्दा पछाडि परेका वर्गलाई सिधै आयआर्जनको मूलधारमा ल्याएको छ । यसरी वित्तीय सेवा, स्वास्थ्य सुरक्षा, सामाजिक भत्ता र रोजगारीका कार्यक्रमहरू एकीकृत हुँदा नेपालमा आर्थिक समावेशीकरणको एउटा बलियो र बहुआयामिक स्तम्भ खडा भएको छ ।

(क) संवैधानिक व्यवस्था -

नेपालको संविधानले 'समाजवादउन्मुख' अर्थतन्त्रको परिकल्पना गर्दै आर्थिक समावेशीकरणलाई राज्यको प्रमुख दायित्व र नागरिकको मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनाले नै समावेशी र न्यायपूर्ण समाजको प्रतिबद्धता व्यक्त गरेअनुरूप मौलिक हकअन्तर्गत धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकमार्फत महिला, दलित, आदिवासी जनजाति र आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकलाई राज्यका निकायमा सहभागी गराउने र विशेष अवसर प्रदान गर्ने सुनिश्चितता गरिएको छ । धारा २५ मा सम्पत्तिको हक, धारा ३३ मा रोजगारीको हक, धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षा, धारा ३६ र ३७ मा खाद्य तथा आवासको हकले सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक सुरक्षा र आयआर्जनको अधिकारलाई कानुनी रूपमै अनिवार्य बनाएको छ । यी व्यवस्थाहरूले आर्थिक समावेशीकरणलाई राज्यको स्वेच्छिक कार्यक्रमबाट माथि उठाएर नागरिकको आधारभूत अधिकारमा रूपान्तरण गरेका छन् ।

त्यसै गरी, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू (धारा ५० र ५१) ले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामा आधारित 'तीन खम्बे अर्थनीतिमार्फत उपलब्ध स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । विशेष गरी सहकारी क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मान्दै गाउँगाउँमा वित्तीय पहुँच पुऱ्याउने र आर्थिक असमानता हटाउने संवैधानिक सङ्कल्प गरिएको छ । सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै स्थानीय तहसम्म वित्तीय स्रोतको बाँडफाँट र आर्थिक अधिकारको निक्षेपणले भौगोलिक रूपमा दुर्गम क्षेत्रका नागरिकलाई समेत आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागी गराउने बाटो खोलेको छ ।

(ख) कानुनी व्यवस्था -

आर्थिक समावेशीकरण कार्यान्वयनका लागि नेपालमा विभिन्न ऐन तथा कानुनी संरचनाहरू व्यवस्था गरिएका छन् ।

- नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ ले वित्तीय स्थायित्व कायम गर्दै बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामार्फत वित्तीय

- पहुँच विस्तार गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । राष्ट्र बैङ्कले वित्तीय समावेशीकरणलाई मौद्रिक नीतिको प्राथमिकतामा राख्दै सहुलियतपूर्ण कर्जा, शाखा विस्तार र डिजिटल भुक्तानीलाई प्रोत्साहन गर्दै आएको छ ।
- **बैङ्क तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०७३** ले बैङ्किङ सेवाको विस्तार, वित्तीय अनुशासन र उपभोक्ता संरक्षणमार्फत आर्थिक समावेशीकरणलाई सहयोग पुर्याएको छ ।
 - **सहकारी ऐन, २०७४** ले ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्रमा सहकारी संस्थामार्फत बचत, कर्जा र वित्तीय सेवा विस्तार गर्न कानुनी आधार प्रदान गरेको छ ।
 - **सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५** ले जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिला, दलित र विपन्न वर्गका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता सुनिश्चित गर्दै आर्थिक सुरक्षामा योगदान पुर्याएको छ ।
 - **स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४** ले आर्थिक अभावका कारण कसैले पनि स्वास्थ्य उपचारबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने संवैधानिक हकलाई कार्यान्वयन गर्दै प्रत्येक नागरिकको अनिवार्य सहभागिता सुनिश्चित गरेको छ । यसले अति विपन्न, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रिमियममा शतप्रतिशत छुट दिएर राज्यको तर्फबाट विशेष सहुलियत प्रदान गर्छ ।
 - **योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन, २०७५** ले औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकहरूको पारिश्रमिकबाट निश्चित प्रतिशत योगदान गराई उनीहरूको आर्थिक भविष्य र जीवनको जोखिमलाई सुरक्षित बनाउँछ । यसले मुख्यतः औषधी उपचार, स्वास्थ्य तथा मातृत्व सुरक्षा, दुर्घटना र अशक्तता सुरक्षा, आश्रित परिवार सुरक्षा, एवम् वृद्ध अवस्थामा पेन्सन जस्ता चारवटा महत्त्वपूर्ण योजनाहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । यो प्रणालीले श्रमिकलाई कार्यस्थलको जोखिम र अवकाशपछिको आर्थिक अभावबाट जोगाउँदै समाजमा मर्यादित जीवनको प्रत्याभूति दिलाएको छ ।

(ग) संस्थागत व्यवस्था

- नेपालमा आर्थिक समावेशीकरण कार्यान्वयनका लागि विभिन्न संस्थागत संयन्त्रहरू क्रियाशील छन् ।
- **नेपाल राष्ट्र बैङ्क** आर्थिक समावेशीकरणको प्रमुख नियामक संस्था हो । यसले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई दुर्गम क्षेत्रमा शाखा खोल्न, डिजिटल बैङ्किङ प्रवर्धन गर्न र सहुलियतपूर्ण कर्जा प्रवाह गर्न निर्देशन दिँदै आएको छ ।
- **अर्थ मन्त्रालय**ले राष्ट्रिय आर्थिक नीति निर्माण, वार्षिक बजेट विनियोजन, कर तथा वित्तीय नीतिको तर्जुमा र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको सञ्चालनमार्फत आर्थिक समावेशीकरणमा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्छ । बजेटमार्फत लक्षित वर्गका लागि अनुदान, सहुलियत ऋण, सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा समावेशी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी आर्थिक अवसरको समान पहुँच सुनिश्चित गर्न मन्त्रालय क्रियाशील रहेको छ ।
- **महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय**ले महिला सशक्तीकरण, बाल संरक्षण र ज्येष्ठ नागरिकका लागि सामाजिक सुरक्षा तथा आयआर्जन कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ ।
- **श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय**ले रोजगारी सिर्जना, वैदेशिक रोजगारी व्यवस्थापन, सिप विकास तथा सामाजिक सुरक्षा योजनामार्फत आर्थिक समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गर्दै आएको छ ।
- **कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय**ले साना किसान, भूमिहीन र ग्रामीण समुदायका लागि कृषि कर्जा, अनुदान, बिमा तथा उत्पादनमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी ग्रामीण अर्थतन्त्रको समावेशी विकासमा योगदान पुर्याएको छ ।
- **स्थानीय तह**ले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण, सहकारी संस्थाको व्यवस्थापन तथा अनुगमन, वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन, स्थानीय उद्यम प्रवर्धन तथा रोजगारी सिर्जनामार्फत आर्थिक समावेशीकरणलाई स्थानीय तहसम्म जरो गाड्ने भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

- महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आर्थिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम तथा खर्चको लेखा परीक्षण गरी पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सुशासन सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण संस्थागत भूमिका निर्वाह गर्छ। यसले सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी र उद्देश्यअनुसारको उपयोग भएको सुनिश्चित गर्न सहयोग पुर्याउँछ।
- उपरोक्त संस्थाहरूका अतिरिक्त, राष्ट्रिय योजना आयोगले दीर्घकालीन विकास योजना, आवधिक योजना तथा दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) मार्फत आर्थिक समावेशीकरणलाई राष्ट्रिय विकास एजेन्डाका रूपमा अगि बढाउने रणनीतिक भूमिका खेल्छ। सहकारी विभाग तथा सहकारी संस्थाहरूले समुदायस्तरमा बचत, कर्जा र उद्यमशीलता प्रवर्धन गरी वित्तीय पहुँच विस्तारमा योगदान पुर्याएका छन्।
- त्यस्तै गैर सरकारी संस्था, नागरिक समाज, विकास साझेदार संस्था तथा निजी क्षेत्रले वित्तीय साक्षरता, सूक्ष्मवित्त, उद्यम विकास र लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी आर्थिक समावेशीकरणलाई सहयोग पुर्याइरहेका छन्। सूचना प्रविधि तथा दूरसञ्चार क्षेत्रको विकासले डिजिटल वित्तीय सेवाको विस्तार गरी बैङ्किङ पहुँचबाट बाहिर रहेका समुदायलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा जोड्न थप टेवा पुर्याएको छ।

(घ) कार्यक्रमगत व्यवस्था सामाजिक सुरक्षा कोष (Social Security Fund-SSF)

औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिक, स्वरोजगार व्यक्ति र वैदेशिक रोजगारीमा जाने श्रमिकलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउने कार्यक्रम हो। यसअन्तर्गत स्वास्थ्य उपचार, दुर्घटना, अशक्तता, मातृत्व सुरक्षा तथा वृद्धावस्थाको सुविधा उपलब्ध गराइन्छ।

- **योगदानमा आधारित पेन्सन योजना**
सामाजिक सुरक्षा कोषमार्फत सञ्चालन भइरहेको यो योजनाले नियमित योगदान गर्ने श्रमिकलाई सेवा अवधिपछि पेन्सन सुविधा उपलब्ध गराउँछ। यसले

दीर्घकालीन आर्थिक सुरक्षा र बुढ्यौलीमा आय सुनिश्चित गर्छ।

- राष्ट्रिय स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम

सबै नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा वित्तीय पहुँच सुनिश्चित गर्न लागु गरिएको कार्यक्रम हो। यस कार्यक्रममा वार्षिक प्रिमियम तिरेर परिवारले निश्चित रकमसम्मको उपचार सुविधा पाउने व्यवस्था छ भने अति गरिब तथा लक्षित वर्गका लागि निःशुल्क स्वास्थ्य बिमाको सुविधा उपलब्ध छ।

- नागरिक एमार्फत स्वास्थ्य बिमा डिजिटलीकरण

स्वास्थ्य बिमालाई प्रविधिमैत्री बनाउँदै नागरिक एमार्फत बिमाको विवरण हेर्ने, नवीकरण गर्ने तथा सेवाको अवस्था ट्याक गर्ने सुविधा सुरु गरिएको छ, जसले पहुँच र पारदर्शिता बढाएको छ।

- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम

बेरोजगार व्यक्तिलाई न्यूनतम १०० दिनको रोजगारी उपलब्ध गराउने वा रोजगारी दिन नसकिएको अवस्थामा बेरोजगार भत्ता प्रदान गर्ने उद्देश्यसहित सञ्चालन गरिएको कार्यक्रम हो। यसले गरिब तथा विपन्न परिवारको आय सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँछ।

- गरिबसँग विश्वेश्वर कार्यक्रम

अत्यन्त गरिब तथा पछाडि परेका समुदायको जीवनस्तर सुधार गर्न लक्षित यो कार्यक्रममार्फत आयआर्जन, सिप विकास, स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारीका अवसर सिर्जना गरिन्छ।

- महिला उद्यमी विकास तथा गृहिणी महिला कार्यक्रम

गृहिणी तथा आर्थिक रूपमा निष्क्रिय महिलालाई सिप तालिम, सहुलियतपूर्ण कर्जा र उद्यमशीलतामार्फत आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले सञ्चालन गरिएको कार्यक्रम हो। यसले महिला आर्थिक सशक्तीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

- **ज्येष्ठ नागरिक सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम**
६८/७० वर्ष माथिका ज्येष्ठ नागरिकलाई मासिक भत्ता उपलब्ध गराई उनीहरूको जीवनयापनमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यक्रम हो । यसले वृद्धावस्थाको न्यूनतम आर्थिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्छ ।
- **अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम**
रातो र नीलो कार्ड प्राप्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मासिक भत्ता, स्वास्थ्य सेवा तथा अन्य सामाजिक सुरक्षाका सुविधा प्रदान गरिन्छ ।
- **एकल महिला तथा दलित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम**
एकल महिला, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि लक्षित भत्ता, सिप विकास र आयआर्जन कार्यक्रम सञ्चालन गरी सामाजिक तथा आर्थिक समावेशीकरण प्रवर्धन गरिन्छ ।
- **सहुलियतपूर्ण कर्जा तथा ब्याज अनुदान कार्यक्रम**
महिला उद्यमी, शिक्षित युवा, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवा, साना किसान तथा पशुपन्छी उद्यमीलाई सहूलियत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराई स्वरोजगार र उद्यमशीलता विकास गरिन्छ ।

आर्थिक समावेशीकरणमा देखिएका चुनौतीहरू -

आर्थिक समावेशीकरणले सबै नागरिकलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा समेटेी समान आर्थिक अवसर प्रदान गर्ने लक्ष्य राखे पनि यसको कार्यान्वयनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन् । वित्तीय साक्षरताको कमी, भौगोलिक दुर्गमता, सीमित स्रोत, नीतिगत कमजोरी तथा सुशासनसम्बन्धी समस्याले यसको प्रभावकारितामा अवरोध सिर्जना गरेका छन् ।

- **वित्तीय साक्षरताको न्यून स्तर** - बैङ्किङ सेवा, कर्जा, ब्याजदर, बिमा, डिजिटल भुक्तानी तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबारे जनचेतना कमजोर हुँदा लक्षित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी उपयोग हुन

सकेको छैन ।

- **भौगोलिक दुर्गमता, पूर्वाधारको अभाव तथा स्रोतको चुनौती** - हिमाली तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा बैङ्क शाखा, स्वास्थ्य संस्था, इन्टरनेट र यातायात पूर्वाधार कमजोर रहेको छ । साथै, यस्ता क्षेत्रमा सेवा विस्तार गर्न सरकारको टुलो बजेट खर्चिनु परेकाले सीमित स्रोतका कारण कार्यक्रमको दायरा र गुणस्तर विस्तारमा चुनौती देखिएको छ ।
- **डिजिटल पहुँच र प्रविधिगत विभाजन** - स्मार्टफोन, इन्टरनेट, डिजिटल साक्षरता तथा विद्युतीय प्रणालीमा पहुँच नहुँदा डिजिटल बैङ्किङ, नागरिक एप, स्वास्थ्य बिमा नवीकरण जस्ता सेवाबाट धेरै नागरिक वञ्चित छन् ।
- **लक्षित समूहभन्दा पहुँचवालाको प्रभाव** - सहूलियतपूर्ण कर्जा, अनुदान तथा रोजगार कार्यक्रमहरू वास्तविक विपन्न र सीमान्तकृत वर्गभन्दा पनि राजनीतिक पहुँच, जानकारी र सम्बन्ध भएका व्यक्तिले बढी लाभ लिने अवस्था देखिएको छ ।
- **दोहोरो लाभ र नक्कली विवरणको समस्या** - एउटै व्यक्तिले विभिन्न कार्यक्रमबाट दोहोरो लाभ लिने, नक्कली कागजात पेस गर्ने तथा गलत विवरण प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिले सार्वजनिक स्रोतको दुरुपयोग भएको छ ।
- **कमजोर अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली** - कार्यक्रम कार्यान्वयनपछि नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रभाव अध्ययन नहुँदा कमजोरी समयमै पहिचान गर्न र सुधारात्मक कदम चाल्न कठिन भएको छ ।
- **नीतिगत स्पष्टता र मापदण्डको अभाव** - कतिपय कार्यक्रमहरूमा स्पष्ट कार्यविधि, लक्षित समूह पहिचानको मापदण्ड र परिणाम सूचक नहुँदा कार्यान्वयन प्रक्रिया अन्यायपूर्ण बनेको छ ।
- **सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच समन्वयको कमी** - सरकारका तीन तहबिच प्रभावकारी समन्वय

नहुँदा कतै कार्यक्रम दोहोरिने, कतै पूर्ण रूपमा नपुग्ने र स्रोतको असन्तुलित प्रयोग हुने समस्या देखिएको छ ।

- **संस्थागत क्षमता र जनशक्तिको कमजोरी** स्थानीय तह तथा कार्यान्वयन निकायमा दक्ष जनशक्ति, प्रविधि र व्यवस्थापन क्षमता अभाव हुँदा आर्थिक समावेशीकरणसम्बन्धी कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन सकेका छैनन् ।
- **सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको चुनौती** - अपारदर्शी निर्णय प्रक्रिया, ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचार तथा कमजोर जवाफदेहिताले आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रमप्रति जनविश्वास घटाएको छ ।

आर्थिक समावेशीकरणका कार्यक्रममा लेखा परीक्षणमा देखिएका प्रमुख बेहोराहरू

नेपालमा आर्थिक समावेशीकरणका लागि सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रम र कोषहरूमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा धेरै गम्भीर बेरुजु र अनियमितताहरू औँल्याउने गरेको छ । मुख्यतः लक्षित वर्गसम्म पुग्नुपर्ने बजेट प्रक्रियागत त्रुटि र अनुगमनको अभावमा दुरुपयोग भएको देखिन्छ । महालेखा परीक्षकको पछिल्लो प्रतिवेदनहरूका आधारमा आर्थिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित प्रमुख बेरुजु र कैफियतहरू यस प्रकार छन् ।

- **सहूलियतपूर्ण कर्जाको व्यवसायहीनता** - कतिपय ऋणीले वास्तविक व्यवसाय सञ्चालन नगरी केवल कागजी प्रक्रिया मिलाएर कर्जा लिएको र बैङ्कहरूले पनि स्थलगत निरीक्षण नगरी ऋण प्रवाह गर्दा लक्षित उद्देश्य प्राप्त हुन सकेको छैन ।
- **ब्याज अनुदानको नीतिगत दुरुपयोग** - कार्यविधि र मापदण्ड पालना नगरी प्रवाह गरिएका ऋणहरूमा समेत राज्य कोषबाट करोडौँ रूपैयाँ ब्याज अनुदान (Interest Subsidy) भुक्तानी हुनुले वित्तीय अनुशासनमा गम्भीर प्रश्न उठाएको छ ।
- **लघुवित्तमा दोहोरपना र ऋणको भार** - एउटै व्यक्तिले धेरै लघुवित्त संस्थाहरूबाट ऋण लिने

प्रवृत्तिको प्रभावकारी अनुगमन नहुँदा न्यून आय भएका वर्गहरू झन् बढी ऋणको पासोमा परेका छन् ।

- **सेवाशुल्कमा मनोमानी** - लघुवित्त र सहकारीहरूले नियामक निकायले तोकेको भन्दा बढी सेवाशुल्क र ब्याज असुल गरी आर्थिक रूपमा कमजोर वर्गको शोषण गरिरहेको महालेखाको ठहर छ ।
- **लक्षित बजेटको प्रशासनिक खर्च** - महिला, दलित र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सिप विकास र आयआर्जनका लागि छुट्याइएको बजेट तालिम र उत्पादक कार्यमा खर्च हुनुको सट्टा प्रशासनिक खर्च, खाजा र पदाधिकारीको भ्रमणमा सकिने गरेको छ ।
- **अनुत्पादक रोजगारी सिर्जना** - प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमअन्तर्गत अबौँ रूपियाँ खर्च भए पनि नाली सफा गर्ने वा झार उखेल्ने जस्ता अस्थायी र अनुत्पादक काममा बजेट खर्चिँदा दीर्घकालीन आर्थिक समावेशीकरणमा योगदान पुग्न सकेको छैन ।
- **रोजगार छनोटमा अपारदर्शिता** - वास्तविक बेरोजगारको सूचीमा नभएका र पहुँचवालाका आफन्तहरूलाई प्राथमिकता दिई रोजगारीको भुक्तानी दिने परिपाटीले कार्यक्रमको विश्वसनीयता घटाएको छ ।
- **सामाजिक सुरक्षामा दोहोरो र अवैध भुक्तानी** मृत्यु भइसकेका व्यक्तिका नाममा भत्ता निकास भइरहने, एउटै व्यक्तिले दुई ठाउँबाट लाभ लिने र बैङ्किङ प्रणालीभन्दा बाहिरबाट हुने नगद वितरणमा ठुलो वित्तीय चुहावट देखिएको छ ।
- **कागजी परामर्श र गोष्ठीको धेरै खर्च** - सिधै आर्थिक लाभ पुग्ने कार्यक्रमभन्दा बढी बजेट 'कागजी' परामर्श र होटलका महँगो गोष्ठीहरूमा खर्च देखाई बजेटको दुरुपयोग गर्ने प्रवृत्ति व्याप्त छ ।
- **अनुगमन र पारदर्शिताको अभाव** - अनुदान वा सहूलियत दिएपछि त्यसको सही सदुपयोग भयो कि भएन भन्ने ठोस अनुगमन संयन्त्र नहुनु र दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय प्रणालीको पहुँच नहुँदा अपारदर्शिता बढ्दै गएको छ ।

आर्थिक समावेशीकरणमा लेखा परीक्षकको भूमिका -

कार्यक्रमलाई थप पारदर्शी, नतिजामुखी र उत्तरदायी बनाउन लेखा परीक्षणले नियामक र मार्गदर्शकको रूपमा निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्छ। यसको विस्तृत भूमिकालाई निम्न बुँदाहरूमा स्पष्ट पारिएको छ।

- **बजेट र स्रोतको सदुपयोग सुनिश्चितता** - आर्थिक समावेशीकरणका लागि विनियोजित बजेट सही उद्देश्य र लक्षित वर्गसम्म पुगेको छ कि छैन भनी वैधानिकता र नियमितताको परीक्षण गर्छ।
- **कार्यसम्पादनको वस्तुगत मूल्याङ्कन** - कार्यमूलक लेखा परीक्षणमार्फत कार्यक्रमहरूले तोकिएको लक्ष्य (जस्तै: गरिबी निवारण, स्वरोजगार सिर्जना) हासिल गरे/नगरेको परिणाममुखी विश्लेषण गर्छ।
- **वित्तीय अनुशासन र सुशासन** - सहूलियतपूर्ण कर्जा, अनुदान र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा हुनसक्ने आर्थिक अनियमितता र दुरुपयोगलाई उजागर गरी वित्तीय अनुशासन कायम गराउँछ।
- **जोखिमयुक्त क्षेत्रको पहिचान** - विशेष लेखा परीक्षणमार्फत उच्च जोखिम भएका क्षेत्र (जस्तै: लघुवित्तको दोहोरोपना वा सहकारीका कैफियत) पहिचान गरी सुधारका लागि सुझाव दिने गर्छ।
- **पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रवर्धन** - सार्वजनिक खर्चको सूक्ष्म विश्लेषण गरी कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई जनता र संसदप्रति जवाफदेही बनाउन मद्दत पुर्याउँछ।
- **नीतिगत सुधारका लागि सिफारिस** - लेखा परीक्षणका निष्कर्षहरूका आधारमा नीति निर्माताहरूलाई विद्यमान कार्यविधि परिमार्जन र नयाँ रणनीति बनाउन ठोस सुझावहरू प्रदान गर्छ।
- **लक्षित वर्गको अधिकार संरक्षण** - सीमान्तकृत, महिला र विपन्न वर्गका लागि ल्याइएका कार्यक्रमहरूको प्रतिफल वास्तविक लाभग्राहीले नै

पाएको सुनिश्चित गर्दै सामाजिक न्याय कायम गर्छ।

- **चुहावट र दोहोरोपन नियन्त्रण** - एउटै व्यक्तिले विभिन्न सरकारी योजनाबाट दोहोरो लाभ लिने प्रवृत्ति र वितरण प्रणालीमा हुने चुहावट रोक्न प्रणालीगत सुधारको वकालत गर्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा आर्थिक समावेशीकरण दिगो विकास, सामाजिक न्याय र समावेशी समृद्धिको आधार हो। तर, केवल नीति र कार्यक्रम निर्माण गरेर मात्र आर्थिक समावेशीकरण सम्भव हुँदैन। ती कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए/नभएको सुनिश्चित गर्न लेखा परीक्षणको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ। लेखा परीक्षणमार्फत पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सुशासन सुदृढ हुँदै सार्वजनिक स्रोतको सदुपयोग सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। लेखा परीक्षणविना आर्थिक समावेशीकरण प्रभावकारी हुन सक्दैन भने आर्थिक समावेशीकरणले लेखा परीक्षणको सामाजिक महत्त्वलाई थप बलियो बनाउँछ। त्यसैले, समावेशी, न्यायपूर्ण र समृद्ध नेपाल निर्माणका लागि आर्थिक समावेशीकरण र लेखा परीक्षणलाई संगसंगै अगि बढाउनु आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, काठमाडौं।
- महालेखा परीक्षकको कार्यालय, वार्षिक प्रतिवेदनहरू, काठमाडौं।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्क, आर्थिक समावेशीकरण प्रतिवेदन (Financial Inclusion Report), २०८०/८१
- नेपाल सरकार, वित्तीय समावेशीकरण रोडम्याप (२०१७-२०२२), अर्थ मन्त्रालय
- नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन (BAFIA), २०७३
- सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५

- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ र स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय योजना आयोग, सोह्रौँ योजना (२०८१/८२-२०८५/८६), काठमाडौँ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) प्रगति प्रतिवेदन, २०८०
- विश्व बैङ्क (World Bank), Global index Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19
- अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF), Financial Access Survey (FAS) Annual Reports
- G20/GPFI, G20 High-Level Principles for Digital Financial Inclusion
- केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण (NLSS) चौथो, २०८०
- सामाजिक सुरक्षा कोष (SSF), योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना निर्देशिका, २०७५

कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणको शक्तिशाली औजार कृषि अनुदान

पदमलाल भण्डारी

सारांश

कृषि क्षेत्र नेपालजस्ता विकासोन्मुख देशहरूमा रोजगारी, खाद्य सुरक्षा र ग्रामीण जीवनयापनको मुख्य आधार हो। कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरण एक-अर्कामा निर्भर प्रक्रिया हुन्, जसलाई जोड्ने प्रमुख नीतिगत उपकरणका रूपमा कृषि अनुदान रहेको छ। यस अध्ययनले कृषि अनुदान, बाली उत्पादन र कृषक समावेशीकरणबीचको सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्दै अनुदानको प्रभावकारिता निर्धारण गर्ने संस्थागत कारकहरू—विशेषतः सुशासन र लोकतन्त्र—को भूमिका मूल्याङ्कन गरेको छ।

अध्ययनमा धान, गहुँ र मकैलाई प्रमुख खाद्यान्न बालीका रूपमा चयन गरी सन् २०१५-२०१९ अवधिको अन्तर्राष्ट्रिय द्वितीयक तथ्याङ्क प्रयोग गरिएको छ। कृषि अनुदान मापनका लागि सुशासन र लोकतान्त्रिक सूचकहरूको जाँच गर्न अनुदानलाई विश्व बैंक सहितका पाँचवटा संस्थाहरूले व्यवस्थापन गरेको 'नोमिनल रेट अफ असिस्टेन्स' तथ्याङ्क र विश्व खाद्य संगठनले व्यवस्थापन गरेको एफएओस्टाटको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू (धान, गहुँ र मकै) को उत्पादनलाई विश्लेषण गरिएको थियो। त्यसैगरी सुशासन, लोकतन्त्र र देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनले अनुदानको प्रभाव कृषि उत्पादनमा कसरी पर्छ भन्ने समेत विश्लेषण गरिएको थियो। वर्णनात्मक विश्लेषण, सह-सम्बन्ध तथा प्यानल रिग्रेसन मोडेलमार्फत परिकल्पनाहरू परीक्षण गरिएको छ।

नतिजाहरूले कृषि अनुदान र बाली उत्पादनबीच सीधा र रेखीय सम्बन्ध नरहेको देखाउँछन्। न्यून स्तरको अनुदानले

सीमित प्रभाव पार्ने भए पनि, लगानीले एक निश्चित सीमा पार गरेपछि मात्र उत्पादनमा उल्लेखनीय सकारात्मक प्रतिफल देखिन्छ। साथै, बलियो सुशासन र लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको उपस्थितिमा अनुदानको प्रभावकारिता उल्लेखनीय रूपमा बढ्ने देखिन्छ। अध्ययनले निष्कर्ष निकालेको छ कि कृषि अनुदानलाई प्रभावकारी बनाउन पर्याप्त लगानी, सुशासन सुदृढीकरण र पारदर्शी वितरण प्रणाली अनिवार्य छ।

पृष्ठभूमि

कृषि क्षेत्र विश्वका अधिकांश देशहरूमा रोजगारी, खाद्य सुरक्षा र ग्रामीण जीवनयापनको मुख्य आधार हो। विशेषतः नेपालजस्ता विकासोन्मुख अर्थतन्त्रमा कृषि केवल उत्पादनको साधन मात्र नभई सामाजिक समावेशीकरण, गरिबी न्यूनीकरण र क्षेत्रीय सन्तुलनको महत्वपूर्ण माध्यम पनि हो। यस लेखमा कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणबीचको अन्तरनिर्भर सम्बन्धलाई स्पष्ट गर्दै, यस सम्बन्धलाई सुदृढ वा कमजोर बनाउने प्रमुख नीतिगत उपकरणका रूपमा कृषि अनुदानको भूमिकालाई केन्द्रीय रूपमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ।

कृषि उत्पादन सामान्यतया उत्पादन मात्रा, उत्पादकत्व र बालीको स्थायित्वसँग सम्बन्धित हुन्छ। तर उत्पादनको यो प्राविधिक र आर्थिक आयाम कृषकहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्थाबाट अलग छैन। साना किसान, सीमान्त किसान, महिला कृषक, आदिवासी तथा दुर्गम क्षेत्रका कृषकहरू कृषि प्रणालीमा समावेश नभएसम्म समग्र कृषि

उत्पादन दिगो र समावेशी बन्न सक्दैन । त्यसैले कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणलाई अलग-अलग होइन, परस्पर निर्भर प्रक्रियाका रूपमा बुझनुपर्ने हुन्छ ।

कृषक समावेशीकरण भन्नाले उत्पादन साधन (जमिन, बीउ, मल, प्रविधि), बजार पहुँच, वित्तीय सेवा, सूचना र नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा कृषकहरूको समान सहभागिता जनाउँछ । जब कृषकहरू यी अवसरहरूबाट बहिष्कृत हुन्छन्, उनीहरूको उत्पादन क्षमता सिमित हुन्छ, जोखिम वहन गर्ने क्षमता घट्छ र दीर्घकालीन रूपमा नकारात्मक असर पर्छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव राष्ट्रिय कृषि उत्पादन, खाद्य उपलब्धता र मूल्य स्थायित्वमा देखिन्छ । यस अर्थमा, कृषक समावेशीकरण कमजोर हुँदा कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व पनि कमजोर हुन्छ ।

यहिँबाट कृषि अनुदानको महत्व स्पष्ट हुन्छ । कृषि अनुदान राज्यले प्रयोग गर्ने प्रमुख नीतिगत उपकरण हो, जसको उद्देश्य उत्पादन लागत घटाउने, जोखिम न्यूनीकरण गर्ने, प्रविधि अपनाउन प्रोत्साहन गर्ने र कमजोर कृषक समूहलाई प्रणालीमा समावेश गर्ने हो । सैद्धान्तिक रूपमा, राम्रोसँग लक्षित अनुदानले साना र सीमान्त कृषकलाई उत्पादन प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा जोड्न सक्छ, जसले समग्र उत्पादन वृद्धि र समावेशी विकासलाई एकैसाथ अघि बढाउँछ । तर व्यवहारमा कृषि अनुदानको प्रभाव सधैं सकारात्मक हुँदैन । यदि अनुदान ठूला किसान वा राजनीतिक रूपमा पहुँच भएका समूहमा केन्द्रित भयो भने, यसले असमानता बढाउन सक्छ र साना कृषकहरू अझै बहिष्कृत हुन सक्छन् । यस्तो अवस्थामा अनुदानले उत्पादन त बढाउन सक्छ, तर समावेशीकरणलाई कमजोर बनाउँछ । त्यसैले कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणबीचको अन्तरनिर्भरता कृषि अनुदानको डिजाइन, कार्यान्वयन र सुशासन व्यवस्थासँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ ।

कृषक समावेशीकरण केवल सामाजिक न्यायको प्रश्न मात्र होइन, उत्पादन क्षमताको प्रश्न पनि हो । साना किसानहरू प्रायः देशको कूल कृषक जनसंख्याको ठूलो हिस्सा हुन्छन् ।

उनीहरूलाई उपयुक्त अनुदान, तालिम र बजार पहुँच प्रदान गर्न सकेमा, सानो सानो उत्पादन वृद्धिको सामूहिक प्रभावले राष्ट्रिय स्तरमा उल्लेखनीय उत्पादन वृद्धि ल्याउन सक्छ । यस अर्थमा, समावेशीकरण स्वयं उत्पादन वृद्धिको रणनीति हो ।

कृषि अनुदानले उत्पादन र समावेशीकरणबीच पुलको काम गर्छ । कृषि सामग्री अनुदान (बीउ, मल, सिँचाई), मूल्य समर्थन, बीमा अनुदान र प्रविधि अनुदानले कृषकहरूको जोखिम घटाउँछ र उनीहरूलाई नयाँ प्रविधि अपनाउन सक्षम बनाउँछ । तर यी अनुदानहरू तब मात्र प्रभावकारी हुन्छन् जब तिनीहरू पारदर्शी, लक्षित र उत्तरदायी सुशासन संरचनाभित्र कार्यान्वयन हुन्छन् । अन्यथा, अनुदानले उत्पादन र समावेशीकरणबीचको अन्तरनिर्भरतालाई सुदृढ गर्नुको सट्टा विकृत गर्न सक्छ ।

कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणलाई एउटै नीतिगत ढाँचाभित्र राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । उत्पादन वृद्धि र समावेशीकरण अलग अलग लक्ष्य होइनन्, बरु एक अर्कालाई सुदृढ गर्ने प्रक्रिया हुन् । कृषि अनुदान यस प्रक्रियाको केन्द्रमा रहेको उपकरण हो, जसले सही अवस्थामा सकारात्मक चक्र र गलत अवस्थामा नकारात्मक चक्र सिर्जना गर्न सक्छ ।

यसको सैद्धान्तिक आधारहरू तयार पार्नको लागि यो पंक्तिकारले यस अघि गरिएका विभिन्न अनुसन्धान सोधहरूको अध्ययन गरि निकालेको निष्कर्षले देखाउँछ कि कृषि अनुदान बाली उत्पादन, कृषि उत्पादकत्व र खाद्य सुरक्षा वृद्धि गर्न एक शक्तिशाली औजार हो । यद्यपि, यसको प्रभावकारितामा मिश्रित परिणामहरू देखिएका छन् । निष्कर्षले यो पुष्टि गर्दछ कि अनुदानले उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन, खाद्य असुरक्षा कम गर्न र ग्रामीण गरिबी निवारणमा मद्दत पुर्याउँछ । तर, यसले बजार विरुपण, माटोको स्वास्थ्यमा हास र वातावरणीय क्षति जस्ता असक्षमताहरू पनि निम्त्याउन सक्छ र दीर्घकालमा बाली उत्पादन बढाउन सहयोगी नहुन पनि सक्छ । त्यसैले कृषि बाली उत्पादनमा अनुदानको प्रभाव जटिल हुन्छ ।

अध्ययनको निष्कर्ष अनुसार, व्यवस्थित रूपमा डिजाइन गरिएका अनुदानहरूले दक्षता सुधार गर्न, प्रविधि अपनाउन सहयोग गर्न र साना किसानहरूलाई बाली विविधीकरणमा मद्दत गर्छन् । यसको विपरित, खराब ढङ्गले लक्षित गरिएका अनुदान कार्यक्रमहरू वास्तविक लाभग्राहीसम्म पुग्दैनन्, स्रोतको दुरुपयोग हुन्छ र कृषि क्षेत्रमा संलग्न हुने मानिसहरूको चासो घटाउँछ । विश्लेषणले यो पनि उजागर गरेको छ कि जहाँ सुशासन र लोकतन्त्र बलियो हुन्छ, त्यहाँ उच्च बाली उत्पादन हासिल गर्न सकिन्छ । सुशासनलाई नियामक गुणस्तर, विधिको सुशासन, सरकारी प्रभावकारिता र भ्रष्टाचार नियन्त्रणद्वारा मापन गरिन्छ, जबकि लोकतन्त्रलाई निर्वाचनको निष्पक्षता, राजनीतिक सहभागिता र नागरिकका मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताद्वारा मापन गरिन्छ । विश्लेषणका क्रममा धेरैजसो अनुसन्धानहरूमा कृषि अनुदान र बाली उत्पादनको सम्बन्धलाई सुशासन र लोकतन्त्रका सूचकहरूसँग परिमाणात्मक विधिद्वारा गहन रूपमा विश्लेषण गरिएको पाइएन ।

यो पंक्तिकारले यस अघिका विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूको विश्लेषण गर्दा पहिचान भएका नतिजाहरूको सुनिश्चितताको लागि 'इकोनोमेट्रिक मोडेल' मार्फत विश्लेषण गरेर उस्तै नतिजा देखिन्छ वा फरक नतिजा दिन्छन् भन्ने कुराको विश्लेषण परीक्षण गरेको थियो । सुशासन र लोकतान्त्रिक सूचकहरूको जाँच गर्न अनुदानलाई विश्व बैंक सहितका पाँचवटा संस्थाहरूले व्यवस्थापन गरेको 'नोमिनल रेट अफ असिस्टेन्स' तथ्याङ्क र विश्व खाद्य संगठनले व्यवस्थापन गरेको एफएओस्टाटको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू (धान, गहुँ र मकै) को उत्पादनलाई विश्लेषण गरिएको थियो । त्यसैगरी सुशासन, लोकतन्त्र र देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनले अनुदानको प्रभाव कृषि उत्पादनमा कसरी पर्छ भन्ने समेत विश्लेषण गरिएको थियो ।

यसअघिका अध्ययनहरूले देखाएको छ कि तापक्रम, वर्षा, माटोको प्रकार र उर्वरता, सिंचाईको उपलब्धता, रोग र

कीरा र बालीको जात जस्ता जलवायुजन्य कारकहरूमा बढी ध्यान दिएका थिए । यसबाहेक, ट्रयाक्टर र हार्भेस्टर जस्ता मेसिनरीको प्रयोग, उन्नत बीउ, मल र कीटनाशकको प्रयोग, सिंचाइ प्रविधि र सरकारका नीतिहरू (जस्तै अनुदान र मूल्य समर्थन), बजार मूल्य, कृषि ऋणमा पहुँच र भूमि स्वामित्वले पनि उत्पादनमा प्रभाव पार्छन् । यद्यपि, 'सुशासन' र 'लोकतन्त्र' अझै पनि कम अध्ययन गरिएका विषय हुन् । सुशासनले नीति कार्यान्वयन, स्रोतको बाँडफाँड र कृषि लगानीको व्यापक वातावरणलाई आकार दिन्छ । उदाहरणका लागि, चीनमा गरिएको अध्ययनहरूले बलियो सुशासन र न्यून-कार्बन नीतिहरूले कृषिको उत्पादकत्व बढाउन सक्ने देखाउँछन् ।

कुनैपनि अनुदान कार्यक्रमलाई त्यसले सिर्जना गर्ने 'सार्वजनिक मूल्य'को आधारमा मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ । यसको अर्थ, अनुदानले बाली उत्पादन बढाउँछ कि बढाउँदैन र संस्थागत अवस्था अनुसार अनुदानको प्रयोग कतिको कुशल तरिकाले भएको छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

विषयवस्तुको विश्लेषण

यो अध्ययन कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन कानुनी अख्तियार र जनविश्वास एवं कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत, सीप र बलियो प्रणाली आवश्यक छ भन्ने सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । कृषि अनुदानले कृषि क्षेत्रलाई आकार दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जसले विशेष गरी उत्पादकत्व सुधार र खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै सार्वजनिक मूल्य सिर्जना गर्दछ । लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले अनुदान कार्यक्रमहरू राजनीतिक वा प्रशासनिक स्वार्थबाट मात्र निर्देशित नभई सार्वजनिक हित, वैधता र जवाफदेहितासँग मेल खान्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्छन् । सुशासनको गुणस्तरले नीतिहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने राज्यको क्षमतालाई झल्काउँछ, जसले भ्रष्टाचार र प्रशासनिक असक्षमतालाई सीमित गर्दछ । यिनै नतिजाहरूको विश्लेषण गर्न र संस्थागत भूमिकाको परीक्षण गर्न निम्न परिकल्पनाहरूको विकास

गरिएको थियो – १) कृषि अनुदान र बाली उत्पादनवीच सोझो सम्बन्ध हुँदैन, जसले सकारात्मक प्रतिफलका लागि लगानीको एक न्यूनतम सीमा आवश्यक पर्ने कुरालाई झल्काउँछ । २) सुशासनको गुणस्तरले अनुदान र उत्पादनवीचको सम्बन्धलाई सकारात्मक रूपमा प्रभाव पार्छ, जसले उच्च सुशासन भएका देशहरूमा अनुदानको प्रभावलाई बलियो बनाउँछ । ३) लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले अनुदान र उत्पादनवीचको सम्बन्धलाई सकारात्मक रूपमा प्रभाव पार्छन्, जसले अनुदानको प्रभावकारिता बढाउँछ । ४) देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादन वा प्रतिव्यक्ति आयले अनुदान र उत्पादनको सम्बन्धमा मध्यस्थता गर्छ, जहाँ विकसित अर्थतन्त्रहरूले बलियो प्रभाव र उच्च प्रतिफलको अनुभव गर्छन् ।

अध्ययनले विश्लेषणको लागि सरकारी अनुदान, बाली उत्पादन मापन गर्न र सुशासन र लोकतन्त्रको गुणस्तर मापन गर्न सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध तथ्याङ्कहरू निम्नानुसार परिभाषित र प्रयोग गरेको थियो । यस अध्ययनको लागि तीन प्रमुख मुख्य बालीहरू धान, गहुँ र मकै उद्देश्यपूर्वक चयन गरिएको थियो । यी बालीहरू मुख्यतया विश्वव्यापी रूपमा मुख्य खाद्य पदार्थको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । तिनीहरूले सरकारी अनुदान कार्यक्रमहरूको प्रमुख लक्ष्यहरू पनि प्रतिनिधित्व गर्छन्, जुन सहायताको सिमित दर (नोमिनल रेट अफ असिष्टेन्स) प्रयोग गरेर मूल्याङ्कन गरिन्छ । विश्लेषणले सन् २०१५-२०१९ अवधिलाई समेटेको थियो, जुन सुशासन र संस्थागत सूचकहरूमा उच्च-गुणस्तर, पूर्व-कोभिड तथ्याङ्कको उपलब्धताको फाइदा लिन छनौट गरिएको थियो । यो समय सीमाले देशहरूमा स्थिरता र तुलनात्मकता सुनिश्चित गर्दछ ।

विश्लेषण तीन सूचकहरूमा संरचित थिए । अध्ययनमा आधारभूत प्रवृत्तिहरू बुझ्न वर्णनात्मक तथ्याङ्कहरूबाट शुरु गरिएको थियो, त्यसपछि सूचकहरू एकअर्कासँग कसरी सम्बन्धित छन् भनेर हेर्नको लागि सरल सह-सम्बन्धहरू जाँच गरिएको थियो र अन्तमा परिकल्पनाहरू

परीक्षण गर्न प्यानल रिग्रेसन मोडेलहरूको प्रयोग गरिएको थियो । यो अध्ययन मुख्यतया सार्वजनिक रूपमा पहुँचयोग्य अन्तर्राष्ट्रिय डाटाबेसबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूमा निर्भर थियो । कृषि प्रोत्साहन (सहायताको सिमित दर), जसले अनुदान स्तर र मूल्य विकृतिको प्रमुख सूचकको रूपमा काम गर्दछ । सार्वजनिक प्रायोजन सिद्धान्तको रूपरेखा भित्र, सहायताको सिमित दरले सरकारी प्रायोजनको प्रतिनिधित्व गर्दछ । एफएओस्टाटले धान, गहुँ र मकैको लागि बाली उत्पादन तथ्याङ्क प्रदान गर्दछ । यी मानकहरूले आश्रित सूचक गठन गर्दछ, सार्वजनिक प्रायोजनको परिणामहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ । लोकतान्त्रिक जवाफदेहिता, नीति कार्यान्वयन गुणस्तर र संस्थागत क्षमताको मापन लोकतन्त्रका विविधताहरू प्रयोग गरिएको थियो । यी सूचकहरूले प्रायोजन प्रक्रियालाई प्रभाव पार्ने राजनीतिक आयामहरूको रूपमा काम गर्छन् ।

सरकारी प्रभावकारिता, नियामक गुणस्तर र भ्रष्टाचार नियन्त्रण जस्ता विश्वव्यापी सुशासनका सूचकहरू प्रयोग गरिएको थियो । विश्व बैंकको कूल ग्राहस्थ उत्पादन तथ्याङ्क र वृद्धि दरहरू समावेश गरि तुलनाहरू गरिएको थियो यी सूचकहरूले आर्थिक नियन्त्रणको रूपमा काम गर्छन्, विकासको विश्लेषणलाई समर्थन गर्छन् र नीतिगत प्रभाव पार्छन् ।

अध्ययन सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध तथ्याङ्कमा निर्भर थियो । त्यसैले यसमा मानव विषयहरू वा संवेदनशील जानकारी जस्ता कुनै पनि प्रत्यक्ष नैतिक सरोकारहरू समावेश छैनन् । यसबाहेक, सबै तथ्याङ्क स्रोतहरू पूर्ण रूपमा उद्धृत गरिएका छन् र पारदर्शिता, शुद्धता र अनुसन्धान अखण्डता सुनिश्चित गर्न डेटा ह्यान्डलिङ प्रक्रियाहरू स्पष्ट रूपमा दस्तावेज गरिएका छन् ।

पहिलो विश्लेषणले कृषि अनुदान र बाली उत्पादन वीच सोझो सम्बन्ध छैन भन्ने देखाउँछ । यसले संकेत गर्दछ कि अनुदानको मात्रा कम भएमा उत्पादनमा नगण्य वा नकारात्मक प्रभाव पर्छ भन्ने देखाएको छ । यद्यपि, एक

महत्वपूर्ण सीमाभन्दा बाहिर अनुदान बढाउँदामात्र बाली उत्पादनमा सकारात्मक प्रतिफल निम्त्याउँछ । यो ढाँचाले सुझाव दिन्छ कि न्यूनतम अनुदान अप्रभावी हुन सक्छ, जबकि अर्थपूर्ण लाभ प्राप्त गर्न पर्याप्त लगानी आवश्यक छ ।

दोस्रो विश्लेषणले सुशासन र अनुदानहरू बीचको अन्तरक्रिया शर्तहरूको पालनाले जे नतिजा देखाउँछ भन्ने थियो, ती अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । यी नतिजाहरूले अनुदानहरूको प्रभावकारिता सुशासनको गुणस्तरमा निर्भर गर्दछ भनेर देखाउँछ । सुशासनको सन्दर्भमा, अनुदान-उपज वक्र अधिक तीव्र हुन्छ, जसको अर्थ अनुदानहरूले उच्चस्तरमा उच्च प्रतिफल दिन्छ । समान रूपमा, कमजोर सुशासन अन्तर्गत, वक्र समतल हुन्छ र अनुदानहरूले उच्च लगानी स्तरहरूमा पनि सीमित प्रभाव पर्छ ।

तेस्रो विश्लेषणले लोकतान्त्रिक व्यवस्था राप्ररी सञ्चालन भएका मुलुकहरूमा अनुदानको प्रभाव अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ भनेर देखाएको छ । लोकतान्त्रिक गुणस्तरले बाली उत्पादनमा अनुदानको सकारात्मक प्रभाव पर्छ भनेर देखाएको छ । बलियो लोकतान्त्रिक संस्थाहरू अन्तर्गत, अनुदानले उच्च स्तरमा उच्चतम अनुमानित प्रतिफल दिन्छ, जबकि कम लोकतान्त्रिक सेटिङहरूमा, तिनीहरूको प्रभाव गौण रहन्छ ।

यी विश्लेषणहरूले तीन प्रमुख अन्तर्दृष्टिहरू प्रदान गरेको छ । पहिलो विश्लेषणले अनुदान र बाली उत्पादन बीच सोझो सम्बन्ध हुँदैन भन्ने पुष्टि गरेको छ, जसले न्यूनतम अनुदानको नगण्य वा नकारात्मक प्रभाव हुन्छ भन्ने संकेत गर्दछ, जबकि महत्त्वपूर्ण सीमाभन्दा बाहिरको पर्याप्त लगानीले महत्त्वपूर्ण उत्पादकता लाभ निम्त्याउँछ । दोस्रो विश्लेषणले देखाउँछ कि सुशासनले यो सम्बन्धलाई मध्यम बनाउँछ । बलियो सुशासन भएमा अनुदानले उच्च प्रतिफल दिन्छ, जबकि कमजोर सुशासनले तिनीहरूको प्रभावकारिता घटाउँछ । तेश्रो विश्लेषणले बलियो लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले अनुदानको सकारात्मक प्रभावलाई बढावा दिन्छन् र कमजोर लोकतान्त्रिक सन्दर्भहरूले तिनीहरूको फाइदाहरू सीमित

गर्छन् । समग्रमा, परिणामहरूले सुझाव दिन्छ कि अनुदानहरू आफैमा प्रभावकारी हुँदैनन् तिनीहरूले कति राम्रोसँग काम गर्छन् भन्ने कुरा पनि संस्थागत वातावरणमा निर्भर गर्दछ ।

यस अध्ययनले कृषि अनुदान बाली उत्पादनसँग कसरी सम्बन्धित छ र कृषिमा वित्तीय नीतिको प्रभावकारिता बुझ्नको लागि यसको अर्थ के हो भन्ने बारेमा तीन प्रमुख अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ । पहिलो, महत्त्वपूर्ण मध्यस्थकर्ता र पूर्वशर्तको रूपमा सुशासन हो । यस विश्लेषणको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष भनेको बाली उत्पादनमा कृषि अनुदानको प्रभाव धेरै हदसम्म सुशासनको गुणस्तरमा निर्भर गर्दछ । तथ्याङ्कीय प्रमाणले देखाउँछ कि सुशासनले अनुदान र कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व सम्बन्धमा निर्णायक मध्यस्थ भूमिका खेल्छ । सुशासनको सन्दर्भमा, अनुदानहरू अझ कुशलतापूर्वक र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरिन्छ, जसले गर्दा उच्च प्रतिफल दिन्छ । प्रभावकारी संस्थाहरूले कोषको उचित विनियोजन सुनिश्चित गर्छन्, भ्रष्टाचार र चुहावट कम गर्छन् र अन्ततः कृषि क्षेत्रको उत्पादक क्षमता बढाउँछन् । यसको विपरीत, कमजोर सुशासनले बाली उत्पादन बढाउन अनुदानको प्रभावकारितालाई उल्लेखनीय रूपमा घटाउँछ । यसले अनुदान प्रदान गरिए पनि, कमजोर सुशासनले तिनीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्नबाट रोक्छ, जसको परिणामस्वरूप बाली उत्पादनमा थोरैमात्र वा कुनैपनि सुधार हुँदैन । भ्रष्टाचार, कोषको गलत वितरण, अनुगमनको अभाव वा सरकारको अक्षमताका कारण यो हुनसक्छ ।

यस विश्लेषणले साना अनुदानहरूले प्रायः नगण्य वा प्रतिकूल प्रभावहरू पर्छ किनभने तिनीहरू कमजोर पूर्वाधार, बजार पहुँचको अभाव आदि जस्ता संरचनात्मक अवरोधहरू पार गर्न असफल हुन्छन् । धेरैजसो अवस्थामा यी प्रशासनिक ओभरहेड र लेनदेन लागतहरूद्वारा प्रभावित हुन्छन्, उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन खासै भूमिका देखिँदैन । बाली उत्पादनमा उल्लेखनीय सुधारहरू लगानीले महत्त्वपूर्ण स्केल वा थ्रेसहोल्ड पार गरेपछि मात्र हुन्छ, जुन बलियो संस्थागत

समर्थन र सुशासनसँग जोडिएको हुनुपर्छ । साना अनुदान कार्यक्रमहरूले कृषिमा मापनयोग्य सुधार ल्याउने सम्भावना धेरै हुँदैन । त्यसकारण, अनुदानको प्रभावकारी नीति बनाउनलाई सुशासन र बलियो लोकतान्त्रिक अभ्यासहरू प्रभावकारी कार्यान्वयनको प्रतिवद्धता आवश्यक पर्दछ । लगानीमा सकारात्मक प्रतिफलको ग्यारेन्टी गर्न आवश्यक श्रेसहोल्ड पूरा गर्न कार्यक्रमहरू डिजाइन गरिनुपर्छ ।

कृषिमा दिईने अनुदानको प्रभावकारिता हेर्ने राज्यको क्षमता अर्थात् सरकार कति राम्रोसँग काम गर्छ र सुशासन एवं लोकतान्त्रिक अभ्यास कति छ सो को आधारमा कृषि अनुदानको कार्यक्रम तय गरिनु पर्छ भन्ने देखाउँछ ।

विश्लेषणले स्पष्ट परिणामहरू देखाउँछ कि संस्थागत क्षमता सुधार नगरि अनुदान रकम बढाउँदा स्रोतहरू खेर जान्छ । थप अनुदान विनियोजन गर्नु अघि सरकारहरूले आफ्नो वितरण क्षमतालाई बलियो बनाउनु पर्छ । धेरै पैसाले मात्र समस्या समाधान गर्दैन अर्थात् उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउँदैन । बलियो संस्थाहरू बिना अनुदानले वास्तविक लाभ प्रदान गर्दैन ।

यस विश्लेषणको नतिजा वर्णनात्मक विश्लेषण, सहसम्बन्ध विश्लेषण र प्यानल रिग्रेसन विश्लेषणको संयोजन हो, जसले सार्वजनिक प्रायोजन सिद्धान्तको ढाँचाभित्र रहेर बाली उत्पादनमा कृषि अनुदानको प्रभावकारिता परीक्षण गर्दछ । सार्वजनिक प्रायोजन सिद्धान्त भन्नाले राज्य वा सार्वजनिक निकायले निजी क्षेत्र, समुदाय, वा लक्षित समूहलाई आर्थिक, प्राविधिक, वा संस्थागत सहयोग (प्रायोजन) प्रदान गरेर सार्वजनिक हित हासिल गर्ने अवधारणालाई जनाउँछ । यस सिद्धान्तको मूल मान्यता के हो भने बजारले मात्र समाधान गर्न नसक्ने समस्याहरू जस्तै समान पहुँचको अभाव, जोखिमको उच्च स्तर, प्रारम्भिक लागत धेरै हुनु, वा सामाजिक रूपमा वाञ्छनीय तर निजी क्षेत्रलाई लाभकारी नहुने गतिविधिहरूमा राज्यको सक्रिय भूमिका आवश्यक हुन्छ । विश्लेषणले के देखाउँछ भने अनुदानको मात्रा निकै कम हुँदा यो प्रभावहीन देखिन्छ, जबकि पर्याप्त

लगानीले महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रतिफल दिन्छ । अनुदानले सार्थक प्रभाव पार्नका लागि एक महत्त्वपूर्ण सीमामा पुगनुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ । कृषि अनुदान र बाली उत्पादनबीच सरल सिधा रेखाको सम्बन्ध हुँदैन । अध्ययनहरूले पनि न्यूनस्तरको अनुदानले उत्पादनमा थोरै वा नकारात्मक असर पार्न सक्ने देखाएका छन् । तर, एकपटक अनुदान निश्चित सीमामा पुगेपछि यसको प्रभाव सकारात्मक र उल्लेखनीय हुन्छ । यस निष्कर्षले अनुदानले सधैं निरन्तर सुधार ल्याउँछ भन्ने परम्परागत धारणालाई चुनौती दिन्छ र विभिन्न सन्दर्भहरूमा अनुदान कार्यक्रमहरूले किन मिश्रित नतिजा दिन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ ।

यो तर्क गरिन्छ कि थोरै मात्राको अनुदानले साना किसानहरूले भोगिरहेका गहिरा र जटिल संरचनात्मक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्दैन । कमजोर बजार पूर्वाधार, अपर्याप्त भण्डारण क्षमता, कमजोर यातायात सञ्जाल वा वित्तीय पहुँचको अभाव जस्ता संरचनात्मक अवरोधहरूले किसानलाई कृषि सामग्री खरिद गर्न बाधा पुर्याउँछन् । मापनयोग्य प्रभाव पार्नु अगाडि नै थोरै मात्राको अनुदान कतिपय अवस्थामा प्रशासनिक खर्चमै सकिन्छ वा हराएर जान्छ । केहि अनुसन्धानकर्ताहरूले तर्क गरेका छन् कि न्यूनतम अनुदान मल, उन्नत बीउ र अन्य प्रविधिहरूका लागि पर्याप्त हुँदैन, जुन उत्पादन वृद्धिका लागि आवश्यक छ । थप रूपमा, न्यूनस्तरमा सीमित अनुदान वितरण गर्दा विशेष गरि ग्रामीण वा दुर्गम क्षेत्रमा उच्च प्रशासनिक र कारोबार लागतले गर्दा स्रोतहरू चाँडै सकिन्छन् । सीमित अनुदान विनियोजनले कृषिस्तरमा उत्पादनशील लगानी गर्ने क्षमतालाई खुम्च्याउँछ । कसैले अनुदानले सकारात्मक प्रतिफल दिनका लागि यसको आकार ठूलो र निश्चित सीमाभन्दा माथि हुनुपर्छ भनेका छन् । एकपटक अनुदान न्यूनतमस्तरभन्दा माथि गएपछि यसले कृषि सामग्रीको वास्तविक मूल्य घटाउन मद्दत गर्छ, जसले किसानलाई प्राविधिको पूर्ण उपयोग गर्न सक्षम बनाउँछ । यस्तो लगानीले निजी क्षेत्रलाई पनि आकर्षित गर्छ, जसले बजारलाई अझ स्थिर बनाउँछ । पर्याप्त आकारको अनुदानले वित्तीय

अवरोधहरू कम गरि किसानलाई दिगो अभ्यास र उच्च प्रतिफल दिने सामग्रीमा लगानी गर्न सक्षम बनाउँछ ।

अनुसन्धानले सुशासनको गुणस्तर अनुदानको प्रभावकारिता निर्धारण गर्ने सबैभन्दा निर्णायक कारकको रूपमा भूमिका खेल्छ भन्ने पुष्टि भयो । परिमाणात्मक विश्लेषणले सुशासनको गुणस्तरलाई सबैभन्दा निर्णायक संस्थागत कारकको रूपमा पुष्टि गरेको छ । बलियो सुशासनले अनुदानको सकारात्मक प्रभावलाई उल्लेखनीय रूपमा बढाउँछ, जबकि कमजोर सुशासनले नकारात्मक असर सिर्जना गरि यसको प्रभावलाई सीमित गर्दछ । यी निष्कर्षहरूले अनुदानबाट बाली उत्पादन बढाउन सुशासन एक अनिवार्य पूर्वशर्त भएको पुष्टि भएको छ । उच्च सुशासन गुणस्तर अनुदान सफलताका लागि 'दक्षता गुणक' हो, जुन सार्वजनिक नीतिले पनि दृढताका साथ समर्थन गरेको छ । सुशासनभित्र राज्यको क्षमता, नियामक गुणस्तर र भ्रष्टाचार नियन्त्रण समावेश हुन्छ, जुन वित्तीय लगानीलाई कृषि उत्पादनमा रुपान्तरण गर्न आवश्यक छ ।

कमजोर सुशासन भएको अवस्थामा, जस्तै उच्च भ्रष्टाचार, कमजोर नियामक मापदण्ड र प्रभावहीन कर्मचारीतन्त्रले अनुदानको प्रभावलाई घटाउँछ । भ्रष्टाचार र चुहावटका संयन्त्रहरूले अनुदानलाई शक्तिको पहुँच भएकाहरूतर्फ मोडिदिन्छन् र वास्तविक साना किसानहरू लाभबाट वञ्चित हुन्छन् । यसले गलत लक्षितकरण, राजनीतिक हस्तक्षेप वा अधिकारीहरूद्वारा अनुदानित सामग्रीक अवचलनको रूप लिनसक्छ । यस्तो अवस्थामा ठूलो सार्वजनिक खर्चले पनि न्यून उपलब्धि मात्र हासिल गर्छ किनभने कोषको दुरुपयोग वा गलत व्यवस्थापन हुन्छ । अनुसन्धानले यो पनि देखाउँछ कि सीमित प्रशासनिक क्षमता जस्तै समयमै कृषि सामग्री खरिद र वितरण गर्ने सरकारी क्षमताको अभावले अनुदान कार्यक्रम असफल हुन्छन् ।

अर्कोतर्फ, बलियो सुशासन भएको अवस्थामा संस्थागत संयन्त्रले नीतिगत प्रभावकारितालाई अधिकतम बनाउँछ ।

प्रभावकारी सुशासनले अनुदानको पूर्ण मूल्यलाई आपूर्ति शृङ्खला मार्फत कुशलतापूर्वक प्रवाह गराउँछ र कारोबार लागत तथा चुहावटलाई न्यूनतम बनाउँछ । सरकारी प्रभावकारिताले प्रशासनिक सक्षमता सुनिश्चित गर्छ, जसले गर्दा किसानको सही पहिचान र गुणस्तरीय सामग्रीको समयमै आपूर्ति सम्भव हुन्छ । थप रूपमा, बलियो विधिको सुशासन र नियामक गुणस्तरले निजी क्षेत्रसँगको सम्झौतालाई भरपर्दो बनाउँछ, जसले लागत घटाउँछ र बजारलाई स्थिर राख्छ । उच्च सुशासन अन्तर्गत अनुदान-उत्पादन वक्र रेखामा देखिने सुधारले प्रभावकारी संस्थाहरूले आवश्यक पूर्वाधारको रूपमा काम गर्ने र वित्तीय लगानीलाई पूर्ण रूपमा बाली उत्पादनमा रुपान्तरण गर्न मद्दत गर्ने कुरा पुष्टि गर्दछ, जसले कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउँछ अर्थात सार्वजनिक मूल्य सिर्जनाको मूल सिद्धान्तलाई सुदृढ बनाउँछ ।

लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले पनि अनुदानको कार्यसम्पादनमा मध्यस्थताको भूमिका खेल्छन् भन्ने पुष्टि भयो । यद्यपि सुशासन प्रणाली बढी प्रभावशाली छ, तैपनि राम्रोसँग काम गर्ने लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले पारदर्शिता, जवाफदेहिता र नीतिगत उत्तरदायित्व मार्फत अनुदानको प्रभावकारिता सुधार गर्छन् । परिमाणात्मक नतिजाले लोकतन्त्र र अनुदान सूचकहरू वीचको सार्थक अन्तरक्रिया देखाएको छ । सुशासन र लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको सकारात्मक प्रभावले सार्वजनिक मूल्य सुनिश्चित गर्न राजनीतिक जवाफदेहिता र पारदर्शिताको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई जोड दिन्छ । लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले एक पारदर्शी वातावरण सिर्जना गर्छन् जहाँ सार्वजनिक कार्यहरूको नजिकबाट अनुगमन गरिन्छ । यो पारदर्शिताले नीति निर्माताहरूलाई अनुदान कार्यक्रमको नतिजाप्रति जवाफदेही बनाउँछ र राजनीतिक वा व्यक्तिगत फाइदाका लागि स्रोतको दुरुपयोग हुने जोखिम घटाउँछ । लोकतन्त्रमा अनुदान नीतिहरू राजनीतिक स्वार्थ पूर्ति गर्नुभन्दा बाली उत्पादन बढाउन र खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्नमा बढी केन्द्रित हुने सम्भावना हुन्छ । पारदर्शिता प्रवर्द्धन गरेर अनुदानलाई राम्रोसँग लक्षित

गर्न सकिन्छ र कार्यान्वयनका समस्याहरू पहिचान गरि सुधार गर्न सकिन्छ ।

विगतका अध्ययनहरूले दिएको सुझाव अनुसार जटिल सुधारहरू दिगो र प्रभावकारी हुनका लागि राजनीतिक वैधानिकताले मुख्य भूमिका खेल्छ । तर, अनुसन्धानले यो पनि जोड दिएको छ कि लोकतन्त्रले मात्र बलियो राज्य क्षमताको ठाउँ लिन सक्दैन । जबकि लोकतान्त्रिक प्रणालीले निष्पक्ष र प्रभावकारी नीतिहरूलाई बढावा दिन्छ, सामग्री वितरण, दुवानी व्यवस्थापन र गुणस्तर मापदण्ड लागू गर्ने कार्यहरू सरकारको प्राविधिक र प्रशासनिक क्षमतामा निर्भर हुन्छन् । उदाहरणका लागि, कमजोर सुशासन भएको लोकतान्त्रिक राज्यले नियत राम्रो हुँदाहुँदै पनि वितरणमा ढिलाइ वा कमजोर गुणस्तर नियन्त्रणको सामना गर्नसक्छ, जसले अनुदानको प्रभावकारिता घटाउँछ । त्यसैले, लोकतन्त्रले जवाफदेहिता प्रदान गर्दछ जसले नीति डिजाइन र कार्यान्वयनलाई बलियो बनाउँछ । जब यो बलियो सुशासनसँग जोडिन्छ, यसले उच्च अनुदानस्तर अन्तर्गत उच्चतम नतिजा सुनिश्चित गर्छ ।

देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादन एवं प्रतिव्यक्ति आयले, आर्थिक विकासको सूचकको रूपमा, बाली उत्पादनमा अनुदानको प्रभावलाई मध्यस्थता गर्छ; जहाँ उच्च आय भएका अर्थतन्त्रहरूले बलियो फाइदा र ढिलो प्रतिफल हासको अनुभव गर्छन् । परिमाणात्मक विश्लेषणले यस परिकल्पनालाई पुष्टि गरेन । आर्थिक विकासको सूचकहरूले अनुदान-उत्पादन सम्बन्धलाई मध्यस्थता गर्न साङ्ख्यिकीय रूपमा महत्त्वपूर्ण पाइएन । यो शून्य नतिजा सैद्धान्तिक रूपमा महत्त्वपूर्ण छ, किनकि यसले सुझाव दिन्छ कि राष्ट्रको सामान्य सम्पत्तिकोस्तर अनुदान सफलताको लागि निर्णायक कारक होइन, बरु, संस्थाहरूको गुणस्तरसँग बढी व्याख्यात्मक शक्ति छ ।

यस परिकल्पनाले आर्थिक विकासले अनुदान प्रभावकारिताका लागि परिस्थितिमा सुधार ल्याउँछ भन्ने अनुमान गरेको थियो । विकसित देशहरूमा सामान्यतया

राम्रो पूर्वाधार र वित्तीय प्रणाली हुन्छन्, जसले अनुदान वितरण र किसानहरूलाई सहयोग गर्न सजिलो बनाउँछ । उत्पादकत्व पहिले नै उच्च भएकाले, अनुदानले उत्पादनमा सानो प्रभाव पार्न सक्छ र परिवर्तन ल्याउनका लागि यो उच्च स्तरमा पुग्नपर्ने वा वातावरणीय दिगोपन जस्ता परिणामहरूमा केन्द्रित हुनुपर्ने हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा, अनुदानले केवल कृषि सामग्रीको प्रयोग बढाउनुको सट्टा प्राविधिक दक्षतामा सुधार ल्याउँछ ।

नतिजाहरूले के संकेत गर्छन् भने जब सुशासन र लोकतन्त्रलाई ध्यानमा राखिन्छ, जबकि कूल ग्राहस्थ उत्पादन वा प्रतिव्यक्ति आयले अनुदानले कति राम्रो काम गर्छ भन्ने कुरामा खासै बलियो प्रभाव पार्दैन । अनुसन्धानले देखाउँछ कि यदि सुशासन कमजोर छ भने धनी देशहरू पनि नीति कार्यान्वयनमा असफल हुन सक्छन्, जसले भ्रष्टाचार र कुप्रबन्धन निम्त्याउँछ । यसको विपरित, बलियो संस्थाहरू भएका तर न्यून आय भएका देशहरूले नीतिहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सक्छन् । यसले नीतिगत सफलता निर्धारण गर्ने मुख्य कारक सामान्य आर्थिक सम्पत्ति भन्दा पनि संस्थाहरूको गुणस्तर हो भन्ने देखाउँछ । नीति निर्माताहरूका लागि, यसको अर्थ समग्र आर्थिक वृद्धिमा भर पर्नु भन्दा सुशासनमा सुधार ल्याउनु अनुदानको नतिजा बढाउनका लागि बढी प्रभावकारी हुन्छ । यसले कृषि अनुदानको प्रभावकारिता निर्धारण गर्न आर्थिक अवस्था भन्दा सुशासन र लोकतन्त्र जस्ता संस्थागत कारकहरू बढी महत्त्वपूर्ण छन् भन्ने संकेत गर्दछ ।

सार्वजनिक प्रायोजन सिद्धान्तको ढाँचाभित्र गरिएको यो परिमाणात्मक विश्लेषणले बाली उत्पादन बढाउन कृषि अनुदानको प्रभावकारिता संस्थागत वातावरणमा निर्भर हुन्छ भन्ने प्रमाण प्रदान गर्दछ । यस अध्ययनले पुष्टि गर्दछ कि अनुदान मार्फत सार्वजनिक मूल्य सिर्जना गर्न सुशासनको गुणस्तर र लोकतान्त्रिक संस्थाहरू आवश्यक सूचकहरू हुन् । सार्वजनिक प्रायोजन सिद्धान्तले सुझाव दिन्छ कि अनुदान जस्तो सार्वजनिक हस्तक्षेपलाई त्यसले

सिर्जना गर्ने सार्वजनिक मूल्य (अर्थात् बाली उत्पादन) को आधारमा मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ र यो मूल्य तब मात्र सिर्जना हुन्छ जब नीति वैध हुन्छ र राज्यसँग यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने क्षमता हुन्छ।

निष्कर्ष

निष्कर्षहरू स्पष्ट छन् - सुशासन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण छ। जब सरकारहरूसँग बलियो प्रणाली र सक्षम कर्मचारीहरू हुन्छन्, अनुदानले राम्रो बाली उत्पादनमा राम्रो प्रभाव पार्दछ। यसको साथै लोकतन्त्रिक अभ्यासले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। बलियो लोकतान्त्रिक प्रणाली भएका देशहरूले राम्रो उत्पादन लिन सक्छन्, तर यो आफैमा पर्याप्त हुँदैन। यदि सरकार कमजोर वा भ्रष्ट छ भने, राम्रो लोकतन्त्रिक अभ्यास हुँदैन अनुदानले राम्रोसँग काम गर्न सक्दैन। छोटकरीमा, बलियो सुशासन र अशल लोकतान्त्रिक अभ्यास सफलताको कुञ्जी हो।

मुख्य निष्कर्षहरूले सुझाव दिन्छन् कि अनुदानले बाली उत्पादनसँग असमान सम्बन्ध देखाउँछ। थोरै विनियोजन प्रायः प्रशासनिक खर्चले खपत गर्छ र संरचनात्मक अवरोधहरू पार गर्न असफल हुन्छ, जबकि लगानीले एक निश्चित सीमा पार गरेपछि मात्र उल्लेखनीय लाभहरू प्राप्त हुन्छन्। त्यसैगरी, सुशासनको गुणस्तर अनुदान सफलताको लागि सबैभन्दा निर्णायक कारक हो। बलियो सुशासनले स्रोतको कुशल प्रयोग सुनिश्चित गर्छ र भ्रष्टाचार घटाउँछ, जबकि कमजोर सुशासनले उच्च लगानीको स्तरमा पनि प्रभावकारितालाई रोक्छ। त्यसैगरी, लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले पारदर्शिता र जवाफदेहिता मार्फत अनुदानको प्रभावकारिता बढाउँछन्। तैपनि सुशासन क्षमता अझ बढी महत्त्वपूर्ण रहन्छ, किनकि लोकतन्त्रले मात्र कमजोर प्रशासनिक र प्राविधिक प्रणालीहरूको क्षतिपूर्ति गर्न सक्दैन।

सिफारिसहरू:

मुख्य निष्कर्षहरूको आधारमा, यो अध्ययनले कृषि अनुदानको प्रभावकारिता बढाउन निम्नलिखित नीतिगत सिफारिसहरू प्रस्ताव गरेको छ। १) अनुदान कार्यक्रमहरू

पर्याप्त लगानीको स्तरमा पुग्ने गरि डिजाइन गरिनुपर्छ। थोरै विनियोजन प्रायः सञ्चालन खर्चमै सकिन्छ र संरचनात्मक बाधाहरू हटाउन असफल हुन्छ, जबकि ठूला र राम्रोसँग लक्षित लगानीले मापनयोग्य उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सक्छ। २) अनुदान प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरिएको सुनिश्चित गर्न सुशासन क्षमता सुदृढ गर्नु प्राथमिक चासो हुनुपर्छ। प्रभावकारी संस्थाहरूले कुशल स्रोत उपयोग सुनिश्चित गर्छन्, भ्रष्टाचार कम गर्छन् र चुहावट रोक्छन्, जसले अनुदानको प्रभावलाई अधिकतम बनाउन मद्दत गर्दछ। राम्रो सुशासन बिना ठूलो मात्राको अनुदानले पनि बाली उत्पादन बढाउन सक्दैन। ३) लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले पारदर्शिता र जवाफदेहिता मार्फत कुशल स्रोत बाँडफाँड सुनिश्चित गरि अनुदानको प्रभावकारितालाई बलियो बनाउन सक्छन्। तैपनि, लोकतन्त्र आफैले प्रशासनिक र प्राविधिक क्षमताको कमीलाई पूर्ति गर्न सक्दैन। त्यसैले, नीतिगत सुधारहरू सुशासन क्षमता निर्माण गर्न र जवाफदेहितालाई मजबुत बनाउने लोकतान्त्रिक अभ्यासहरूलाई प्रोत्साहन गर्नमा केन्द्रित हुनुपर्छ।

परिमाणात्मक विश्लेषणका निष्कर्षहरूले अनुदान प्रभावकारिताका लागि संस्थागत क्षमता एक पूर्वशर्त हो भन्ने प्रमाण दिएका छन्। यी निष्कर्षहरू पुष्टि गर्न थप अनुसन्धान आवश्यक छ। परिमाणात्मक विश्लेषणको नतिजा प्रमाणित गर्न 'केस स्टडी' तयार गर्नु आवश्यक हुनेछ। यस्तो गुणात्मक कार्यले स्थानीय सन्दर्भहरू समेट्न सक्छ, व्यवहारमा सुशासन र लोकतन्त्रले कसरी काम गर्छन् भन्ने देखाउन सक्छ र देश-विशिष्ट नतिजाहरूलाई उजागर गर्न सक्छ। परिमाणात्मक र गुणात्मक दृष्टिकोणहरू संयोजन गरेर, भविष्यका अनुसन्धानले अझ बलियो निष्कर्षहरू निकाल्न र सिद्धान्त तथा नीति दुवैका लागि गहिरो अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्न सक्छन्।

कृषि अनुदान केवल आर्थिक सहयोग मात्र नभई कृषि उत्पादन वृद्धि र कृषक समावेशीकरणलाई जोड्ने एक शक्तिशाली नीतिगत पुल हो। अध्ययनका अनुसार, कृषि

उत्पादन र समावेशीकरण एक-अर्कामा निर्भर छन्; जब साना, महिला तथा सीमान्तकृत कृषकहरू उत्पादनका साधन र बजारमा समावेश हुन्छन्, तब मात्र राष्ट्रिय उत्पादन दिगो बन्छ । विगतमा गरिएका अनुसन्धान सोधहरू र 'इकोनोमेट्रिक मोडेल' मार्फत गरिएको विश्लेषणले देखाउँछ कि कृषि अनुदान र उत्पादनबीच सीधा र सरल रेखाको सम्बन्ध छैन । थोरै मात्राको अनुदान संरचनात्मक अवरोध हटाउन र उत्पादकत्व बढाउन अपर्याप्त हुने भएकाले, यसको सकारात्मक प्रभाव देखिन लगानीको एक निश्चित सीमा पार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अनुदानको प्रभावकारिता सबैभन्दा बढी राज्यको सुशासन क्षमता (भ्रष्टाचार नियन्त्रण, नियामक गुणस्तर र सरकारी प्रभावकारिता) मा निर्भर गर्दछ । बलियो सुशासन भएको ठाउँमा अनुदानले 'दक्षता गुणक' को रूपमा काम गर्छ । लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले पारदर्शिता र राजनीतिक जवाफदेहिता मार्फत अनुदानलाई वास्तविक लाभग्राहीसम्म पुऱ्याउन मद्दत गर्छन् । यद्यपि, सुशासन बिनाको लोकतन्त्रले मात्र प्राविधिक र प्रशासनिक क्षमताको कमी पुरा गर्न सक्दैन । अध्ययनले रोचक रूपमा के पुष्टि गरेको छ भने, देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादन वा धनी हुनुले मात्र अनुदान सफल हुँदैन, बरु न्यून आय भएका देशहरूमा पनि बलियो सुशासन भएमा अनुदानले उच्च प्रतिफल दिन सक्छ । अनुदान कार्यक्रमहरूलाई राजनीतिक स्वार्थभन्दा माथि उठेर 'सार्वजनिक मूल्य' सिर्जना गर्ने र खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने आधारमा डिजाइन गरिनुपर्छ ।

कृषि अनुदानलाई सफल बनाउन केवल बजेट बढाउनु पर्याप्त छैन । यसका लागि संस्थागत क्षमताको सुदृढीकरण, लक्षित वितरण प्रणाली र सुशासनको प्रत्याभूति अनिवार्य छ । लगानीले एउटा निश्चित सीमा नाघेपछि र त्यसलाई पारदर्शी प्रणालीले व्यवस्थापन गरेपछि मात्र कृषिमा वास्तविक रूपान्तरण सम्भव देखिन्छ । त्यसैले कृषि उत्पादन र कृषक समावेशीकरणको मुल मर्मलाई ब्यवहारमा उतार्न महत्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेको कृषि अनुदानको सहि सदुपयोगले

मात्र सम्भव हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

AgIncentives (Nominal Rate of Assistance) (*Source: <http://www.agineentives.org>*)

FAOSTAT (Crop Yields – Crops & Livestock Products) (*Source: [FAOSTAT: Yields – Crops & Livestock Products](#)*)

Varieties of Democracy (V-Dem v15) (*Source: [Datasets – V-Dem](#)*)

Worldwide Governance Indicators (WGI) (*Source: [Home | Worldwide Governance Indicators](#)*)

World Bank GDP Data (*Source: [World Bank | GDP Data - Search](#)*)
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0250494>

Anderson, K. (2012). *Distortions to agricultural incentives: A global perspective, 1955-2007*. World Bank and Palgrave Macmillan. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/05357a2a-647d-500e-a12f-17677b50528d/download>

Bhandari, T. (2023). Assessment of Government Policies, Farm Subsidies, and Agriculture Growth. *State, Society and Development: PMPD Perspectives*, 1(1), 125–136. <https://doi.org/10.3126/ssd.v1i1.58475>

Chirwa, E. W., & Dorward, A. R. (2013). *Agricultural input subsidies: The recent Malawi experience*. Oxford University

Press.

<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199683529.001.0001>

Deveshwar, A., Panwar, S., & Panwar, S. (2024). Overview of Agricultural Subsidies in India and Its Impact on Environment. *Current World Environment*, 19(1), 393–403. <https://doi.org/10.12944/CWE.19.1.33>

European Commission. (2023). *Common Agricultural Policy (CAP) 2023–2027*. Agriculture and Rural Development. https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-2023-27_en

FAO, UNDP, & UNEP. (2021). *A multi-billion-dollar opportunity – Repurposing agricultural support to transform food systems*. <https://doi.org/10.4060/cb6562en>

Gautam, M., Laborde, D., Mamun, A., Piñeiro, V., Martin, W., & Vos, R. (2022). Repurposing Agricultural Policies and Support. The World Bank and IFPRI. <https://doi.org/10.1596/36875>

Huang, J., Wang, X., Zhi, H., Huang, Z., & Rozelle, S. (2011). Subsidies and distortions in China's agriculture: Evidence from producer-level data. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 55(1), 53–71. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8489.2010.00527.x>

Joshi, G. R., & Joshi, B. (2021). Agricultural and Natural Resources Policies in Nepal: A review of formulation and implementation processes and issues. Nepal Public

Policy Review, 1(1), 212–227. <https://www.nepjol.info/index.php/nppr/article/view/43459>

Li, C., Sha, Z., Sun, X., & Jiao, Y. (2022). The effectiveness assessment of agricultural subsidy policies on food security: Evidence from China's poverty-stricken villages. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(21), 13797. <https://doi.org/10.3390/ijerph192113797>

Panta, H. K., Thapa, S., Poudel, S., GC, A., & Regmi, K. (2023). Effect of agricultural subsidy on farm income of commercial vegetable farmers of Makwanpur and Dhading Districts, Nepal. *International Journal of Research and Review*, 10(9), 395. <https://doi.org/10.52403/ijrr.20230940>

Shrestha, M. (2021). Agricultural support policy of Nepal: Cases of subsidies. *International Multidisciplinary Research Journal*, 1(1), 16–22. <https://doi.org/10.47722/imrj.2001.04>

World Bank. (2019). *Future-of-Food: Harnessing-Digital-Technologies-to-Improve-Food-System-Outcomes*. <http://hdl.handle.net/10986/31565>

मानव अधिकारको दृष्टिमा किसानको अधिकारः संवैधानिक, कानूनी तथा न्यायिक व्यवस्थाको विश्लेषणात्मक अध्ययन

अधिवक्ता ऋतिक यादव
काठमाडौं स्कूल अफ ल, स्नातकोत्तर अध्ययनरत

सारांश

किसानको अधिकार भन्नाले परम्परागत तथा आर्जित किसानको सिप, ज्ञान, प्रविधि, रैथाने बालीको जात, बिउ, किसानले विकास गरेको जात र बिउ, कृषिमा प्रयोग हुने प्राकृतिक स्रोत र आधारभूत कृषि सामग्रीमा किसानको पहुँचलगायतका अधिकार बुझ्न सकिन्छ । किसानको अधिकार मानव अधिकार विधिशास्त्रको एउटा विशिष्ट पक्षको रूपमा रहेको छ । सोही सम्बन्धमा किसानको अधिकारको सम्बन्धमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्ड, नेपालको संवैधानिक, कानुनी, नीतिलगायतका व्यवस्थाहरूलाई प्रस्तुत लेखमा मिहीन ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै किसानको मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने पक्षमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेका केही प्रतिनिधिमूलक नजिर सिद्धान्तहरूको समेत व्याख्या गरिएको छ । अन्त्यमा, विद्यमान कानुनी तथा नीति व्यवस्थाको कार्यान्वयनको अवस्थाको धरातलीय यथार्थतालाई बोध गर्दै तत्काल थाल्नुपर्ने सुधारका सम्भावित विषयहरूलाई लेखको विश्लेषण तथा निष्कर्ष खण्डमा उल्लेख गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

मानव अधिकार भनेको मानिसको रूपमा जन्मेकै कारण मानव मात्रले पाउने नैसर्गिक अधिकार हो । मानव अधिकारलाई मौलिक अधिकार, आधारभूत स्वतन्त्रता, आधारभूत अधिकार, संवैधानिक अधिकार, प्राकृतिक अधिकार, नागरिक अधिकार आदि पनि भन्ने गरिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार ऐन, २०६८ ले व्यक्तिको जीवन

स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौतामा निहित अधिकारलाई मानव अधिकार भनी परिभाषित गरेको छ । मानवलाई यथोचित मानवीयमर्यादा सहित सम्मानपूर्वक बाँच्न, आत्मसम्मानका साथ समाजमा अस्तित्वमा रहन तथा जीवननिर्वाह गर्नका लागि बाँचुन्जेल आवश्यक पर्छ । यी अधिकारहरू सर्वमान्य, जन्मसिद्ध, नैसर्गिक, अविभाज्य तथा अपरिहार्य छन् । मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले सिर्जना गर्छ भने राष्ट्रिय कानूनद्वारा कार्यान्वयन हुन्छ ।

मानव अधिकारको प्रकृति नै सर्वव्यापी हुने भएकाले किसानको अधिकार मानव अधिकारको एउटा महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुअन्तर्गत पर्छ । यस अर्थमा व्यक्तिको जीवनको अधिकारको अग्रपङ्क्ति संरक्षकका रूपमा रहेका किसानको अधिकार मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण एजेन्डाको रूपमा स्थापित भएको तथ्यमा विवाद छैन । नेपाल जस्तो कृषिप्रधान देशमा जहाँ २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको नतिजाअनुसार देशको कुल जनसङ्ख्यामध्ये ५७.३ प्रतिशत (पुरुष ५०.६ र महिला ६४.८) कृषि, वन र माछापालनको क्षेत्रमा आबद्ध छन् । कृषकको मानव अधिकार महत्त्वपूर्ण विषयको रूपमा रहेको छ । किसान अधिकार भन्नाले परम्परागत तथा आर्जित किसानको सिप, ज्ञान, प्रविधि, रैथाने बालीको जात, बिउ,

किसानले विकास गरेको जात र बिउ, कृषिमा प्रयोग हुने प्राकृतिक स्रोत र आधारभूत कृषि सामग्रीमा किसानको पहुँचलगायतका अधिकार बुझ्न सकिन्छ। यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा किसानको अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तरराष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनहरूमा अभिव्यक्त भएका व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा केही विश्लेषणात्मक चर्चापरिचर्चा गरिने छ।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ ले कृषकका अधिकारको सम्बन्धमा कतिपय प्रगतिशिल व्यवस्थाहरू गरेको छ। संविधानको भाग ३ मा मौलिक हकअन्तर्गत किसानको अधिकार भनेर व्यक्त रूपमा छुट्टै मौलिक अधिकारको रूपमा उल्लेख नगरे तापनि विभिन्न मौलिक अधिकारहरूअन्तर्गत किसानको अधिकारको विषयलाई समाहित गरिएको छ। संविधानको धारा १६(१) मा सबैलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरिएको छ, जसले किसानलाई पनि स्वतः समेटेछ। धारा १७(२) को खण्ड (च) मा जोसुकैलाई पेसाव्यवसायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरिएकाले किसानको कृषि व्यवसाय गर्न पाउने स्वतन्त्रता पनि संरक्षित रहेको छ। धारा १८ मा समानताको हक प्रत्याभूत गरिएको छ, जसले किसान भएको आधारमा विभेद गर्न नपाइने सुनिश्चित गर्छ। त्यस्तै, धारा १८ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले किसानलाई विशेष वर्गकोरूपमा पहिचान गर्दै किसानको समेत संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने बाटो खोलिएको छ।

धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हकको साथै कृषकको अधिकारको मेरुदण्ड मानिने खाद्य सम्पुर्णताको हकलाई पनि समाविष्ट गरिएको छ। संविधानको धारा ४२(१) मा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका किसानलाई समेत समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुने भनी उल्लेख गरिएको छ। धारा ४२(४) मा 'प्रत्येक किसानलाई

कानूनबमोजिम कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच, परम्परागत रूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बिउबिजन र कृषि प्रजातिको छनोट र संरक्षणको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ।

संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिअन्तर्गत कृषि र भूमिसुधारसम्बन्धी नीतिमा भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्ने, अनुपस्थित भूस्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्लाबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, किसानको हकहित संरक्षण र संवर्धन गर्दै कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन भूउपयोग नीतिको अवलम्बन गरी भूमिको व्यवस्थापन र कृषि व्यवसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने, भूमिको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलनसमेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने, किसानका लागि कृषि सामग्री, कृषि उपजको उचित मूल्य र बजारमा पहुँचको व्यवस्था गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै, नागरिकको आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिअन्तर्गत कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै खाद्य सम्पुर्णताको मान्यताअनुरूप जलवायु र माटो अनुकूलको खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यन्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरणको व्यवस्था गर्ने उल्लेख छ। यसका साथै सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिमा मुक्त कर्मैया, कम्लरी, हरवा, चरवा, हलियाहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनःस्थापना गर्ने किसान अधिकार पक्षधर व्यवस्थाहरू राखिएका छन्।

कानुनी/नीतिगत व्यवस्था

किसानको अधिकारसँग सम्बन्धित कुनै विशेष कानून नभए तापनि किसानका क्षेत्रगत अधिकारहरू विभिन्न ऐन, नियमावली, राष्ट्रिय नीति इत्यादिमा छरिएर रहेका

नियमावली छन् । किसानको मानव अधिकारको विषयलाई मुख्य गरी किसानको खाद्य सम्प्रभुताको अधिकारको रूपमै बुझ्ने गरिन्छ । खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले दफा २ मा 'खाद्य सम्प्रभुता भन्नाले खाद्य उत्पादन तथा वितरण प्रणालीमा किसानले खाद्यसम्बन्धी नीति निर्माण प्रक्रियामा सहभागी हुने, खाद्य उत्पादन वा वितरण प्रणालीसँग सम्बन्धित कुनै पनि व्यवसाय रोज्ने, कृषियोग्य भूमि, श्रम, बिउबिजन, प्रविधि, औजारको छनोट गर्ने, कृषि व्यवसायको विश्वव्यापीकरण वा व्यापारीकरणको प्रतिकूल प्रभावबाट मुक्त रहने लगायतका अधिकारका रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५ ऐनको परिच्छेद ३ मा खाद्य सम्प्रभुताको अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्धनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । दफा १२ मा प्रत्येक किसानलाई खाद्य सम्प्रभुताको अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त अधिकारअन्तर्गत प्रत्येक किसान वा खाद्य उत्पादकले पहिचान र सम्मान पाउने, खाद्य तथा कृषि उत्पादन प्रणालीमा सहभागी हुने, कृषि कार्यका लागि आवश्यक पर्ने साधन र स्रोतमा पहुँच हुने, स्थानीय बीउबिजन, प्रविधि, औजार र कृषि प्रजातिको छनोट तथा त्यसको बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण प्राप्त गर्ने, परम्परागत तथा रैथाने खाद्यको संरक्षण गर्ने र कृषि पेसाबाट स्वेच्छाचारी रूपले वञ्चित गर्ने कार्यविरुद्ध संरक्षण प्राप्त गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

नयाँ कानूनको रूपमा रहेको खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर ऐन, २०८१ मा खाद्य व्यवसायको दर्ताको सिफारिस तथा अनुमतिपत्र जारी एवम् नवीकरण गरी खाद्य उत्पादन तथा वितरणमा स्वच्छता र गुणस्तर कायम गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । ऐनमा विश्वसनीय खाद्य विश्लेषण सेवाका लागि खाद्य प्रयोगशालाको व्यवस्था गरिएको छ भने खाद्यपदार्थको प्रभावकारी बजार तथा उद्योग अनुगमनका लागि खाद्य निरीक्षकको व्यवस्था गरिने उल्लेख छ । प्रदेश सरकारले आफ्नो प्रदेशभित्र र स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्र खाद्य

स्वच्छता र गुणस्तरको नियमन गर्ने व्यवस्था पनि ऐनमा गरिएको छ । खाद्य पदार्थको थोक वा खुद्रा व्यापार गर्ने, घुमीफिरी खाद्यपदार्थ बिक्री गर्ने, होटल, रेस्टुरेन्ट, चमेनागृह, क्याटरिङ, भोजनालय र होमस्टे जस्ता खाद्य व्यवसायलाई स्थानीय तहबाटै अनुमतिपत्र जारी गर्ने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ ।

किसानका अधिकारका विषयहरू भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१, मालपोत ऐन २०३०, दाना पदार्थ ऐन, २०३३, खाद्य ऐन, २०२३, पशु बधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५, जलचर संरक्षण ऐन, २०१७, जलस्रोत ऐन, २०४९, जलस्रोत नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८, खाद्य अधिकार तथा खाद्यसम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, श्रम ऐन, २०७४, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०७९, कर्मैया श्रम (निषेध) ऐन, २०५८, जीवनाशक विषादी व्यवस्थापन ऐन, २०७६, वन ऐन, २०७६, वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६, सहकारी ऐन, २०७४ इत्यादिमा समाहित गरिएका छन् ।

२०६१ सालमा राष्ट्रिय कृषि नीति जारी भएको पाइन्छ । उक्त नीतिले कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने व्यावसायिक तथा प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीका आधारहरूको विकास गरी क्षेत्रीय र विश्व बजारसँग प्रतिस्पर्धा बढाउने र प्राकृतिक स्रोत, वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्धन एवम् सदुपयोग गर्ने उद्देश्य लिएको छ । किसानका अधिकारका सम्बन्धमा अन्य उल्लेखनीय नीतिगत व्यवस्थाहरूमा भू-उपयोग नीति, २०७२, सिचाई नीति २०७०, वाणिज्य नीति २०७२, वन नीति २०७१, राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति २०६९, राष्ट्रिय चिया नीति २०५७, राष्ट्रिय कफी नीति २०६०, पन्छीपालन नीति २०६८, पुष्प प्रवर्धन नीति २०६९, दुग्ध विकास नीति २०७४, कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति २०६३, कृषि जैविक विविधता नीति २०६३, कृषि यान्त्रीकरण नीति २०७१, राष्ट्रिय कृषि वन नीति २०७६, राष्ट्रिय मल नीति २०५८, खर्क नीति २०६८ इत्यादिले आवश्यक मार्गनिर्देशन प्रदान गर्दै आएका छन् ।

अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानून

अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा किसानको अधिकारका विषयमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा विभिन्न कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरूले घरेलु कानून निर्माण गर्नका लागि मार्गनिर्देशन प्रदान गरेको देखिन्छ । यसमध्ये किसानको अधिकारको प्रवर्धन, संवर्धन तथा सम्बोधनप्रति केन्द्रित मुख्य अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका व्यवस्थाहरू र त्यसमा समाविष्ट भएका विषयहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :-

- क. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले १० डिसेम्बर १९४८ मा सर्वसम्मतिबाट पारित गरेको मानवअधिकारको अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजलाई मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र भनिन्छ । घोषणापत्रको प्रस्तावनामा मानव परिवारका सबै सदस्यमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकाले सबै जनता र राष्ट्रको निमित्त एउटा साझा मापदण्डको रूपमा जारी भएको उल्लेख छ । मानव अधिकारको पहिलो औपचारिक डकुमेन्ट मानिने उक्त मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ मा आफू र आफ्नो परिवारले खाद्यानसहित स्वस्थ एवम् पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकारसहित प्रत्येक व्यक्तिको जीवन धान्न पाउने हक उल्लेख छ । यो विशिष्ट अधिकार किसानको अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित देखिन्छ ।
- ख. आर्थिक समाजिक अधिकार महासन्धि, १९६६ को धारा २५ मा समान रूपले सबैको पहुँच पुग्ने गरी खाद्य आपूर्ति तथा वितरण सुनिश्चित गर्न उत्पादनलाई सुदृढ गर्ने, भोकबाट मुक्ति दिलाउन विभिन्न कदम चाल्ने दायित्व पक्ष राष्ट्रलाई सुम्पिएको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा संस्कृतिक अधिकार समितिले सन् १९९९ मा जारी गरेको सामान्य टिप्पणी नं. १२ ले विश्वमा भोक र कृपोषणको अन्त्य गर्नका लागि खाद्यको उपलब्धता र उपलब्ध खाद्यमा पहुँच स्थापित गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

- ग. नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठन(आइएलओ) को विभिन्न अभिसन्धिहरूले श्रमिक तथा आदिवासी जनजातिलगायत विभिन्न समूहका अधिकारहरू संरक्षित गरिएको छ । आदिवासीका अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको अभिलेख न. १६९ मा आधारभूत रूपमै कृषि पेसामा निर्भर रहेका आदिवासी समुदायलाई आफ्नो जीवनलाई प्रभावित पार्ने कुनै पनि निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने अधिकार प्रदत्त गरिएको छ ।
- घ. भोक र कृपोषणको उन्मूलनसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषण, १९७४ मा भोक र कृपोषणबाट मुक्त हुने प्रत्येक पुरुष, महिला र बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार भएको तथ्य उल्लेख गर्दै खाद्यान्न उत्पादनमा उच्चवृद्धि गर्ने एवम् खाद्यान्नको समान र प्रभावकारी वितरणको जिम्मेवारी तोकेको छ ।
- ङ. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मानव जीवनको रक्षा गर्न अपनाइने अन्तराष्ट्रिय मानवीय कानूनको रूपमा रहेको जेनेभा महासन्धि, १९४९ र यसका आलेखहरूमा कृषिक्षेत्र, पशु, बालीनाली, खानेपानीको स्रोत, आपूर्ति तथा सिंचाईलाई अत्यावश्यक वस्तुहरूरूलाई आक्रमण गर्न नपाइने भनि प्रतिबन्धित गरेको छ ।
- च. संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाको ७३ औँ सत्रबाट १७ डिसेम्बर २०१८ का दिन १२१ देशको समर्थनसहित अनुमोदित 'किसान तथा ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत अन्य जनसमुदायको अधिकार घोषणापत्रले भूमिअधिकारलाई मानवअधिकारकै अभिन्न अङ्कका रूपमा परिभाषित गरिदिएको छ । राष्ट्रसङ्घको यस घोषणापत्रले किसान तथा ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत साना किसान, माझी तथा मत्स्य कामदार, पशुपालक, वनकरिया र अन्य स्थानीय समुदायलाई आफ्नो आवाज बुलन्द गर्न, मानवअधिकार र मोहियानी हक सुरक्षित गर्न र जल, जमिन, बिउविजनलगायतका अन्य प्राकृतिक स्रोतमा सहज पहुँच दिलाउन स्पष्ट म्यान्डेट दिएको छ । कृषियोग्य भूमि तथा त्यसको उपयोगमा प्रभाव पार्ने नीति तथा कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन

प्रक्रियामा सहभागी हुने अधिकार, परम्परात ज्ञान तथा सिपको संरक्षण गर्ने अधिकार, आफ्नो आवश्यकताअनुरूप पुँजी, बजार, नीति, कार्यक्रम, मूल्य तथा प्रविधिलगयातका कृषि सूचनामा पहुँचको अधिकार, कृषि मजदूर न्यूनतम ज्यालाबाट बन्चित हुनुपर्ने लगायतका अधिकारहरू संरक्षित रहेका छन्।

- छ. किसानको अधिकारका कतिपय मामिलाहरूलाई विश्व व्यापार सङ्गठन मातहतको बौद्धिक सम्पत्ति तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी कानूनहरूसमेत उल्लेख गरेका छन्। बौद्धिक सम्पत्तिका व्यापारसम्बन्धी पक्षहरू विषयक विश्व व्यापार सङ्गठनको सम्झौता (ट्रिप्स) ले किसानको परम्परागत ज्ञानले पेटेन्ट प्राप्त गर्ने सुनिश्चित गरेको छ। विगत लामो समयदेखि किसानले अनवरत रूपमा जगेर्ना गर्दै आएका आनुवांशिक स्रोत तथा त्यससँग अन्तरसम्बन्धित परम्परागत ज्ञानबापत किसानलाई समतापूर्ण रूपमा लाभ वितरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ। यसमा भएका व्यवस्थाको पुरकको रूपमा विश्व खाद्य सङ्गठनअन्तर्गतको खाद्य तथा कृषिका लागि वनस्पतीय आनुवांशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, २००१ ले राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गर्दा किसानको परम्परागत ज्ञानको कदर गर्नुपर्ने, लाभको वितरणमा समन्यायिक रूपमा प्राप्त गर्नुपर्ने लगायतका अधिकारहरूलाई पुनः सुनिश्चित गरिएको छ।

माथि उल्लिखित किसान तथा खाद्यान्नको अधिकारका अतिरिक्त विभिन्न वातावरणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरू जस्तै जैविक विविधता महासन्धि १९९२, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी फ्रेमवर्क महासन्धि १९९२, संकटापन्न जीवजन्तु तथा बोटविरुवासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि, १९७३, विश्व सम्पदा तथा संस्कृति संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९७२ इत्यादिमा समेत कृषिक्षेत्रको दिगो विकास तथा किसानका अधिकारका विभिन्न आयामहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ।

न्यायिक दृष्टिकोणहरू

किसानको मानव अधिकारको विषयलाई सम्मानित सर्वोच्च अदालतले आफ्ना विभिन्न फैसलाहरूमा उल्लेख गर्दै आएको छ। उक्त फैसलाहरूले समेत किसानको मानव अधिकारको विधिशास्त्रको दायरालाई फराकिलो बनाउँदै गएको अनुभूत गर्न सकिन्छ। त्यसमध्येका दुईवटा प्रमुख नजिर सिद्धान्तहरू यसप्रकार रहेका छन् :-

अधिवक्ता जगदीश आचार्य बिरुद्ध विपक्षी/वादी : माननीय भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री श्री गोपाल दहितसमेत (नेकाप २०७५, अड्क १, निर्णय नम्बर ९९३३)

यस मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले नेपाल कृषि प्रधान देश रहेकाले भूमि राज्यको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र र स्रोत पनि हो भनेर उल्लेख गरेको छ। सबै क्षेत्रमा यसको उपयोग वर्तमान र भावी पुस्ता र राज्यको आवश्यकता, हित र सर्वाङ्गीण विकासलाई समेत दृष्टिगत गरी विवेकसम्मत र औचित्यपूर्ण ढङ्गले गर्नुपर्ने हुन्छ। कसैको व्यक्तिगत, सामूहिक एवम् व्यावसायिक संस्थाको हित र स्वार्थमा मात्र केन्द्रित रहेर निश्चित नीति एवम् मापदण्डविना अन्धाधुन्ध रूपमा राज्यको भूमिकाको प्रयोग हुँदा राज्य र समाजको बृहत्तर हितमा गम्भीर असर पुग्न सक्ने उल्लेख गरेको छ। परम्परागत रूपमा उपभोग गरिरहेका कुलो, पानी, सिचाई, घाँस, दाउरा, सडक निकास आदिको सुविधामा खलल पुऱ्याउने गतिविधिहरू पनि हुनुहुँदैन। जग्गाको प्लानिङ गर्दा पनि कृषिक्षेत्रको जग्गालाई संरक्षण गर्ने र त्यहाँका रैथाने एवम् स्थानीय वासिन्दाको हक अधिकार र सुविधालाई जगेर्ना एवम् संरक्षण गर्ने नीतिलाई सदा अङ्गीकार गरी रहनुपर्छ। घडेरी जग्गाको प्लानिङ र आवास निर्माणका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा प्राकृतिक स्रोत र सम्पदाको संरक्षण गर्नुको साथै हावा, पानी, प्रकाश आदिको पर्याप्ततालाई पनि पूर्वाधारको रूपमा नै व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। कृषिको उत्पादकत्वलाई वृद्धि गर्न एवम् जग्गाको खण्डीकरणलाई रोक्नको लागि प्राथमिक रूपमा सरकारले कृषियोग्य जमिनको निर्धारण एवम्

वर्गीकरण गरेर त्यसलाई छुट्याउनुपर्छ । त्यस्तो जग्गालाई खण्डीकरण हुन दिनबाट रोक्ने नीति बनाई कृषिमै उपयोग गर्ने र घडेरीमा परिणत गर्न नपाउने गरी जग्गाको चक्लाबन्दी गर्नुपर्ने । उर्वर कृषियोग्य भूमिको अत्याधिक व्यापारिक, औद्योगिक एवम् आवासीय प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्दै जाने हो भने अन्नबालीको खेती गर्ने जमिनको कमी हुने हुँदा संविधानले लक्षित गरेको खाद्यसम्बन्धी हक सुरक्षित रहन सक्ने देखिन्छ । खेतीयोग्य जमिनको वर्गीकरण र क्षेत्र निर्धारण गरी त्यस्तो जमिनलाई कृषिसम्बन्धी कार्यमा मात्र समुचित रूपमा परिचालन गरी त्यसउपर हुन सक्ने जुनसुकै प्रकारको अतिक्रमण र खण्डीकरणलाई रोकी कृषि उत्पादन एवम् खेतीका लागि छुट्याइएको जमिनबाट अधिकतम उत्पादकत्व बढाई बढ्दो जनसङ्ख्याको लागि धान्न सक्ने खाद्यान्नको उत्पादनतर्फ राज्यले ध्यान दिनुपर्ने भनी आदेश भएको छ ।

बाजुद्दिन मियाँसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौंसमेत (नेकाप २०६६, अड्क ६, निर्णय नं. ८१६९)

यस मुद्दामा सम्मानित अदालतले नागरिकलाई खाद्य सम्प्रभुत्ताको हकबाट वञ्चित नगर्न खाद्य सम्प्रभुत्ताको मौलिक हक उपभोग गर्न राज्यले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यमा सजिलैसँग पहुँच पुग्न सक्ने गरी अर्थात् Access to Food को लागि राज्यले आवश्यक कानून एवम् नीतिलगायत अन्य आवश्यक व्यवस्थासमेत गरी उपयुक्त आर्थिक वातावरणसमेत सिर्जना गर्नुपर्ने भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ । बन्भित्र फँडानी बढ्दै गएको कारण जङ्गली जनावरहरू आरक्षणबाट बाहिर निस्कनु स्वभाविक हो । तर यो कुरा स्वभाविक भए तापनि संरक्षित हुनुपर्ने नागरिकको सम्पत्तिमा राज्यका निकायद्वारा संरक्षित जङ्गली जनावरबाट क्षति पुऱ्याउनु वा त्यस्तो जनावरबाट क्षति हुनुलाई राज्यले जनताको खाद्य सम्प्रभुत्ताको हकप्रति आफ्नो दायित्व पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । नागरिकको हित र सरोकार गाँसिएका, खाद्य सम्प्रभुत्ता, स्वास्थ्य, खाद्यान्न समस्या, सुरक्षा, पेसाव्यवसाय गर्न पाउने वातावरण र

त्यसको समुचित सुरक्षा जस्ता यावत विषयमा कानून नभएको र नीति नभएको भनी राज्य आफ्नो संवैधानिक कर्तव्यबाट पन्छिन मिल्दैन । सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा रहेका लोप हुँदै गएका कानूनअनुसार राज्यद्वारा संरक्षित आरक्षणभित्रका जङ्गली बन्धुजन्तु र जनावरले यदि कृषिमा आधारित नागरिकको बाली वा खेती नष्ट गर्छ भने त्यसमा कुनै प्रत्यक्ष हानि नपुऱ्याए पनि राज्यले आवश्यक र उचित क्षतिपूर्ति दिन राज्य Tortiously Liable हुन्छ । राज्यद्वारा संरक्षित आरक्षणभित्रका जनावरले कसैको बाली, खेती जस्ता सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याएमा त्यस्तो जनावरको Keeper को हैसियतले राज्यले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने हुन्छ भनी उल्लेख छ ।

विश्लेषण तथा निष्कर्ष

किसानको मानव अधिकार प्रचलनार्थ मुलुकको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषिक्षेत्रलाई आधुनिकीकरण, व्यावसायिक र विविधीकरण गरी किसानको हकहितको संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्न आवश्यक छ । कृषिसम्बन्धी ऐन, कानून, नीति तथा योजना कार्यान्वयनका साथै कृषि अनुसन्धान र प्रसारलाई किसानमैत्री बनाई किसानहरूको हक हित र अधिकारको रक्षा गर्नेतर्फ यथोचित प्रयास हुनुपर्छ । कृषि उत्पादनमा नेपाललाई आत्मनिर्भर बनाउनेतर्फसमेत पहलकदमी लिनु जरूरी छ ।

उर्वर कृषियोग्य भूमिको अत्याधिक व्यापारिक, औद्योगिक एवम् आवासीय प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्दै जाने हो भने अन्नबालीको खेती गर्ने जमिनको कमी हुने हुँदा संविधानले लक्षित गरेको खाद्यसम्बन्धी हक सुरक्षित रहन सक्ने देखिन्छ । खेतीयोग्य जमिनको वर्गीकरण र क्षेत्र निर्धारण गरी त्यस्तो जमिनलाई कृषिसम्बन्धी कार्यमा मात्र समुचित रूपमा परिचालन गरी त्यसउपर हुन सक्ने जुनसुकै प्रकारको अतिक्रमण र खण्डीकरणलाई रोकी कृषि उत्पादन एवम् खेतीका लागि छुट्याइएको जमिनबाट अधिकतम उत्पादकत्व बढाई बढ्दो जनसङ्ख्याका लागि धान्न सक्ने खाद्यान्नको उत्पादनतर्फ राज्यले ध्यान दिनुपर्ने आवश्यक छ । कृषिको उत्पादकत्वलाई वृद्धि गर्न एवम् जग्गाको खण्डीकरणलाई रोक्नका लागि प्राथमिक रूपमा

सरकारले कृषियोग्य जमिनको निर्धारण एवम् वर्गीकरण गरेर त्यसलाई छुट्याउनुपर्छ । त्यस्तो जग्गालाई खण्डीकरण हुन दिनबाट रोक्ने नीति बनाई कृषिमै उपयोग गर्ने र घडेरीमा परिणत गर्न नपाउने गरी जग्गाको चकलाबन्दी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

किसान नै कृषि विकासका मूल आधार हुन् भन्ने मान्यताका आधारमा कृषि पेसालाई मर्यादित पेसाको रूपमा विकास गर्दै किसानलाई सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति गराउनुपर्छ । नेपाल सरकार र सरोकारवाला निकायहरूसँगको सहकार्यमा नेपालको संविधानअनुरूप किसानलाई प्रदत्त अधिकारहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्दै किसान अधिकारमैत्री वातावरण निर्माण गरी सबै किसानले आफूलाई प्राप्त अधिकारको निर्वाध उपभोग गर्न पाउने स्थिति निर्माण गर्ने र कृषिलाई सम्मानजनक र आकर्षक पेसाका रूपमा विकास गर्ने काम हुनुपर्छ ।

विश्वव्यापी रूपमा आत्मसात् गरिएका किसान अधिकारका सिद्धान्त, मूल्य मान्यतालाई अवलम्बन गर्दै स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय तथा नेतृत्वदायी राष्ट्रिय किसान अधिकार सम्बर्धन र प्रवर्धन गर्ने संस्थाको रूपमा राष्ट्रिय किसान आयोगले आफूलाई सुम्पिएको भूमिका निर्वाह गर्न पनि जरूरी छ । साथै, खाद्य सम्प्रभुतासहितको किसानमुखी र आत्मनिर्भर कृषि, समानता र न्याय, निष्पक्षता, खाद्य तथा कृषि उत्पादनका स्रोत र संसाधनहरूमा उत्पादक किसानको यथोचित पहुँच, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, सहभागिता र समावेशीकरण, विविधताको सम्मान गरिनुपर्छ ।

किसानको जल, जमीन र कार्यक्षेत्रको सुरक्षा गर्दै किसानमाथि हुने विभेद र बिउविजनको अधिकार संरक्षणमाथि विश्वव्यापार सङ्गठन, स्वतन्त्र व्यापार सङ्गठनबाट हुने हस्तक्षेपको विरोध गर्नुपर्छ । उपलब्ध भूमिको अधिकतम प्रयोग गरी कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी खाद्यान्नको न्यूनतालाई कम गर्न कृषि प्रसार कार्यक्रम, सहकारी खेती, साना सिंचाई तथा मल विउ ढुवानी कार्यक्रम, दीर्घकालीन कृषि योजना सहयोग

कार्यक्रम, पशु सेवा प्रसार कार्यक्रम, कणाली प्रदेश विशेष कृषि विकास आयोजना तथा सामुदायिक पशु विकास आयोजना जस्ता कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्दै जानुपर्छ ।

अन्त्यमा, कृषिमा संलग्न सबै नागरिकको सम्मान र पहिचान, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता, परम्परागत ज्ञानको संरक्षण, प्राकृतिक स्रोत माथिको पहुँच, सामुदायिक स्वामित्वको मान्यता, सिंचाई सुविधा, कृषि पूर्वाधारमा पहुँच, कृषि मजदूरहरूको हकहितको संरक्षणलगायतका विषयलाई समावेश गरेर किसानको अधिकारको सम्बन्धमा एकीकृत कानून बनाउनु आवश्यक छ । किसानको हकअधिकारको विषयमा सरकार, किसान समुदाय, प्राज्ञ, अध्ययनकर्तालगायतको सक्रियता तथा योगदान पनि उत्तिकै अपेक्षित रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ◆ नेपालको संविधान
- ◆ कृषिसँग सम्बन्धित विभिन्न ऐन/कानूनहरू
- ◆ संयुक्त राष्ट्र सङ्घको तत्वाधानमा तयार गरिएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनहरू
- ◆ विकल प्रजापति, 'नेपालमा किसान आन्दोलनको पुनरवलोकन, बागेश्वरी जर्नल, अंक १, फेब्रुअरी २०१९ डा भरत श्रेष्ठ र जगत देउजा 'मोही किसान अवस्था र प्रभाव मूल्याङ्कन, सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र, २०२१
- ◆ किसानको अधिकार कानून पुनरवलोकन प्रतिवेदन, अध्ययन प्रतिवेदन, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७५
- ◆ अनिता खरेल, किसान र भूमि अधिकार, कान्तिपुर दैनिक, १ चैत्र २०८१
- ◆ राजाराम कार्की, 'नेपालको संविधानमा कृषि र किसान', गोरखापत्र दैनिक, २ असोज २०७९
- ◆ बासुदेव नाथ, नेपालमा कृषि क्रान्ति अवसर, चुनौती र अबको बाटो', प्रशासन पत्रिका, २२ श्रावण २०७७

भाग-दुई

आयोगले हालसम्म गरेका सिफारिसहरू :

यस आयोगले नेपालको संविधानको धारा २५८ बमोजिम गठन भएको यस आयोगले खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक, सिमान्तकृत समुदाय, पिछडिएको क्षेत्र, कर्णालीमा बसोबास गर्ने र आर्थिक रूपले विपन्न वर्गको हकहितको संरक्षणका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने, उल्लिखित समुदाय तथा वर्ग र क्षेत्रको समावेशीकरणका लागि नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको नीति तथा कानूनहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अध्ययन गरी सुधारका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव तथा सिफारिस गर्ने कार्य गर्दै आएको छ ।

आयोगले हालसम्म नेपाल सरकारलाई गरेको सिफारिसहरूको विवरण

आ.ब.०७६/७७ मा गरेको सिफारिस:

विपन्न लोपोन्मुख पिछडा वर्ग अति सीमान्तकृत जातजाति समुदाय र गरिबहरूका लागि सुरक्षित किफायती र वातावरणमैत्री आवास उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा । उक्त आवास जग्गाको स्वामित्व सरकारकै कायम रहने गरी सार्वजनिक जग्गामा बनाउने । यस्ता आवास समुदायभित्रका पनि आवासविहीन, दैवी प्रकोपमा परेर स्थायी घर निर्माण गर्न नसकेका तथा जोखिममुक्त घर/टहरा तथा ओडारमा रहेका परिवार पहिचान गरी उपयुक्त मापदण्ड तयार पारेर दिने । एकीकृत बस्तीको अवधारणा विकास गर्ने र उक्त बस्तीमा एकीकृत रूपमा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, खानेपानी, सरसफाई, विद्युत जस्ता भौतिक र सामाजिक पूर्वाधारको निर्माणसँगै भाषा संस्कृति र जीवनशैलीको संरक्षण गर्ने कार्यक्रम लागु गर्ने । यस्ता प्रकारका एकीकृत बस्ती विकास योजना सीमान्तकृत, लोपोन्मुख, अल्पसङ्ख्यक पिछडा

वर्ग तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गका लागि हाललाई प्रत्येक प्रदेशमा नमुनाका रूपमा विकास गर्ने र आगामी दिनमा क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लैजाने गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।

आ.ब.०७७/७८ मा गरेको सिफारिस:

१. जनता आवास कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धमा
 - (क) जनता आवासअन्तर्गत निर्माण हुने घरहरूमा शौचालय, भान्सा तथा न्यूनतम दुई कोठा अनिवार्य रहने गरी मापदण्ड निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
 - (ख) देशको अन्तर्राष्ट्रिय सीमाको दशगजासँगै खुला सिमाना रहेको स्थानमा सुरक्षा संवेदनशीलतासमेतको दृष्टिबाट जोखिम हुने भएकाले जनता आवास कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सीमा क्षेत्रमा नगर्ने नीति अवलम्बन गर्ने । जनता आवास निर्माणस्थल प्रारूप तयार गर्दा स्थानीय रोजगारीका अवसर पर्याप्त भएको स्थानको छनोट गर्ने । आवास पाएका घरका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवन निर्वाह हुने, स्थानीय रोजगारीमा सहभागिता हुन सक्ने गरी तालिम दिएर क्षमता विकास गरी रोजगारी वा स्वरोजगारीको सुनिश्चितता हुने नीति अवलम्बन गर्ने ।
२. कार्यस्थलबाट मतदान गर्ने सम्बन्धमा भएको सिफारिस

सबै श्रमिक तथा कर्मचारीलाई कार्यस्थलबाट आफ्नो जनप्रतिनिधि छनोट गर्न मतदान गर्ने अवस्था सुनिश्चित हुने व्यवस्था गर्ने ।
३. श्रमिक दर्ता तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन सम्बन्धमा

- (क) सबै स्थानीय तहमा औपचारिक तथा अनौपचारिक रोजगारीमा रहेका व्यक्ति, रोजगारीको खोजीमा रहेका बेरोजगार व्यक्ति र उनीहरूको योग्यता क्षमतासहितको बहुआयामिक तथ्याङ्क वा लगत अनिवार्य रूपमा राख्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- (ख) स्थानीय तहमा सिर्जना भएका सरकारी तथा निजी क्षेत्रका रोजगारीका अवसरका लागि आवश्यक पर्ने योग्यतासहितको विवरण खुल्ने तथ्याङ्क राख्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- (ग) रोजगारीमा संलग्न हुन चाहने श्रमिक/कर्मचारीलाई मर्यादित रोजगारीको अवसर उपलब्ध गराउन स्थानीय तहमा दर्ता भएको रोजगारीमा दर्तावाला श्रमिकलाई क्रमशः सहभागी गराउँदै लैजाने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- (घ) श्रमिक र रोजगारसम्बन्धी विवरणलाई राष्ट्रिय रोजगार व्यवस्थापन प्रणालीमा आवद्ध गर्दै केन्द्रीकृत गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।

४. योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा

सरकारी सेवा (मन्त्रालय/आयोग/संस्थान/ परियोजना/ बोर्ड/ परिषद्/सुरक्षा निकायहरू, अनुसन्धानका निकायहरू तथा अन्य सरकारी निकाय) मा करार/मासिक पारिश्रमिक/ दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्ने कर्मचारी/ श्रमिकहरूलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आबद्ध गराउने ।

५. समावेशी पदपुर्ति सम्बन्धमा

- (क) समावेशी प्रतिनिधित्वलाई संविधानको मर्म र भावनाअनुसार बनाउन सबै समावेशी वर्गमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्गलाई विशेष व्यवस्था हुने गरी निश्चित आर्थिक आम्दानी र सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिका परिवारलाई समावेशी प्रतिस्पर्धामा सहभागी नगराउने व्यवस्था गर्ने ।

- (ख) अल्पसङ्ख्यक तथा लोपोन्मुख समुदाय र पिछडा वर्गले अन्य समुदायसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने भएकाको हुँदा ती समुदायहरूबिच मात्र प्रतिस्पर्धा हुने व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) सबै वर्गको पहिचानका आधारहरू विशेष व्यवस्था गरेकै कानूनमा परिभाषित गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

६. लोपोन्मुख राउटे जाति संरक्षण सम्बन्धमा

लोपोन्मुख राउटे जाति संरक्षणको सम्बन्धमा आयोगबाट सिफारिस भएको थियो । राउटे जाति/समुदायको सुरक्षा, विकास र सामाजिकीकरणका लागि बृहत् नीति तयार गर्ने र सो नीतिमा देहायका विषयलाई प्राथमिकताकासाथ समावेश गर्ने :

- (क) राउटे जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक पक्षहरूको संरक्षण हुने ।
- (ख) उनीहरूको सिप, पेसा व्यवसायको संरक्षण तथा प्रवर्धन गर्दै उत्पादित सामानको बजारीकरण हुने ।
- (ग) उनीहरूको समुदायमा शिक्षा, स्वास्थ्यको पहुँच तथा सुरक्षित आवासको व्यवस्थापन हुने र सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई बलियो बनाउने ।
- (घ) राउटे र अन्य जातिबिचको सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्ने । उनीहरूको आत्मसम्मानलाई बढाउने गरी सामाजिकीकरण प्रक्रियालाई प्रवर्धन हुने ।
- (ङ) दैनिक जीवन निर्वाहका लागि आवश्यक पर्ने उपभोग्य सामग्रीहरूको सरल र सहज पहुँच पुर्याउने ।
- (च) राउटे समुदायको विकास तथा सशक्तीकरणका लागि गरिने सरकारी तथा अन्य निकायहरूबिचको समन्वयबाट एकद्वार प्रणाली स्थापना हुने ।
- (छ) राउटे समुदायमा बढ्न सक्ने विकृति र विसङ्गति न्यूनीकरण हुने ।
- (ज) राउटे समुदायको भाषा, संस्कृति, कलाको प्रचारप्रसार र संरक्षण हुने गरी सङ्ग्रहालयको स्थापना हुने ।
- (झ) नीति कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्थापन हुने ।

आ.व.०७८/७९ मा गरेको सिफारिस:

राउटे नीति सम्बन्धमा

राउटे जातिको संरक्षणका लागि अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन नीति बनाई तत्काल कार्यान्वयन आवश्यक भएको हुँदा घुमन्ते अवस्थामा रहेका राउटे समुदायका लागि राष्ट्रिय समावेशी आयोगबाट देहायबमोजिमको व्यवस्थासहितको राउटे नीति कार्यान्वयनका लागि सिफारिस भएको थियो:

दुरदृष्टि

समानता र प्रतिष्ठासहितको सामाजिक न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्ने

लक्ष्य

लोपोन्मुख, सीमान्तकृत जातजाति र वर्गका नागरिकको जीवनस्तमा क्रमशः सुधार गर्दै मानव अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने

उद्देश्य

- (क) लोपोन्मुख, सीमान्तकृत जातजातिमा पर्ने राउटे जातिको नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकास गर्ने
- (ख) राउटे जातिको जीवनशैली, धर्म, संस्कृति, भाषा, लिपि, परम्परागत सिपको संरक्षण र सम्वर्धन गर्ने
- (ग) राउटे जातिमा बढ्दै गएको विकृति र विसङ्गति नियन्त्रण र न्यूनीकरण गर्दै सम्मानपूर्वक बाँच्न सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने

नीति

- (१) लोपोन्मुख राउटे जातिलाई नेपालको संविधानप्रदत्त मौलिक हक र मानव अधिकारको निर्बाध उपयोग गर्ने क्षमताको विकास गर्ने

कार्यनीति

- (क) सिमान्तकृत जनजातिमा पर्ने राउटे जाति बसोबास गर्ने सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट तथा सल्यान जिल्लाका सार्वजनिक र बसोबास गर्न उपयुक्त क्षेत्र

पहिचान गरी राउटे समुदायमैत्री एवम् उनीहरूको आवश्यकता तथा चाहनाअनुसार स्थान परिवर्तन गर्न सकिने गरी अस्थायी घरटहराको संरचना निर्माण गर्ने

- (ख) उपर्युक्त संरचनामा आधारभूत शिक्षाको पूर्वाधारको संरचना निर्माण गर्ने
- (ग) राउटे जाति/समुदायको आधारभूत शिक्षाका लागि अनौपचारिक तथा औपचारिक सामग्रीको प्रयोग गरी सबैलाई शिक्षित र प्ररशक्षित गर्दै लैजाने । सामुदायिक रूपमा टेलिभिजन तथा अन्य मनोरञ्जनका साधनमार्फत श्रव्यदृश्यको माध्यमबाट सचेतना र शिक्षाको विकास गर्दै लैजाने
- (घ) आधारभूत स्वास्थ्य उपचारका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- (ङ) गर्भवती तथा प्रसूतिसम्बन्धी महिला र नवजात शिशु स्याहार कक्ष स्थापना तथा नियमित हेरचाहको विशेष व्यवस्था गर्ने ।
- (च) स्वास्थ्य बिमाको रकम र क्षेत्र विस्तार गर्ने र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको प्रत्याभूत गर्ने ।
- (छ) राउटे जाति/समुदायमा स्वास्थ्यको स्थिति सुधार गर्न विकसित दुव्यर्सन हटाउन दैनिक खानपान, लत्ताकपडा तथा औषधी उपचारको व्यवस्था गर्ने
- (ज) नगदै दिइने भत्तालाई क्रमशः निरुत्साहित गर्दै लैजाने र आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरूको परिपूर्ति गर्ने व्यवस्था गर्दै लैजाने

नीति

२. लोपोन्मुख, सीमान्तकृत जातजातिमा पर्ने राउटे जातिलाई राज्यको स्रोत साधनको परिचालन र उपयोगमा पहुँच बढाउने तथा उनीहरूको परम्परागत सिपको संरक्षण, स्तरीकरण, विकास र उत्पादनका लागि बजारको सुनिश्चितता गर्ने

कार्यनीति:

- (क) राउटेले गर्दै आएका परम्परागत कामलाई स्तरीकरण

र प्रवर्धन गर्दै यसबाट उनीहरूको जीवन निर्वाहका लागि आर्थिक आधार तयार गर्दै लैजाने

- (ख) राउटेले प्रयोग गर्दै आएका परम्परागत काठका सामानको लागि आवश्यक रूखको वृक्षरोपण गर्ने, संरक्षण गर्ने र उनीहरूलाई अभाव हुन नपाउने गरी व्यवस्थित रूपले उपलब्ध गराउने
- (ग) राउटेले उत्पादन गरेका सामग्री बेचबिखनका लागि बजारको व्यवस्था गर्ने । यसका लागि स्थानीय सरकारले वितरणकेन्द्रको व्यवस्था गरी खरिद गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- (घ) सरकारले विभिन्न कार्यक्रममा प्रदान गर्ने मायाको चिनो, संग्रहालय तथा प्रदर्शनस्थलमा उनीहरूबाट उत्पादित सामानको प्रयोग गर्ने
- (ङ) सहरी केन्द्रमा प्रचारप्रसार र बजार प्रवर्धन गर्ने

नीति

३. सबै नागरिकबिचमा समानता कायम गर्न लोपोन्मुख, सीमान्तकृत जातजातिमा पर्ने राउटे जातिलाई विशेष संरक्षण गर्ने ।

कार्यनीति:

- (क) सरकारी तथा निजी विद्यालयमा आधारभूत तहदेखि उच्च शिक्षासम्म पढ्नका लागि आरक्षणको व्यवस्था गर्ने
- (ख) सरकारी सेवामा उनीहरूबिच मात्र प्रतिस्पर्धा गरी कर्मचारी तथा सहायक कर्मचारीहरू भर्ना गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) तीन तहको सरकार तथा राजनीतिक दलबाट राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागिता गराउँदै लैजाने ।
- (घ) उनीहरू जस्तै वर्ग र समुदायमा विकास भै रहेको जीवन पद्धतलाई देखाउने, सिकाउने र अभ्यासको लागि प्रेरित गर्ने (जस्तै डडेलधुरा जिल्लामा भएको राउटे बसोबास)

नीति

४. लोपोन्मुख, सीमान्तकृत जातजातिमा पर्ने राउटे जातिको जीवनशैली, धर्म, संस्कृति, भाषा, लिपि, परम्परागत सिपको संरक्षण र संवर्धन गर्ने तथा उनीहरूको धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक स्थान तथा वस्तुको संरक्षण र सुधार गर्ने ।

कार्यनीति:

- (क) राउटे जातिमा बढ्दै गएको मदिरा र सुर्तिजन्य पदार्थको प्रयोगबाट हुने हानीनोक्सानीका बारेमा उनीहरूमा सचेतना जगाउने र प्रयोगमा न्यूनीकरण गर्दै लैजाने । मदिराको प्रयोग गर्नेपर्ने अवस्थामा तथा चाड पर्व र धर्म संस्कृतिको लागि प्रयोग गर्दा उनीहरूबाटै परम्परागत घरेलु रूपमा तयार गरिएको मदिराको प्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने र बाहिरबाट मदिरा ल्याउन तथा सेवन गर्न निषेध गर्ने ।
- (ख) राउटे भाषा (खाम्जी)लाई लिपिबद्ध गर्ने र संरक्षण गर्दै लैजाने । उनीहरूको जीवनशैली, अमूर्त संस्कृतिको खोज र संरक्षण गर्ने ।
- (ग) राउटे जातिको बासस्थानमा वाह्य अन्य समुदायको अवाञ्छित क्रियाकलाप रोक्न, उनीहरूसम्म विकृति र विसङ्गति प्रवेश हुन नदिन तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाका लागि समेत समुदायमा वाह्य सम्पर्क तथा समुदाय बाहिरबाट हुने प्रवेशमा तत्कालका लागि व्यवस्थापन समितिको स्वीकृतिमा मात्र दिने । यसका लागि तीन तहको सुरक्षा व्यवस्था गर्ने । यसमा राउटे समुदायका व्यक्तिले छनोट गरेका अन्य समुदाय वा सरकारी निकायका महिला २ जना तथा पुरुष २ जना स्वयम्सेवकका रूपमा बसोबास क्षेत्रमै रहने गरी परिचालन गर्ने । बसोबास क्षेत्रसम्म सहजीकरण र व्यवस्थापन गर्न व्यवस्थापन समिति तथा शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाका सेवा प्रदायक रहने र सो भन्दा बाहिर सुरक्षा निकायबाट सुरक्षा दिने व्यवस्था गर्ने ।

नीति

५. संस्थागत व्यवस्था र अनुगमन तथा मुल्याङ्कन

कार्यनीति

- (क) यो नीति कार्यान्वयनका लागि कम्तीमा रा.प.तृतीय श्रेणी वा सोसरहको स्थानीय सरकारको प्रतिनिधि, जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रतिनिधि, जिल्ला अस्पतालको प्रतिनिधि र स्थानीय सुरक्षा निकायको प्रतिनिधि रहने गरी व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र उत्तरदायित्व, कार्ययोजना तयार गरी कार्य सञ्चालन गर्ने । व्यवस्थापन समितिको काम तथा सुरक्षा व्यवस्थाको नियमित अनुगमन प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट गर्ने । यसका लागि अनुगमन कार्ययोजना, सूचक लाम्ने खर्च जिल्ला प्रशासनबाट व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) अनुगमन प्रतिवेदन प्रत्येक छ महिनामा गृह मन्त्रालय, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र राष्ट्रिय समावेशी आयोगमा पठाउने । अनुगमन र मूल्याङ्कनका आधारमा नीतिमा सुधार गर्दै लैजाने ।

नीति

६. आर्थिक व्यवस्था

यो नीति कार्यान्वयनका लागि लाम्ने खर्च सङ्घिय सरकारबाट स्थानीय तहलाई ससर्त अनुदानको माध्यमबाट दिने । नगदका रूपमा दिइने भत्ताहरूलाई क्रमशः निरुत्साहित गर्दै लैजाने र यसलाई ससर्त अनुदानमा रूपान्तरण गर्ने ।

कर्णाली अञ्चलको समृद्धि र विकासका लागि विशेष व्यवस्था सम्बन्धमा सिफारिसः

आयोगबाट तत्कालीन कर्णाली अञ्चलको समृद्धि र विकासका लागि व्यवस्था गर्न देहायबमोजिमका सिफारिस भएको थियो ।

(क) शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रत्येक व्यक्तिको आधारभूत मानव

अधिकार एवम् संविधानप्रदत्त मौलिक हकलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरी शिक्षालाई लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादउन्मुख राष्ट्र निर्माणमा केन्द्रित गर्दै शिक्षामा सबैको सहज एवम् समतामूलक पहुँच र निरन्तरता सुनिश्चित गर्न तथा शिक्षालाई सर्वव्यापी, जीवनोपयोगी, प्रतिस्पर्धी र गुणस्तरयुक्त बनाउनका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐनको व्यवस्था गरिएको प्रस्तावनामा नै प्रष्ट पारिएको छ । संविधानको व्यवस्थाअनुसार आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा स्थानीय तहको अधिकार सूचीमा रहेको छ । मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि राज्यले कानून बनाउने र त्यसको कार्यान्वयन सरकारका सबै तहबाट अनिवार्य रूपले हुनुपर्छ । त्यसैले राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गराउने व्यवस्था गर्ने ।

- (ख) सरकारले सञ्चालन गर्ने एउटै स्कुलमा अंग्रेजी माध्यमका नाममा दुई थरी शिक्षा दिने व्यवस्था कुनै पनि दृष्टिकोणले उपयुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले कुनै पनि बिद्यालयमा सरकारका पाठ्यक्रमबाहेकका अतिरिक्त पाठ्यक्रम पढाउने भएमा त्यसका लागि विद्यार्थीसँग अतिरिक्त शुल्क लिन निषेध गर्ने । यसका लागि आवश्यक शिक्षकको योग्यता, दरबन्दी, भर्ना तथा पाठ्यक्रममा सुधार गर्ने ।
- (ग) साबिक कर्णाली अञ्चलका प्रत्येक जिल्लामा सम्पूर्ण रूपमा निःशुल्क व्यवस्था भएको एक एक वटा आवासीय विद्यालय सञ्चालन गर्ने ।
- (घ) कक्षा १० उत्तीर्ण गरी पढ्न छाडेका वा प्रवेशिका उत्तीर्ण गरी उच्च शिक्षामा भर्ना नभएका विद्यार्थीका लागि कर्णालीमा नै व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिने (फलफूल खेती र प्रशोधन, जडिबुटी खेती र प्रशोधन, पशुपालन र उन तथा मासुजन्य प्रशोधन, पर्यटनसँग

- सम्बन्धित होमस्टे, होटेल, रिसोर्ट, साहसिक खेल आदि) व्यावसायिक तालिम केन्द्र स्थापना गरी तालिम प्रदान गरी रोजगारीको समेत व्यवस्था गर्ने। रोजगारीका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको लगानी एउटै कोषमा केन्द्रित गरेर लगानी सुनिश्चित गर्दै लैजाने।
- (ड) साबिक कर्णाली अञ्चलमा उद्योग व्यवसाय गर्न चाहने युवा व्यवसायीलाई (१८-४० वर्ष उमेर समूह) उनीहरूको लगानीको ५० प्रतिशत रकम परियोजना धितो राखी पाँच वर्षका लागि ऋण लगानी गरिदिने र त्यसमा लामो ब्याज अनुदान दिने। यसरी स्थापना हुने उद्योगमा लामो मेसिनरीमा लामो राजस्वको ५० प्रतिशत छुट दिने। यसका लागि लामो लगानीको लागि सरकारले कोष खडा गरी लगानी रकमको व्यवस्था गर्ने।
- (च) स्थानीय कच्चा पदार्थ र श्रमको प्रयोग गरी उत्पादन हुने सामानहरू (ऊन र ऊनबाट बनेका सामानहरू तथा कृषिजन्य उत्पादन) को स्थानीय उपयोग बढाउने। कर्णालीका सबै उत्पादनको अन्य जिल्लामा बजार विस्तार गर्ने।
- (छ) साबिक कर्णाली अञ्चलका व्यवसाय सञ्चालक तथा स्वरोजगार व्यवसायीलाई अनिवार्य रूपमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजनामा सहभागी गराउने। स्वरोजगारीको हकमा रोजगार गुमेको अवस्थामा पनि छ महिनासम्मको योगदान रकम नेपाल सरकारले बेहोर्ने गरी प्रोत्साहन कार्यक्रम लागु गर्ने।
- (ज) पर्यटन पूर्वाधार र पहुँच बढाउनका लागि बझाङ-चैनपुर-ताक्लाकोट र हिल्सा-सिमिकोटको यातायात पूर्वाधारको स्तर वृद्धि गरी धार्मिक पर्यटन र पर्यापर्यटन विकास गर्ने। निर्माणाधीन सडकको निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिने र सडक यातायातलाई गुणस्तरीय, सुरक्षित र विश्वसनीय बनाउने।
- मध्यपहाडी लोकमार्गबाट नजिक पर्ने जिल्लाहरूमा सडक जोड्ने तथा सहायक मार्ग निर्माण गरी कर्णाली राजमार्गको वैकल्पिक राजमार्गका रूपमा विकास गर्दै लैजाने।
- (झ) स्वास्थ्य संस्थाको भौतिक तथा प्राविधिक क्षमता निर्माण र विस्तार गर्दै सेवा सुनिश्चित गर्ने, स्वास्थ्य बिमाको रकम बढाउँदै लैजाने र सबैको स्वास्थ्य उपचारमा सहज पहुँच स्थापित गर्ने।
- (ञ) राष्ट्रिय औषतको तुलनामा कर्णाली क्षेत्रको खाद्यसुरक्षा धेरै कमजोर रहेकाले पर्याप्त खाद्यान्नको सञ्चित गर्न खाद्य गोदामको व्यवस्था गरी वर्षभरी नै खाद्यान्न पुर्याउने।
- (ट) साबिक कर्णाली अञ्चलमा सङ्घ र प्रदेशस्तरको दरबन्दीमा कर्मचारी खटाउँदा अनुभवी, विगतमा उच्च योगदान गरेका र नैतिक चरित्र उच्च भएका कर्मचारी खटाउने र त्यहाँबाट फर्केपछि उनीहरूलाई सङ्घ र प्रदेश कार्यालयको प्रमुख रहने र विशेष जिम्मेवारीका पदहरूमा जिम्मेवारी दिएर पुरस्कृत गर्ने नीतिको अवलम्बन गर्ने।
- (ठ) कर्णालीमा नेपाल सरकारबाट जाने अनुदानमूखी कार्यक्रमलाई क्रमशः उत्पादमूलक बनाउँदै लैजाने।
- (ड) कर्णाली प्रदेशमा खस संग्रहालय स्थापना गर्ने। कर्णाली सभ्यताको अध्ययन, अनुसन्धान गरी उजागर गर्दै लैजाने।
- (ढ) सबै स्थानीय तहको मानव विकास सूचकाङ्क प्रस्ट हुने गरी तयार गर्ने र कार्यक्रमलाई विपन्न र सीमान्तकृतसम्म पुर्याउने।
- (ण) राष्ट्रिय समावेशी आयोगले सिफारिस गरेको राउटे नीतिको तत्काल कार्यान्वयन गर्ने।
- (त) तीन तहको सरकारको कार्यक्रममा समन्वय गरेर कर्णालीमा हुने कार्यक्रमको दोहरोपना हटाउने।
- (थ) कर्णालीमा सञ्चालित कार्यक्रम कार्यान्वयनका

सम्बन्धमा गुनासा तथा उजुरीका लागि निःशुल्क सुनुवाई संयन्त्र विकास गरी सञ्चालन गर्ने ।

- (द) साबिक कर्णाली अञ्चलका कृषिमा संलग्न प्रत्येक परिवारसम्म पुग्ने गरी आवश्यकताको आधारमा निःशुल्क बिउबिजन तथा बिरुवा सहज र सरल रूपमा उपलब्ध गराउने ।

शिक्षा नीति सम्बन्धमा सिफारिस

आयोगबाट राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निम्नअनुसारका कार्य गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस भएको थियो ।

- (क) नेपालको संविधान, वर्तमान कानून तथा शिक्षा प्रणालीअनुसार शिक्षा ऐन समयानुकूल बनाउन आवश्यक छ । शिक्षा प्रदान गर्ने राज्यको दायित्व हुने र त्यसका लागि नेपाल सरकारले समन्वय र नेतृत्व गर्ने व्यवस्था रहेको परिप्रेक्ष्यमा नयाँ ऐनले सङ्घियताको अवधारणालाई मुखरित गर्दै संविधानअनुकूल व्यवस्था गराउन, राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को प्रावधानअनुसार शिक्षा ऐन र यसअन्तर्गतको नियमावलीमा व्यवस्था गरी कानूनको कार्यान्वयन र परिपालनामा एकरूपता र प्रभावकारिता हासिल गराउन वर्तमान शिक्षा ऐन २०२८ लाई खारेज गरी नयाँ शिक्षा ऐन जारी गर्ने ।
- (ख) सरकारले सञ्चालन गर्ने एउटै विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यमका नाममा दुई थरी शिक्षा दिने व्यवस्था कुनै पनि दृष्टिकोणले उपयुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले कुनै पनि विद्यालयमा सरकारका पाठ्यक्रम बाहेकका अतिरिक्त पाठ्यक्रम पढाउने भएमा त्यसका लागि विद्यार्थीसँग अतिरिक्त शुल्क लिन निषेध गर्ने । यसका लागि आवश्यक शिक्षकको योग्यता, दरबन्दी, भर्ना तथा पाठ्यक्रममा सुधार गर्ने ।
- (ग) आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानूनबमोजिम

आधारभूत तहमा अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षाको सुनिश्चित गर्न प्रत्येक जिल्लामा सम्पूर्ण रूपमा निःशुल्क व्यवस्था भएको एक एक वटा आवासीय विद्यालय सञ्चालन गर्ने ।

- (घ) सरकारी छात्रवृत्तिमा उच्च शिक्षा हासिल गरिरहेका सबै विद्यार्थीलाई छात्रावास, परीक्षा शुल्क वा यस्तै कुनै पनि बहानामा रकम तिर्न पर्ने बाध्यताको अन्त्य गर्न आवश्यक छ, अन्यथा गरिब, विपन्न विद्यार्थीका लागि भएको व्यवस्था कार्यान्वयन नहुने र सामाजिक न्याय कुण्ठित हुने देखिएकाले तत्काल छात्रवृत्तिसम्बन्धी व्यवस्थामा पुनरवलोकन गरी सम्पूर्ण रूपमा निःशुल्क बनाउने र यसको परिपालना नगर्नेउपर कानुनी कारबाहीको व्यवस्था गर्ने । निजी विद्यालयमा पनि आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकलाई पहुँच सुनिश्चित गर्ने गरी छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) समुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको नियमित अनुगमन गरी शिक्षासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको पालना गर्दै शिक्षाको गुणस्तरलाई क्रमशः सुधार र एकरूपता कायम गर्दै लैजाने गरी सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
- (च) स्थानीय तहमा दिने शिक्षासम्बन्धी अनुदानमा राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को कार्यान्वयनलाई (शिक्षासम्बन्धी कानून परिपालना) पनि एउटा आधारका रूपमा समावेश गर्ने ।
- (छ) सबै तहका पाठ्यक्रम स्वदेश केन्द्रित बनाउँदै लैजाने । नेपाल राष्ट्र, यसको अवस्थिति, यहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक, जाति र समूहहरू, सामाजिक सांस्कृतिक पहिचानहरू, नेपालका सम्पदा र समृद्धिका विषयवस्तुका बारेमा सबै नेपालीलाई राष्ट्रबोध गराउने ज्ञान, सिप र आचरणको विकास गर्ने गरी पाठ्यक्रममा थप गर्दै लैजाने ।

- (ज) विद्यालयलाई राजनीतिबाट मुक्त राख्दै ज्ञान र सिर्जनाको केन्द्रका रूपमा विकास गर्दै लैजाने व्यवस्था गर्ने । विद्यालय शिक्षकलाई राजनीतिक दलको सदस्यता लिन तथा राजनीतिक दलका कार्यक्रम र प्रचारमा सामेल हुन पूर्ण रूपले निषेध गर्ने । यस्ता क्रियाकलापमा सहभागी भएको पाइएमा निजलाई सेवाबाट बर्खास्त गर्नेसम्मको विभागीय सजाय गर्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

अल्पसङ्ख्यक तथा विपन्न वर्ग/समुदायका लागि विशेष व्यवस्था सम्बन्धमा सिफारिस:

राष्ट्रिय समावेशी आयोगका माननीय सदस्य श्री पुष्पराज तिमिल्सिनाबाट अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत वर्ग/समुदाय रहेका विभिन्न पालिकामा लक्षित समुदाय तथा पदाधिकारीसँग गरेको स्थलगत छलफलबाट प्राप्त स्थिति विश्लेषणका आधारमा आयोगले अल्पसङ्ख्यक तथा विपन्न वर्ग र समुदायका लागि देहायअनुसारका नीति तथा कार्यक्रम संचालन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो ।

- (क) पत्थरकट्टा, नेटुवा कुसुण्डा तथा बादीलगायत अल्पसङ्ख्यक, विपन्न घरवारविहीन परिवारका लागि सामुहिक आवासको व्यवस्था गर्ने । आवास कार्यक्रमलाई जनता आवास कार्यक्रमसँग आवद्ध गर्दै एक परिवारका लागि न्यूनतम दुई कोठाको घर जसमा शौचालय र भान्सा अनिवार्य रहने गरी मापदण्ड निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने । साथै जनता आवास निर्माणस्थल प्रारूप तयार गर्दा स्थानीय रोजगारीका अवसर पर्याप्त भएको स्थानको छनोट गर्ने । आवास पाएका घरका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवन निर्वाह हुने, स्थानीय रोजगारीमा सहभागिता हुन सक्ने गरी तालिम मार्फत क्षमता विकास गरी रोजगारी वा स्वरोजगारीको सुनिश्चितता हुने नीति अवलम्बन गर्ने ।

- (ख) उल्लिखित समुदाय/जातिको उपस्थिति भएको स्थानमा ५ देखि ३० मिनेट समयमा पुग्न सकिने स्थानमा विद्यालय र निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि विद्यालय भर्ना नहुने र भर्ना भएका पनि विद्यालय नजाने देखिएकाले परिवारका सदस्यहरूमा सचेतना कार्यक्रम संचालन गर्ने । विद्यालयमा जाने बालबालिकालाई निःशुल्क पोसाक, पुस्तक र पाठ्यसामग्री उपलब्ध गराउने, दिवा खाजाको व्यवस्था गर्नेलगायतका प्रोत्साहनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

- (ग) उल्लिखित समुदाय/जातिका परिवारलाई स्थानीय रोजगारीको व्यवस्था गर्न तथा स्वरोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिने क्षेत्रमा (कृषि व्यवसाय, पर्यटन व्यवसाय, परम्परागत व्यवसाय आदि) तालिम प्रदान गर्दै रोजगारीसमेत दिने । यसरी प्रदान गर्ने रोजगारीमा परिवारका विद्यालय जाने उमेरका सबै बालबालिकालाई विद्यालय पठाउनेलाई प्राथमिकतामा राखी राख्ने । यस्ता कार्यक्रमका लागि प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, अन्य स्थानीय तहका रोजगार कार्यक्रम, तालिम कार्यक्रम तथा गैरसरकारी क्षेत्रलगायतका कार्यक्रम एकीकृत गर्दै लगानी सुनिश्चित गर्दै लैजाने ।

- (घ) विपन्न समुदायको ज्ञान तथा सिपको स्तर वृद्धि गर्न नयाँ प्रविधिको खोज, अनुसन्धान र प्रयोगमा जोड दिने । स्वरोजगारीता प्रवर्धन गर्न सहकारी तथा समूहमा आबद्ध गरी साना कृषि तथा गैरकृषि व्यवसाय स्थापना र सञ्चालन गर्न सहूलियतपूर्ण जग्गा, सिप, बिउ, पूँजी र व्यवसाय विस्तारका लागि सहूलियत ब्याजदरमा ऋण दिने र प्रविधिका क्षेत्रमा सहयोग गर्ने व्यवसायमा लाग्ने कर, सरकारी शुल्क तथा दस्तुरमा सहूलियत दिने उनीहरूको मौलिक उत्पादनको बजार प्रवर्धन गर्ने ।

- (ङ) लक्षित समूहका लागि भएका सबै कार्यक्रमको नियमित अनुगमन गर्ने संरचनात्मक व्यवस्था गर्दै

अनुगमन सूचकका आधारमा सुधार गर्दै लैजाने। अनुगमनका क्रममा भेटिएका असल अभ्यासलाई पुरस्कृत गर्ने र गलत क्रियाकलापलाई दण्डित गर्दै लैजाने व्यवस्था गर्ने।

- (च) उल्लिखित समुदाय/जाति श्रमिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्नेको बाहुल्यता रहेकाले हरेक स्थानीय तहले श्रम बजार सूचना प्रणालीलाई विकास गर्ने। रोजगार सूचनालाई अद्यावधिक गर्ने, बेरोजगार, मौसमी रोजगार व्यक्ति तथा अनौपचारिक क्षेत्रका मजदुर र श्रमिकसमेतको अभिलेख राख्ने तथा स्थानीय तहसम्मका रोजगारीका अवसरको अभिलेखीकरण गरी आपूर्ति गर्न सहजीकरण गर्ने, स्थानीय तहले सञ्चालन गर्ने वा स्थानीय तहमा सञ्चालनमा रहेका विकास निर्माण कार्यमा सिपअनुसारका सूचीकृत व्यक्तिको उपयोग गर्ने। उपभोक्ता समितिबाट गर्ने काममा दक्ष कामदारबाहेकमा स्थानीय श्रमिकको प्रयोग अनिवार्य गर्ने। सीमा आसपासका जिल्लामा हुने श्रम बजारको अतिक्रमणलाई निरुत्साहित गर्ने।
- (छ) स्थानीय तहमा अनौपचारिक रूपमा संचालित व्यवसाय तथा रोजगारदाता संस्थाहरूको अनुगमन तथा नियमन स्थानीय तहबाट गर्ने। व्यवसाय दर्ता, न्यूनतम ज्याला तथा कार्य समय र सुरक्षाका कानुनी प्रावधान अनिवार्य कार्यान्वयन गराउने। मजदुरको जोखिम न्यूनीकरण, कामको आवश्यकताअनुसार कामदार राख्ने र कामलाई सम्मानित बनाउने कुरालाई जोड दिने। सबै मजदुर र श्रमिकको अनिवार्य र निःशुल्क स्वास्थ्य बिमा, कामसँग सम्बन्धित दुर्घटना बिमा र सामाजिक सुरक्षा बिमा गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- (ज) अल्पसङ्ख्यक समुदायको भाषालाई छुट्टै लिपि भएकालाई लिपिबद्ध गराउने र छुट्टै लिपि नभएकालाई देवनागरी लिपिमा लिपिबद्ध गराई संरक्षण गरी लोप हुनबाट बचाउने नीति अवलम्बन गर्ने।

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नीति सम्बन्धमा सिफारिस

ज्येष्ठ नागरिकको जीवनलाई मर्यादित र सम्मानित बनाउँदै लैजान, उनीहरूमा अन्तर्निहित सिप, क्षमता र अनुभवको समुचित उपयोग गर्न, ज्येष्ठ नागरिकको जीवन निर्वाहलाई सम्पन्न बनाइ मानव अधिकार उपयोग सुनिश्चित गर्दै संबैधानिक व्यवस्थालाई कानुनबाट प्रत्याभूत गर्दै कार्यान्वयन गर्न थप कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था आवश्यक देखिएकोले ज्येष्ठ नागरिकको सम्बन्धमा देहायबमोजिम नीतिगत/कानुनी व्यवस्था गर्न आयोगबाट नीतिगत सिफारिस भएको थियो।

(१) ज्येष्ठ नागरिकका ज्ञान, सिप, क्षमता र अनुभवको उपयोग गर्ने

ज्येष्ठ नागरिकहरूले लामो समय अध्ययन, तालिम, व्यवसाय सञ्चालन, जीवनोपयोगी सिप र अनुभव हासिल गरेका छन्। त्यसलाई उपयोग गर्न सकेमा राष्ट्रनिर्माणमा सिप, व्यवसायको पुस्तान्तरणका साथै इतिहास, कला, साहित्य, प्रशासनिक तथा प्राविधिक अभ्यास नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नसमेत सकिने भएकाले ज्येष्ठ नागरिकमा रहेको ज्ञान, सिप र अनुभवलाई राष्ट्रहितमा समुचित उपयोग गर्न देहायका विषयलाई उपयोग गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने।

(क) स्थानीय तहको प्रत्येक वडामा ज्येष्ठ नागरिक स्रोतकेन्द्रको स्थापना गर्ने। यस केन्द्रले ज्येष्ठ नागरिकको विवरण तयार गरी उनीहरूको क्षमतालाई राष्ट्रनिर्माणमा उपयोग गर्ने।

(ख) साधारण प्राविधिक ज्ञानका आधारमा विषयगत र उमेरअनुसार खण्डीकृत तथ्याङ्क रहने गरी उमेरअनुसार सक्रिय रहेका र सामाजिक संरक्षणको आवश्यकता पर्ने ज्येष्ठ नागरिक छुट्ट्याएर वर्गीकरण गर्ने। तीनै तहका सरकारले परामर्शदाता, सल्लाहकार, स्वयंसेवक, सञ्चालक सदस्यलगायतका पदमा नियुक्ति गर्दा सक्रिय ज्येष्ठ नागरिकमध्ये योग्य ज्येष्ठ नागरिकलाई अप्राधिकार दिने नीति लिने। सार्वजनिक संस्थामा रहने समिति तथा सार्वजनिक

- निर्माणका/उपभोक्ता समितिमा प्रतिनिधित्व गराउने गरी स्थानीय कानुन निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- (ग) शैक्षिक संस्था, तालिम केन्द्र जस्ता स्थानमा अनुभव तथा ज्ञान, सिप हस्तान्तरण गर्न उत्प्रेरणात्मक मन्तव्य, वक्तव्य प्रस्तुत गर्ने अवसर योग्य ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रदान गर्ने ।
- (घ) ज्येष्ठ नागरिकद्वारा ज्येष्ठ नागरिक परामर्श सेवा सञ्चालन गर्ने ।
- (ङ) स्वयम्सेवा कार्यविधि बनाइ ज्येष्ठ नागरिकले स्वेच्छाले गर्न चाहेको काम गर्ने व्यवस्था/ अवसर सिर्जना गर्ने ।
- (च) सार्वजनिक नीति निर्माणका क्रममा नीति विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने ।
- (छ) ज्येष्ठ नागरिकले सक्रिय जीवन बिताउने वातावरण भएमा स्वस्थ र निरोगी हुन्छन् । यसकारण उनीहरू आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन सक्छन् । सानोतिनो उपचार खर्च बेहोर्न सक्ने भए भने समयमै उपचार हुन्छ र ठुलो रोग लाग्नबाट बच्छन् ।
- (ज) ज्येष्ठ नागरिक उपयोग गर्न सक्ने संस्था, सामाजिक संस्थाका काममा संलग्न गराउने र ज्याला भुक्तानी व्यवसायिक सामाजिक उत्तरदायित्वबाट दिन निजी क्षेत्रलाई प्रेरित गर्ने ।
- (झ) ज्येष्ठ नागरिकले कृषि तथा अन्य व्यवसायिक काम गरेर आफूले जानेका सिप तथा आर्जेका अनुभव नयाँ पुस्तालाई उद्यमशील बनाउन प्रयोग गर्ने र सिप, कला हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण गर्ने ।
- (ञ) राष्ट्रिय, जातीय, वर्गीय, वंशीय लगायत इतिहास, भाषा, संस्कृति, परम्परा, मूल्य, मान्यताको ज्ञान भएका ज्येष्ठ नागरिकको उपयोग गरेर इतिहास, भाषा, लिपि, परम्परा तथा मूल्यमान्यता लिपिबद्ध गरी संरक्षणकासाथ राख्ने ।
- (ट) ज्येष्ठ नागरिकले गरेका अनुसन्धान, साहित्यिक सिर्जना, लेख तथा रचना प्रकाशन गरिदिने र उच्च मूल्याङ्कन भएका लेख, रचना र अनुसन्धानलाई पुरस्कृत गर्ने ।
- (ठ) टोल विकास, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, वन उपभोक्ता समितिलगायतमा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने ।
- (ड) अनुसन्धान केन्द्र, सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारका विभिन्न निकायमा हुने अनुसन्धान र अध्ययनको क्षेत्रमा (कार्यविधि बनाएर) काम गर्ने अवसर प्रदान गर्ने ।
- (ढ) राष्ट्रिय/प्रादेशिक वा स्थानीय सरकारका क्षेत्रगत नीतिको मसौदा तर्जुमा, पृष्ठपोषणलगायतका काममा उपयोग गर्ने ।
- (ण) ज्येष्ठ नागरिकलाई स्थानीय विकास कार्यक्रम र आयोजनाको मूल्याङ्कन, सामाजिक परीक्षण र अनुगमनमा संलग्न गराउने ।
- (त) पाठ्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिक शिक्षालगायत विषय समावेश हुने गरी स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गर्ने । यस्तो पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई सहभागी गराउने ।
- (थ) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी संस्थाको व्यवस्थापन र सञ्चालन तथा नियमन (ज्येष्ठ नागरिक पार्क, दिवा स्याहार गृह, मनोरञ्जन स्थल) को जिम्मेवारी योग्य, सक्रिय ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रदान गर्ने ।
- (द) स्थानीय मन्दिर, पार्क, सार्वजनिक स्थल व्यवस्थापनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई संलग्न गराउने ।
- २. ज्येष्ठ नागरिक लक्षित स्वरोजगार व्यवसाय प्रवर्धन गर्ने**
- जीवनपर्यन्त आफ्नो ज्ञान, सिप र क्षमताको उपयोग गरी जीवन निर्वाह गरेका ज्येष्ठ नागरिकसँग आफू संलग्न पेसासँग सम्बन्धित विषयमा अथाह अनुभव हुने हुँदा उनीहरूलाई स्वरोजगार भई आत्मनिर्भर बन्न देहायका नीति अवलम्बन गर्ने ।

- (क) स्थानीय तहमा योग्य, सक्रिय तथा सक्षम ज्येष्ठ नागरिकलाई सल्लाहकार, विषयविज्ञका रूपमा सेवा गर्ने अवसर प्रदान गर्ने।
- (ख) योग्य, सक्रिय तथा सक्षम ज्येष्ठ नागरिकलाई सामूहिक जमानीमा व्यावसायिक लगानी रकम प्रदान गर्ने। ज्येष्ठ नागरिकलाई ऋण प्रवाह गर्न च्यालेन्ज फण्ड खडा गरी यस्तो कोषबाट आफैँले कुनै व्यवसाय गर्ने गरी सहूलियतपूर्ण व्याजको व्यवस्था गर्ने।
- (ग) ज्येष्ठ नागरिक उत्थान कार्यक्रम घोषणा गरी व्यवसायका लागि बिउ पूँजी दिने प्रबन्ध गर्नुका साथै उनीहरूबाट उत्पादित सामान बिक्री गरिदिन सरकार र निजी क्षेत्रले सघाउने।
- (घ) ज्येष्ठ नागरिकलाई निश्चित उमेरपछि बैंकले ऋण नदिने, बिमा कम्पनीले बिमा नगर्ने जस्ता अभ्यास रहेकाले ज्येष्ठ नागरिकले दिने धितो र ऋण सम्बन्धमा सम्पत्तिको निश्चित अंशसम्म परिवारको सदस्यको सहमति चाहिने व्यवस्था हटाउने र ऋण र बिमा सेवा कार्यान्वयन गर्ने।

३. ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधार र सुविधा बिस्तार गर्ने

ज्येष्ठ नागरिक उमेर तथा स्वास्थ्यका कारण अन्य उमेर समूहभन्दा कमजोर हुने हुँदा विशेष सुविधाको आवश्यकता पर्छ। यसका लागि पूर्वाधार ज्येष्ठ नागरिकमैत्री हुनु आवश्यक छ भने यातायात तथा स्वास्थ्य सेवामासमेत पहुँच विस्तारका लागि देहायका नीति अवलम्बन गर्दै जाने।

- (क) असहाय र बेसहारा ज्येष्ठ नागरिकका लागि प्रत्येक प्रदेशमा वृद्धाश्रम स्थापना गर्ने, वृद्धाश्रमको भौतिक व्यवस्था, सञ्चालन मापदण्ड र कार्यविधि सबै (सरकारी, निजी तथा सामुदायिक) मा एकरूपता हुने गरी निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने। यसको निरीक्षण, सुपरीवेक्षण र अनुगमन नियमित रूपमा गर्ने।
- (ख) वृद्धाश्रमको निरीक्षण तथा अनुगमन जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुखको संयोजकत्वमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, ज्येष्ठ नागरिक महासङ्घको जिल्ला

प्रतिनिधिसमेत रहने गरी समिति गठन गर्ने।

- (ग) स्थानीय सरकारका प्रत्येक वडामा ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा/मिलन केन्द्र/पार्क/चौताराको व्यवस्था गर्दै लैजाने।

४. स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच पुर्याउने

- (क) जेष्ठ नागरिकको उपचारका लागि विज्ञ चिकित्सक र उपकरणको व्यवस्थासहित प्रत्येक अस्पतालमा जेरियार्तिक वार्डको स्थापना गर्दै लैजानुपर्छ। १०० बेड माथिका सबै अस्पतालमा जेरियार्तिक वार्ड स्थापना गर्ने सरकारको घोषणा कार्यान्वयन गर्ने। साथै सङ्घीय तहमा एउटा अत्याधुनिक सेवा सुविधासहितको विशिष्टीकृत छुट्टै राष्ट्रिय अस्पताल निर्माण गर्ने र प्रदेशस्तरमा क्रमशः जेरियार्तिक अस्पताल बनाउँदै जाने नीति लिने।
- (ख) नेपाल सरकारले ७५ वर्षमाथि उमेर समूहका मुटुरोगी विपन्न भएमा निःशुल्क अपरेसन गरिदिने व्यवस्था गरेको छ। यो उमेर ७० वर्षमा झार्ने।
- (ग) ज्येष्ठ नागरिकको सबै प्रकारका उपचारमा सरकारी र सामुदायिक अस्पतालमा विशेष छुट्टा सेवा पाउने व्यवस्था गर्दै जाने र सो व्यवस्था क्रमशः निजी क्षेत्रमा अवलम्बन गराउँदै लैजाने।
- (घ) हाल, अल्जाईमर रोगको उपचारका लागि रु. एक लाख उपलब्ध गराउने गरी नौओटा अस्पताललाई यो अधिकार तोकिएकामा यस्तो अधिकार १०० बेडमाथिका सबै अस्पतालमा बिस्तार गर्ने।
- (ङ) ७० वर्ष माथिका ज्येष्ठ नागरिकलाई वर्षमा एक पटक निःशुल्क रूपमा निमोनिया फ्लु भ्याक्सिन लगाउने प्रबन्ध गर्ने।
- (च) योगदानमा आधारित स्वास्थ्य बिमाका लागि ज्येष्ठ नागरिकको प्रिमियम सरकारले तिर्ने गरिरहेको विद्यमान व्यवस्था कायम राखी बिमा रकम वृद्धि र उपचारको दायरा बढाउँदै लैजाने।

५. सार्वजनिक यातायातमा छुट सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने

ज्येष्ठ नागरिकलाई सार्वजनिक यातायातमा दिइएको सुविधालाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन देहायबमोजिमको नीति अबलम्बन गर्ने ।

- (क) हाल सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई छुट र सुविधा दिनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७० जारी भई प्रत्येक बसमा दुई सिट छुट्याउने र सबै ज्येष्ठ नागरिकलाई ५० प्रतिशत भाडामा छुट दिने व्यवस्था छ । यसका लागि नागरिकता, पेन्सनपत्र, मतदाता परिचयपत्र, फोटोसहितको उमेर खुल्ने जुनसुकै परिचयपत्र वा ज्येष्ठ नागरिकको क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाबाट जारी भएको परिचयपत्रलाई मान्यता दिई सहजरूपमा सुविधा पाउने प्रबन्ध गर्ने ।
- (ख) यस्तो सुविधा सार्वजनिक सडक यातायात र हवाई यातायातमा समेत प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

६. ज्येष्ठ नागरिकमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने

ज्येष्ठ नागरिकको विशेष अवस्थाअनुसार आवश्यकता पनि फरक फरक हुने गर्छ । ती आवश्यकताहरू कतिपय पारिवारिक, आर्थिक, मनोसामाजिक, कानुनीलगायत हुने हुँदा उनीहरूको सहज जीवनयापन तथा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितताका लागि देहायबमोजिमका नीति अबलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।

- (क) ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिने हाम्रो मुलुकले अख्तियार गरेको सकारात्मक विभेदको नीतिअनुसार ज्येष्ठ नागरिकलाई विशेष प्राथमिकता दिई सेवा प्रवाहमा ज्येष्ठ नागरिकको सहज पहुँच बनाउनका लागि देहायबमोजिम गर्ने:
- (अ) सार्वजनिक सेवा प्रवाह हुने सबै ठाउँमा ज्येष्ठ नागरिकको छुट्टै लाईनको व्यवस्था मिलाउने ।
- (आ) सामाजिक क्षेत्रमा आयोजना गरिने सबै कार्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिकलाई बस्नका लागि विशेष स्थानको व्यवस्था गर्ने प्रबन्ध मिलाउने ।

(ख) ज्येष्ठ नागरिकको सम्पत्तिलगायत अन्य कानुनी हक सुरक्षित गर्ने

ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्पत्तिको कारणबाट हुने दुर्व्यवहारबाट सुरक्षित गराउन वर्तमान कानुनी र सामाजिक मूल्य र मान्यतामै सुधार ल्याउन देहायका नीति अबलम्बन गर्ने :

- (अ) ज्येष्ठ नागरिकको मानव अधिकार उपयोग र मर्यादित जीवन निर्वाह गर्न र उनीहरूमाथि हुने हिंसा, दुर्व्यवहार रोक्न तथा ज्येष्ठ नागरिकको जीवन मर्यादित र सुखमय बनाउन ज्येष्ठ नागरिकले आर्जेको सम्पत्तिलाई ईच्छापत्र अनुसार हस्तान्तरण हुने कानुनी व्यवस्था गर्ने । सामाजिक साँस्कृतिक दायित्वसमेत निर्वाह गर्ने हुँदा ईच्छापत्रको पहिलो प्राथमिकता आफ्नो सन्ततिलाई प्रदान गर्ने र सन्ततिले भरणपोषण गर्न नसकेको/नगरेको अवस्थामा विभिन्न विकल्पको व्यवस्थासहितको कानुन निर्माण गर्ने । सन्तति भएको नाताले मात्र सम्पत्ति हत्याउने व्यवस्थामा नियन्त्रण र नियमन गर्ने ।
- (आ) पैतृक सम्पत्ति बेचबिखन गरेर विदेश लैजान नपाउने व्यवस्था कानुनबाट व्यवस्थित गर्न ज्येष्ठ नागरिकसँग रहेको चलअचल सम्पत्तिमा निजहरू जीवित छउञ्जेल सन्ततिमा अंश नलान्ने प्रस्ट कानुनी व्यवस्था गर्ने ।
- (इ) हाल नेपालमा श्रीमान् श्रीमतीको हकमा माना चामल भराउने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । यसैअनुरूप आफूसँग सम्पत्ति नहुने, तर छोरा छोरी आर्थिक रूपमा सक्षम छन् भने ज्येष्ठ नागरिकले छोरा छोरीको आर्थिक हैसियतअनुसार मानाचामल दाबी गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गर्ने ।
- (ई) ज्येष्ठ नागरिकलाई हेरचाह नगर्ने, क्रुर/अमानवीय व्यवहार गर्ने वा ज्येष्ठ नागरिकको

सम्पत्ति हिनामिना गर्ने परिवार (सार्वजनिक पद धारण गरेका) का सदस्यलाई मुलुकी फौजदारी संहितामा भएको व्यवस्थामा थप गरी सजायको व्यवस्था गर्ने ।

- (उ) ज्येष्ठ नागरिकउपर हुने यौन दुर्व्यवहार भएको सजायमा थप सजाय गर्ने र त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति रहेछ भने निजलाई विभागीय सजाय गर्ने व्यवस्था गर्ने र त्यस्ता व्यक्तिलाई राजनैतिक पदमा उम्मेदवार हुनबाट बञ्चित गर्ने ।
- (ऊ) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई मर्का परेमा उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि टोलफ्री नम्बर र सहायता कक्ष स्थापना गर्ने । साथै प्रत्येक वडामा स्थापना गरिने ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्रमा पनि उजुरी दिन सकिने प्रबन्ध मिलाउने ।

७. घर, जग्गा, अपार्टमेण्ट खरिदमा सुविधा प्रदान गर्ने

- (क) ज्येष्ठ नागरिकको नाममा घर, जग्गा र अपार्टमेण्ट खरिद गर्दा राजश्वमा हाल सरकारले महिलाको नाममा रजिष्ट्रेसन पारित गर्दा दिएअनुसार सुविधा प्रदान गर्ने ।
- (ख) ९० वर्षभन्दा माथिका ज्येष्ठ नागरिक रहेका परिवार बसोबास गर्ने आवासीय भवनमा लाग्ने सम्पत्तीकरमा छुट दिने नीति अवलम्बन गर्ने ।

८. सामाजिक रूपान्तरण गर्ने

कानूनमा ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मान गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भए पनि सबै ज्येष्ठ नागरिकहरूले उचित सम्मान, हेरचाह तथा सुविधाको अनुभूति गर्न पाएको अवस्था छैन । त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकका सम्बन्धमा सामाजिक रूपान्तरणका लागि देहायका नीति अवलम्बन गर्ने:

- (क) परिवारले ज्येष्ठ नागरिकको सम्मान तथा स्याहार सुसार गर्ने वातावरण निर्माण गर्न समाजमा व्यापक

बहस, छलफल चलाउने तथा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

- (ख) विद्यालय तह र उच्च शिक्षासम्मका पाठ्यसामग्रीमा ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान, हेरचाह र दायित्वबोध हुने प्रकृतिको विषयवस्तु समावेश गर्ने ।
- (ग) ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई जीवन जिउने सिप र कलाको तालिम दिने ।
- (घ) स्थानीय तहमा ज्येष्ठ नागरिकलाई कसरी स्याहार गर्ने भनी परिवारका सदस्यहरूलाई अनिवार्य र नियमित रूपमा तालिम दिने ।
- (ङ) समाजमा योगदान पुर्याएका प्रतिष्ठित ज्येष्ठ नागरिकको नाममा पनि सडक, पार्क, चौतारा, विद्यालय, कलेजलगायतको नामकरण गर्ने ।
- (च) सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा पनि क्रमश ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधार (भर्याड कोठा, शौचालय आदि) निर्माण गर्दै जाने ।
- (छ) स्थानीय तहको ज्येष्ठ नागरिकमैत्री सेवा/व्यवस्थापनको मूल्याङ्कन गरी उत्कृष्ट स्थानीय तहलाई पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

९. सुविधासम्पन्न एवम् नमुना मिलन केन्द्र स्थापना गर्ने

बेसहारा ज्येष्ठ नागरिक जसलाई आश्रयको खाँचो छ, तिनीहरूलाई बृद्धाश्रममा राख्नुपर्छ । तर, तमाम ज्येष्ठ नागरिकहरू केबल भेटघाटको थलो, भेला हुने ठाउँ, ज्ञान लिने र दिने केन्द्रको खोजीमा रहेकाले देहायका नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

- (क) ज्येष्ठ नागरिकका लागि प्रत्येक स्थानीय तहको कम्तीमा वडास्तरमा ज्येष्ठ नागरिकको भेटघाट, अनुभवको आदानप्रदान, मनोरञ्जनलगायतका लागि ज्येष्ठ नागरिक अत्याधुनिक दिवा सेवा केन्द्र, मनोरञ्जन एवम् शारीरिक योग तथा व्यायाम गर्नका लागि व्यायाम सामग्रीसहितको ज्येष्ठ नागरिक वाटिका/पार्क, एकीकृत आरोग्य आश्रम, मिलन केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक चौतारोलगायत व्यवस्था गर्दै जाने ।

(ख) ज्येष्ठ नागरिकको स्रोत केन्द्र, सूचना केन्द्र, पुस्तकालयसमेत स्थानीय तहमा स्थापना गर्दै जाने ।

१०. सामाजिक सुरक्षा भत्तामा सुधार गर्ने

(क) उमेरअनुसार ज्येष्ठ नागरिकको शारीरिक स्वास्थ्य, आवश्यकता र सक्रियता फरक पर्ने भएकाले उहाँहरू उमेर र हैसियतका आधारमा वर्गीकरण गरी सामाजिक संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने । ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण उमेरका आधारमा निम्न बमोजिम गर्ने:

६०-६९ वर्ष

७०-८० वर्ष

८०-८९ वर्ष

९०-९९ वर्ष

१०० वर्ष माथि

(ख) ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रदान गरिँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्तामा समायानुकुल पुनरावलोकन गरी न्यूनतम जीवन निर्वाहयोग्य बनाउँदै लैजाने र दीर्घकालमा यस्ता भत्तालाई सामाजिक पेन्सनका रूपमा रूपान्तरण हुन सक्ने गरी सामाजिक सुरक्षा नीतिको अवलम्बन गर्ने ।

(ग) मासिक भत्ता आवश्यक नपर्ने ज्येष्ठ नागरिकले आफूले रोजेको सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रमा स्वेच्छाले रकम स्थानान्तरण गराउने व्यवस्था गर्ने वा ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोषमा पठाउने । यसरी स्वच्छाले मासिक भत्ता नलिनेलाई विशेष सम्मानस्वरूप वार्षिक रूपले सार्वजनिक गर्दै लैजाने नीति अवलम्बन गर्ने ।

(घ) सामाजिक कल्याण तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम प्रदान गर्दा अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका ज्येष्ठ नागरिकका लागि घरगाउँमै सेवा उपलब्ध गराउन घुम्ती सेवासमेत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था स्थानीय तहले मिलाउने ।

(ङ) नागरिकता नबनेका कारणले ज्येष्ठ नागरिक सेवा/सुविधाबाट वञ्चित नेपाली नागरिकलाई यथाशीघ्र नागरिकता दिने व्यवस्था गर्ने । साथै यस्ता नागरिकलाई उमेर पहिचानका आधारमा सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण प्रदान गर्ने ।

११. ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकारी कोष र कार्यक्रमसम्बन्धी

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा १७ मा ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोष खडा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ । ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोषलाई दिगो बनाउन तथा सरकारको दीर्घकालीन आर्थिक दायित्वको भार कम गर्नसमेत निम्न व्यवस्था अवलम्बन गर्दै जाने नीति लिनु आवश्यक छ:

(क) ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोषको स्थापना गर्ने ऐनको दफा १७ मा व्यवस्था भएको कल्याण कोषमा तीन तहको सरकारले प्रदान गर्ने रकमका अतिरिक्त देहायका व्यवस्था समावेश गरी कोष परिचालन गर्ने:

(अ) नेपालमा रहेका बैङ्कहरूमा खोलिएका खातामा रहेको रकम लामो समयदेखि कसैले पनि दाबी गरेको छैन भने यस्तो रकम ज्येष्ठ नागरिक विशेष कोषमा सारिदिने व्यवस्था गर्ने ।

(आ) ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो शेषपछि सम्पत्ति ज्येष्ठ नागरिक विशेष कोषमा जाने गरी इच्छापत्र गर्ने कानुनी व्यवस्था गरी वा आफ्नो ज्येष्ठ नागरिक भत्ता नलिई यस कोषमा पठाउन सकिने व्यवस्था गर्ने ।

(ख) सामाजिक उत्तरदायित्व कार्यक्रमबाट लगानी बढाउने बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले सञ्चालन गर्नुपर्ने संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व सम्बन्धी कार्यक्रमको निर्देशिकामा आवश्यक संशोधन गरी ज्येष्ठ नागरिकको कल्याणका क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्न सकिने हुँदा देहायका नीति अबलम्बन गर्ने:

(अ) सामाजिक परियोजनाहरूमा हुने खर्चमा ज्येष्ठ

नागरिकसम्बन्धी कार्यरत सङ्घ संस्था, वृद्धाश्रम र दिवा सेवा केन्द्र पनि थप गर्ने।

- (आ) प्रत्यक्ष अनुदान खर्चतर्फ अति विपन्न वर्ग पछि ज्येष्ठ नागरिक भन्ने वाक्यांश थप गर्ने।
- (इ) बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा पछि ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी छाता सङ्गठनका रूपमा कार्यरत महासङ्घ/ सङ्घ र वृद्धाश्रम/ दिवा सेवाकेन्द्र पनि थप गर्ने।
- (ई) व्यावसायिक रूपमा स्थापना भएका भन्नेमा ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवाकेन्द्र, राष्ट्रिय स्तरको छाता सङ्गठन महासङ्घ/ सङ्घ पनि थप गर्ने।

१२. संविधान, कानून र तीनै तहका सरकारको प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन

- (क) नेपालको संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकको हक उल्लेख छ भने ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था रहेको छ। यसअनुकूल हुने गरी विद्यमान ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐनमा संशोधन गर्ने।
- (ख) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नीति जारी गर्ने ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, नियमावली, पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनाअनुसार वार्षिक विनियोजन गरी कार्यान्वयन गर्ने।

१३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी नीति सिफारिस सम्बन्धमा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विद्यमान कानून, नीति, रणनीति र कार्यनीति कार्यान्वयनको प्रयास भइरहेको स्थितिमा यसलाई अझ प्रभावकारी तथा नतिजामूलक बनाउनका लागि कार्यक्रमहरूमा समेत स्पष्टता हुनु उपयुक्त रहेकोले तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न यस आयोगले निम्न नीतिगत/कार्यक्रमगत व्यवस्था सिफारिस गरेको थियो।

- (क) सूचनामा पहुँच/ सचेतना (सरकारी, गैरसरकारी, सम्बन्धित व्यक्ति)
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सूचनाको

हक सुनिश्चित गर्न तथा सूचनामा पहुँच पुर्याउन सबै सरकारी कार्यालयका वेबसाइटहरू पहुँचयुक्त(अपाङ्गमैत्री)बनाउँदै लैजाने। निजी क्षेत्रलाई समेत वेबसाइटहरूमा राखिएका सामग्री सुन्न मिल्ने प्रविधि साङ्केतिक भाषा, सचित्र सरल ठुला छापा, क्यापसनिड, स्पर्श सङ्केतको व्यवस्थाका लागि प्रोत्साहन गर्ने।

- सरकारद्वारा सञ्चालित टेलिभिजनका विभिन्न कार्यक्रमहरू साङ्केतिक भाषामा समेत प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउने साथै निजी सञ्चार माध्यमलाई समेत अपाङ्गता समावेशी कार्यक्रम सञ्चालनका लागि प्रोत्साहन गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने।

- अपाङ्गता मैत्री सार्वजनिक सेवाप्रवाहका लागि दोभाषेको व्यवस्था गर्न दरबन्दी सिर्जना गर्ने।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि श्रव्यदृश्य सामग्री उत्पादन गर्ने, वेबसाइट निर्माण गर्ने तथा साङ्केतिक भाषा अनुवादक तथा प्रशिक्षकको संस्थालाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि तयार गरिएको सहयोग सामग्री तथा विधालाई प्रोत्साहन गर्ने।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हकअधिकार तथा राज्यबाट पाउने सुविधाबारे स्थानीय जनप्रतिनिधिलाई अभिमुखीकरण गर्दै स्थानीय तहका नीति, कानून, योजना तथा कार्यक्रम अपाङ्गता मैत्री बनाउन प्रेरित गर्ने

- सूचना र प्रविधिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच अभिवृद्धि गर्न आवश्यक कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गर्ने।

(ख) पहुँचयुक्त पूर्वाधार व्यवस्था

- सार्वजनिक यातायातका साधनहरू पहुँचयुक्त बनाउन नयाँ दर्ता हुने सार्वजनिक यातायातका साधनहरू अनिवार्य रूपमा अपाङ्गता मैत्री हुनुपर्ने व्यवस्था गर्ने तथा सञ्चालनमा रहेका

- सार्वजनिक यातायातका साधनसमेत क्रमश अपाङ्गता मैत्री बनाउँदै लैजाने ।
- दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूमा बैङ्क खाता खोल्न नपाउने, एटिएम सुविधा उपभोग गर्न नपाउने अवस्थाको अन्त्य गर्दै बैङ्क खाता खोल्न पाउने र एटिएम बुथहरू पहुँचयुक्त बनाउँदै सहज बैङ्किङ सेवा पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
- सार्वजनिक सडक यातायात र हवाई यातायातमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विशेष छुट दिने व्यवस्था गर्ने ।
- सार्वजनिक शौचालय पहुँचयुक्त बनाउने तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सवारी साधन पार्किङका लागि सार्वजनिक पार्किङ क्षेत्रमा अनिवार्य ठाउँ छुट्याउने व्यवस्था गर्ने ।
- निजी तथा व्यावसायिक क्षेत्रलाई सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत अपाङ्गता मैत्री सार्वजनिक शौचालय, पार्क, सडकपेटी, यात्रु प्रतिकालय आदि निर्माण गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिले आफ्नो नाममा घर, जग्गा खरिद गर्दा लाग्ने राजश्व तथा सम्पत्ति करमा छुट दिने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- प्रदेशस्तरमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि अपाङ्गता सशक्तीकरण केन्द्र स्थापना गर्ने तथा पालिकास्तरमा उपचार र थेरापी केन्द्र बिस्तार गर्ने । उपचार तथा थेरापी गर्न आउने अपाङ्गता भएका व्यक्ति र उनीहरूका सहयोगी/अभिभावकलाई अल्पकाल (उपचार अवधि/ थेरापी अवधिभर) का लागि बस्ने आवासगृह स्थापना गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई स्वरोजगार तथा आत्मनिर्भर बनाउन प्रत्येक प्रदेशले सिप विकास, तालिम तथा व्यवसाय प्रबर्धन केन्द्रहरूको स्थापना गर्ने ।
- सरकारी र सार्वजनिक संरचनाहरूका नक्सा पास गर्दा पहुँचयुक्त संरचनाको सुनिश्चितता गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- (ग) घरेलु र सामाजिक व्यवहार परिवर्तन (नैतिक आयाम सुधार)
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्याहार तथा हेरचाहका विषयमा स्थानीय तहले उक्त परिवारका सदस्य तथा स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई अनिवार्य र नियमित रूपमा तालिम दिने ।
 - स्थानीय तहको अपाङ्गता मैत्री सेवा/व्यवस्थापनको मूल्याङ्कन गरी उत्कृष्ट स्थानीय तहलाई पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समुदाय/परिवारमै पुनःस्थापित गर्न राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिवारलाई सहयोग गर्ने र उनीहरूबाट सहयोग लिने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- (घ) निःशुल्क कानुनी सेवा, सहायक सहायता तथा सूचना/उजुरी र गुनासो संयन्त्रको सुधार
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच पुर्याउन तीनै तहको सरकारले निःशुल्क कानुनी सहायताको व्यवस्था मिलाउने ।
 - स्थानीय तहले स्वयम्सेवकको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता प्रदान गर्ने समूह तयार गरी आवश्यकताका आधारमा परिचालन गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
 - स्थानीय तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि २४ सै घण्टा सेवा प्रदान गर्ने गरी सहायता केन्द्र स्थापना गरी टोल फ्री नम्बर उपलब्ध गराउने ।
- (ङ) राज्यबाट सूचीकरण, नियमन र दण्ड सजायको प्रयोग
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिको वर्गीकरणअनुसार खण्डीकृत तथ्याङ्क तयार गरी वर्गीकरणअनुसार समावेशीताको क्षेत्र र विभिन्न संरक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।

(च) सामाजिक संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शारीरिक स्वास्थ्य अवस्था र आवश्यकता फरक फरक पर्ने भएकाले अपाङ्गताको वर्गीकरण गरी सामाजिक संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने । साथै सामाजिक सुरक्षा भत्ता न्यूनतम जीवन निर्वाहयोग्य बनाउँदै लैजाने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई बिमित हुन नपाउने व्यवस्थाको अन्त्य गर्दै अपाङ्गता नभएका व्यक्तिसरह सबै प्रकारका बिमा योजनामा संलग्न हुन पाउने व्यवस्था मिलाउने ।
- नियमित हेरचाहको आवश्यकता पर्ने पूर्ण र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दिवा सेवा तथा हेरचाह केन्द्रहरूको स्थापना गरी सेवा दिने व्यवस्था मिलाउने ।

(छ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको क्षमता, अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई प्रोत्साहनको व्यवस्था (विज्ञान, खेलकुद, साहित्य, कला, सङ्गीत, राजनीति)

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिद्वारा नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मनोसामाजिक परामर्श सेवा सञ्चालन गर्ने र त्यसका लागि दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न स्थानीय, प्रदेश तथा केन्द्रीय स्तरबाटै क्षमता तथा सिप विकासका लागि कार्यक्रमहरू ल्याउने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले गरेका अनुसन्धान, साहित्यिक सिर्जना, लेख तथा रचना प्रकाशन गरिदिने तथा पुरस्कृत गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- स्थानीय तह तथा प्रदेशस्तरमा अपाङ्गता मैत्री खेलकुद प्रतियोगिता तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कला प्रवर्धनका लागि साँस्कृतिक महोत्सव सञ्चालन गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सबै तहमा राजनीतिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताका लागि अनिवार्य तथा विशेष व्यवस्था ल्याउने ।

(ज) हिंसा, दुर्व्यवहार, शोषण रोक्ने र पिडीतलाई दण्डित गर्ने व्यवस्थामा थप कडाई गर्ने

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बेवारिसे छोड्ने र उनीहरूको सम्पत्ति हिनामिना गर्ने परिवार/अभिभावकलाई कडा सजायको व्यवस्था गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिउपर अपराध गरेमा अहिले भएको व्यवस्थामा थप सजायको व्यवस्था गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिउपर हुने अपराधको मुद्दाको सुनुवाई फास्ट ट्रयाकबाट हुने व्यवस्था मिलाउने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति लक्षित संरक्षणगृहले दातृ निकायबाट लिएका सहयोग हिनामिना गरी लाभ लिएको पाइएमा त्यस्ता संस्था खारेज गरी संस्थापकलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई यात्रा गर्न सहयोग नगर्ने तथा छुट सुविधा नदिने सार्वजनिक सवारी साधनलाई दण्डको व्यवस्था मिलाउने ।

(झ) उद्धार र पुनःस्थापना

- पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवारमै पुनःस्थापना गर्न परिवारलाई सहयोग गर्ने नीति लिने र अभिभावकविहीन र बेसहारा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भने उद्धार गरी समुदायमै स्थापित पुनःस्थापना केन्द्रमा पुनर्स्थापना गर्ने ।
- हिंसामा परेका अपाङ्गता भएका महिला तथा किशोरीहरूलाई पुनःस्थापना केन्द्रमा राख्न हाल देखिएको जटिलताको अन्त्य गर्दै पुनर्स्थापित हुन पाउने व्यवस्था मिलाउने ।

(ञ) संस्थागत सुधार र क्षमता विकास (सरकारी, गैरसरकारी, प्रहरी तथा अदालत)

- निजामती किताबखानामा रहेको कर्मचारीको विवरणमा अपाङ्गता भएका बहालवाला कर्मचारी र सेवानिवृत्त कर्मचारीको सूचना

उपलब्ध हुने गरी अपग्रेड गर्ने। सुरक्षा निकायका कर्मचारी विवरणमा समेत सेवा प्रवेशपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विवरण र उनीहरूले प्राप्त गरिरहेको सामाजिक सुरक्षाबारे अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको क्षेत्रमा काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको विवरण तथा उनीहरूले काम गर्ने अपाङ्गताको क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्रबारे विस्तृत विवरणसहितको डाइरेक्टरी तयार गर्ने। साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अभिभावकको समूह तथा पैरवी गर्ने संस्थाहरूको विवरणसमेत यसमा समावेश गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षेत्रमा काम गर्ने संस्था तथा संरक्षण गृहहरूको मापदण्ड निर्धारण गरी नियमित अनुगमनको व्यवस्था गर्ने।

(ट) आर्थिक समुन्नति

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिद्वारा सञ्चालित संस्था तथा उद्योगलाई विशेष सुविधा र सहुलियत प्रदान गरी प्रोत्साहन गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई व्यवसाय सञ्चालनका लागि ऋण प्रवाह गर्न छुट्टै कोष खडा गरी सहुलियतपूर्ण व्याज, अनुदान वा बिउ पुँजी दिने प्रबन्ध मिलाउने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिले उत्पादन गरेका सामग्रीहरूको बिक्रीवितरणका लागि बिक्रीकक्षको स्थापना गर्ने।
- अपाङ्गता भएका ज्येष्ठ नागरिकका लागि विशेष हेरचाह कार्यक्रम तथा थप सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारी प्रदान गर्ने निजी क्षेत्रका प्रतिष्ठानलाई उनीहरूको योगदान हेरी पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सबै प्रकारका आयआर्जनका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्दा अपाङ्गता समावेशी कार्यक्रमको समेत व्यवस्था मिलाउने।

(ठ) अनुसन्धान र अध्ययनमा लगानी (आयोगहरूको क्षमता वृद्धि गर्ने)

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विशेष अवस्था, आवश्यकता र क्षमताका पहिचानका लागि तीनै तहका सरकारले अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि लगानी बढाउने।
- अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्ने आयोग, मन्त्रालय, कार्यालयहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यका लागि आर्थिक, भौतिक तथा मानव संसाधनको क्षमता वृद्धिका लागि लगानी बढाउने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अनुसन्धान गर्ने, प्रयोगात्मक अभ्यास गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने गरी राष्ट्रिय स्तरमा अनुसन्धान केन्द्रको व्यवस्था गर्ने।

(ड) शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण

- अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा उनीहरूको हक अधिकार, उनीहरूप्रति राज्य, समाज र परिवारको दायित्व र जिम्मेवारीलगायतका विषय समावेश हुने गरी स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गर्ने।
- अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अध्ययनलाई सहजीकरण हुने मोबाइल एप तथा वेबसाइट निर्माण गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न विद्यालय स्तर तथा विश्वविद्यालयहरूमा अपाङ्गता लक्षित अनिवार्य दूरशिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शैक्षिक सामग्री तथा पोषण सुधारका लागि थप सुविधा उपलब्ध गराउने।
- अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई घरमै शिक्षा उपलब्ध गराउन दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न सबै तहले लगानी गर्ने। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई पढाउने विज्ञ शिक्षकको स्थायी दरबन्दी सिर्जना गर्ने।

- अपाङ्गता भएका महिलाका लागि मर्यादित महिनावारीलगायत प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयमा अभिभावक तथा हेरचाह गर्ने व्यक्तिहरूलाई जानकारी तथा तालिम प्रदान गर्ने।
- अपाङ्गताको दर न्यूनीकरण गर्न प्रजनन उमेरका किशोर, किशोरी, गर्भवती, सुत्केरी लगायतलाई पोषण तथा खोपका बारेमा जनचेतना अभिवृद्धि गराउने।
- समावेशी शिक्षा नीति २०७३ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाका लागि भएका नीति रणनीतिहरू राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले खारेज गरेकाले उक्त समावेशी शिक्षा नीति २०७३ मा भएका व्यवस्थाहरू पुन राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ मा थप गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

(ढ) सहायक सामाग्रीमा पहुँच र छुट सुविधा

- अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षामा योगदान दिइरहेका निजी विद्यालयलाई आवश्यक शैक्षिक सामग्री तथा खेलौनाहरू उपलब्ध गराउने। पुस्तकालय निर्माणका लागि अनुदानको व्यवस्था गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज जीवनयापनका लागि विश्वमा आएका नयाँ प्रविधिसहितको सहायक सामग्री वितरण गर्ने। साथै त्यस्ता सामग्री उत्पादन गर्ने तथा मर्मत केन्द्रहरू सञ्चालन गर्ने स्वदेशी उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने।

(ण) विविध

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको कार्यान्वयनको अवस्थाबारे सिआरपिडी समितिले नेपाल सरकारलाई गरेको सिफारिसको कार्यान्वयनको समीक्षा गरी योजना बनाउने व्यवस्था मिलाउने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ को दफा ४२ अनुसार बन्ने समन्वय समितिलाई सोही ऐनको दफा ४३ मा तोकिएका

अधिकारको उपयोग गर्न गराउन निर्देशन दिने व्यवस्था मिलाउने।

- अपाङ्गता न्यूनीकरणसम्बन्धी आवश्यक निरोधात्मक कार्यक्रमहरू निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

आ.ब.०७९/८० मा आयोगबाट भएको सिफारिस:

पिछडिएको क्षेत्रको सामाजिक तथा भौतिक विकास सम्बन्धी :

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समावेशीकरण, समानुपातिक समावेशीता र विकासको अवधारणाअनुसार भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पिछडिएको क्षेत्र तोकिएका नौ (९) जिल्लाका नागरिकलाई राज्यका हरेक क्षेत्रमा समावेश गर्दै विकास र समृद्धितर्फ उन्मुख गराउनु राज्यको दायित्व हो। कानूनबमोजिम पिछडिएको क्षेत्र भनी तोकिएका नौ (९) ओटा जिल्लामा रहेको पछौटेपनलाई हटाई अन्य क्षेत्रसह लैजानका लागि तपसिलबमोजिमका क्रियाकलाप सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि यस आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरेको थियो।

१. पिछडिएको क्षेत्रअन्तर्गत बझाङ, बाजुरा, अछाम, कालिकोट, हुम्ला, जाजरकोट, जुम्ला, मुगु र डोल्पा जिल्लाको सर्वाङ्गीण विकास गर्न त्यस क्षेत्रको पछौटेपन घटाउन र ती जिल्लाहरूलाई अरु जिल्लासह पुर्याउन शिक्षा, स्वास्थ्य, भौतिक पूर्वाधार, विकास, रोजगारी र चेतनामूलक कार्यक्रम एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्न केन्द्रमा पिछडिएको क्षेत्र विकास समिति वा विकास प्राधिकरण गठन गरी प्रत्येक जिल्लामा कार्यालय स्थापना गरी विकासका एकीकृत कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
२. पिछडिएका क्षेत्रका रूपमा रहेका नौ (९) ओटा जिल्लामा नै कम्तीमा एउटा निःशुल्क, गुणस्तरीय र व्यवस्थित आवासीय विद्यालय सञ्चालन गर्ने।

३. कक्षा आठभन्दा माथि उत्तीर्ण युवा बेरोजगारहरूका लागि पिछडिएको क्षेत्रमै व्यवसाय गर्न विभिन्न सिपमूलक तालिम केन्द्र सञ्चालन गरी फलफूल खेती, पशुपालन, जडिबुटी खेती र प्रशोधन केन्द्र, पर्यटनसँग सम्बन्धित होमस्टे, होटेल, रिसोर्ट, साहसिक खेल, माछापालन र आधुनिक खेती गर्न सरकारबाट बिउ पूँजी र बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण उपलब्ध गराउने प्रबन्ध मिलाउने ।
४. पर्यटन पूर्वाधारमा पहुँच बढाउन बझाङ-चैनपुर-ताक्लाकोट र हिल्सा-सिमकोट सडकको विस्तार एवम् स्तरोन्नति गर्ने ।
५. पिछडिएका क्षेत्रका सबै जिल्लामा कृषि सडक विस्तार गर्ने ।
६. पिछडिएका जिल्लाको उपयुक्त स्थानमा खस सङ्ग्रहालय स्थापना गर्ने ।
७. आर्थिक रुपले विपन्न खस आर्यको पहिचान गरी सरकारी सेवामा आरक्षणका लागि छुट्टै समूह निर्माण गरी यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्ने ।
२. कृषिसम्बन्धी नीति निर्माण गर्दा किसानको सहभागिता सुनिश्चितताका साथै खाद्य सम्पुष्टता, पोषण र आर्थिक विकासलाई ध्यान दिनुपर्ने । विद्यमान कृषि विकास रणनीति को शासकीय संरचना समयसापेक्ष रूपमा परिमार्जन गर्दै प्रभावकारी बनाउनुपर्ने ।
३. नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) लाई किसान र कृषिक्षेत्रका समस्या पहिचान गरी समाधानका लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्न देशका सबै पालिकामा काम गर्ने अधिकार दिने र विज्ञहरूलाई विशेष सुविधा दिएर प्रोत्साहनसहित जिम्मेवार रूपमा देशभित्रै परिचालन गर्नुपर्ने ।
४. नेपाल सरकार तथा सार्वजनिक संस्थाको स्वामित्वमा रहेका (ऐलानी, पर्ती जग्गा) खेतीयोग्य बाँझो जमिनको लगत खडा गरी जमिन नहुने साना, गरीब तथा सीमान्तकृत किसानलाई कार्यविधि निर्माण गरेर लिजमा दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
५. तरकारी उत्पादक कृषकलाई अर्गानिक तरकारी उत्पादनमा हौसला र प्रोत्साहनस्वरूप उत्पादनका आधारमा अनुदान दिनुपर्ने । आयातित एवम् उत्पादित तरकारी तथा फलफूल बजारमा ल्याउनुपूर्व विषादी परीक्षण गरी सफा गरेर मात्र ल्याउनुपर्ने । आयातित तरकारी, फलफूलको नियमन गरी आत्मनिर्भर हुनेतर्फ जोड दिनु पर्ने । तरकारी र दुधसमेतले अपेक्षित मूल्य नपाएकाले कृषि कार्यमा संलग्न किसानका उत्पादनको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोकी बिक्रीवितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्ने ।
६. सबै पालिकामा खेतीयोग्य जमिनको माटो परीक्षण गरी मौसम र माटोअनुसार बढी उत्पादन हुने बाली लगाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने । रासायनिक मल एवम् जीवनाशक र किटनाशक औषधीको अत्याधिक प्रयोगले माटोको उर्वराशक्तिमा हास आइरहेकाले “माटो जोगाऔं” अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
७. कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वका आधारमा पकेटक्षेत्र घोषणा गरी आधारभूत राष्ट्रिय खाद्यान्नमा

किसानका हक, अधिकार र जीवनस्तर सुधारसम्बन्धी

आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र किसान र श्रमिकसमेत भएकाले कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण गरी किसान र कृषि श्रमिकको हक, अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्छ । खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउने महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हुनुको नाताले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुर्याउन पनि कृषिको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । तसर्थ, कृषि पेसामा संलग्न हुने किसानको सम्मानका साथै समग्र कृषि प्रणालीमा सुधार गर्न आवश्यक देखिएकाले आयोगले तपसिलअनुसारको सिफारिस नेपाल सरकारलाई गरेको छ ।

तपसिल:

१. कृषिलाई समृद्धिको मूल आधार र अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड बनाउन कृषिक्षेत्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि सम्पूर्ण पक्ष समेटी कृषि ऐन तत्कालै बनाउनुपर्ने ।

- आत्मनिर्भर हुने (जस्तै: धान, गहुँ, मकै, कोदो, दलहन, तेलहन) योजना तथा कार्यक्रम निर्धारण गर्नुपर्ने।
८. कृषि सडकलाई स्तरोन्नति गरी बाह्रै महिना र सबै मौसममा चालु हुन सक्ने सडक बनाई आधारभूत कृषि उपजको कृषि सहकारीमार्फत बजारीकरण र चिस्यान केन्द्रसम्म पुर्याउने व्यवस्था गर्ने। चिस्यानकेन्द्रमा उपयुक्त तापक्रममा भण्डार गर्ने व्यवस्था गर्न कम्तीमा एक पालिका एक चिस्यानकेन्द्र अवधारणा तत्काल कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।
९. भूमिहीन, सीमान्तकृत एवम् साना, मझौला र ठूला व्यावसायिक किसानको पहिचान एवम् वर्गीकरण गरी छिटो भन्दा छिटो परिचयपत्र दिनुपर्ने। निर्वाहमुखी र साना किसानलाई कृषि औजार एवम् उत्पादनमा आधारित अनुदान दिनुपर्ने। मझौला र ठूला एवम् व्यावसायिक किसानलाई कृषि औजार, सहूलियतपूर्ण कर्जा, कर छुट र प्रविधिमा सहायता गर्ने नीति लिनुपर्ने।
१०. किसानको हक अधिकारका लागि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजनामा समावेश गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरी तुरुन्त कार्यान्वयन गर्ने। प्रत्येक स्थानीय तहमा कृषकको सहयोगीको रूपमा कृषि एवम् पशुपन्छी पालनका लागि प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने।
११. किटनाशक र रोगनाशक औषधीको प्रयोग र यसले पार्ने प्रतिकूल प्रभावका विषयमा किसानलाई जानकारी गराई कृषकको सूचनामा पहुँच एवम् सेवा प्रवाहको प्रत्याभूत गर्न (कृषि तथा पशुपन्छीका लागि) सूचनामूलक पुस्तक बनाएर स्थानीय तहमार्फत किसानलाई नि:शुल्क रूपमा वितरण गर्ने।
१२. मलका सम्बन्धमा देहायबमोजिम गर्नुपर्ने:
- (क) खेती लगाउने समयमा रासायनिक मल नपाउने समस्यालाई दीर्घकालीन रूपमा समाधान गर्नुपर्ने। रासायनिक मलकारखाना स्थापनाका लागि सात पटकसम्म सम्भाव्यता अध्ययन भईसकदा पनि निष्कर्षमा पुग्न सकेको देखिदैन। आर्थिक र प्राविधिक रूपमा सम्भाव्य भए राष्ट्रिय स्तरमा कम्तीमा एउटा जलविद्युतमा आधारित रासायनिक मल कारखानाको स्थापना गर्नुपर्ने।
- (ख) रासायनिक मलमा दिइँदै आएको अनुदानलाई स्वदेशी प्राङ्गारिक मल उत्पादक कृषक, कृषक समूह, कृषि सहकारी, कृषि फर्म तथा अन्य उद्योग, कम्पनीलाई पनि उपलब्ध गराउने एवम् जैविक विषादी प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने।
- (ग) स्थानीय तहबाट उत्सर्जन हुने फोहोर तथा स्थानीय कच्चा पदार्थ, पतकर, वनमारा एवम् गोबर मल (गौशालाबाट प्राप्त हुने मल) उपयोग गरी प्रत्येक स्थानीय तहले कम्तीमा एउटा मलकारखाना स्थापना गरी उत्पादित प्राङ्गारिक मल सहूलियत मूल्यमा समयमै कृषकलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने।
१३. व्यावसायिक किसानलाई सबै कृषि बालीको अनिवार्य बिमा गर्ने व्यवस्था गरी प्राकृतिक विपत्तिबाट हुने क्षतिको राहत वितरण गर्न सबै पालिकामा विपत्त कोष खडा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।
१४. किसानलाई प्रदान गर्ने सेवा सुविधालाई एकद्वार प्रणालीमार्फत वितरण गर्ने। हरेक स्थानीय तहमा हुने उत्पादन र व्यावसायिक किसानको सूचीकरण गर्ने। वैदिक/पारिवारिक/सामूहिक खेती प्रणालीलाई पनि प्रभावकारी र वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने। सफल कृषकका सफलताका कथालाई प्रचारप्रसार गर्नुका साथै योगदान गर्ने कृषकलाई पुरस्कृत र सम्मान गर्ने पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने।
१५. स्वदेशमै उपयोग हुने कृषि औजार कारखाना सञ्चालन गरी कृषि कार्यमा प्रयोग हुने औजार खरिदमा किसानलाई उपयुक्त अनुदान दिनुपर्ने।

- १६) वनजन्य उद्यमहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न वनक्षेत्रमा फलफूल खेती, डालेघाँस, भुइँघाँस, लोप हुँदै गएको जङ्गली फलफूल जस्तै: ऐँसेलु, चुत्रो, बयर, काफल संरक्षण गरी जङ्गलका खाली ठाउँमा व्यावसायिक रूपमा खेती गर्न प्रोत्साहन र व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।
- १७) पानीका मुहान एवम् स्रोतको संरक्षण र पुनर्भरण गर्न चुरिया क्षेत्रलगायतका जङ्गलका उपयुक्त स्थानहरू हेरेर वर्षायामको पानी सङ्कलन गर्न पोखरी निर्माण गर्ने । चुरे संरक्षणका लागि जङ्गलभित्र ठाउँ ठाउँमा पोखरी निर्माणलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने । वनजङ्गललाई आगलागीबाट बचाउन पहल गर्नेलाई प्रोत्साहनस्वरूप पुरस्कारको व्यवस्था गरी आगो लगाउनेलाई दण्डित गर्नुपर्ने ।
- १८) बाँदर, बँदेल, दुम्सी, मृग, गैडा, हात्ती जस्ता जंगली जनावरबाट बालीनाली जोगाउन एवम् तिनले नखाने कागती रुद्राक्ष, बोधीवृक्ष, हरी, बर्रो, तितेपाती, थाकल, भलायो, श्रीखण्ड, रक्तचन्दनको व्यवसायिक खेती र बजार प्रवर्धन गर्नुपर्ने । जैविक विविधतालाई संरक्षण र प्रवर्धन गर्न दुर्लभ र लोपोन्मुख वन्यजन्तु संरक्षणका लागि जंगलभित्र घाँसे मैदान सिमसार क्षेत्रको संरक्षण र वैज्ञानिक दिगो व्यवस्थापन गरी स्वस्थ पारिस्थितिकीय प्रणालीको विकास गरी जंगली जनावरबाट कृषिमा पुग्ने क्षतिलाई दीर्घकालीन रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।
- १९) हिमाली भेगमा पशुपालनका लागि चरनक्षेत्र भित्र भेडा, च्याङ्प्रा, चोरीगाई र मान्छेका लागि छाप्रा एवम् टहरा निर्माण गर्न प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- २०) कर्णालीको गुची च्याउको संरक्षण, प्रवर्धन र बजारीकरण गर्नुपर्ने । केशर, चिराइतो, पाँचऔले, जटामशी, सेतोचिनी, यासाँगुम्बा जस्ता बहुमूल्य जडीबुटीको व्यावसायिक खेती गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बजारीकरणको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- २१) मत्स्यपालन गर्न निःशुल्क रूपमा माछाका भुरा उपलब्ध गराई सामुदायिक वनमा पोखरी निर्माण गरी व्यवसायिक माछापालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने एवम् समुदायबाटै प्रभावकारी अनुगमन गरी नियमन गर्नुपर्ने ।
- २२) कृषि विषय अध्ययनरत विद्यार्थीहरूका लागि कृषि कार्यमै गर्ने, पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम बिस्तार गरी अभियानका रूपमा लैजान अध्ययनलाई कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वसँगै जोडी हौसला प्रदान गर्दै कृषिमै रोजगारीको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने ।
- २३) साना किसानलाई रु २५ लाखसम्मको कृषि परियोजना ऋण एक सहूलियत ब्याज दरमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने । अनुदान वितरण गर्दा सिधै किसानको हातमै पुग्ने विधि/प्रक्रिया मिलाउनु पर्ने ।
- २४) कृषि व्यवसायलाई हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण गर्न कृषिको आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरणका साथै वैदेशिक रोजगारीमा गएर कृषि सम्बन्धी काम गरी ज्ञान र सिप हासिल गरेका युवालाई लक्षित गरी कृषिका लागि गाउँ फर्क अभियान सञ्चालन गरी उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- २५) विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा कृषि समावेश गराउनु पर्ने । कृषिसम्बन्धी ज्ञान र अवधारणा विकास गर्न प्रेरणा/हौसला अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
- २६) खेतीयोग्य जमीनको खण्डीकरण तत्काल रोक्नुपर्ने । कृषियोग्य भूमिको दुरुपयोग रोकी व्यावसायिक खेतीका लागि स्थानीय तहको सिफारिसमा जग्गाको हदबन्दीको विद्यमान व्यवस्थामा पुनरवलोकन गर्नुपर्ने । वैज्ञानिक र सुरक्षित आवास क्षेत्रको मापदण्ड र योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने ।
- २७) जल, जङ्गल, जमिन र सिंचाईसँग सम्बन्धित कार्यालयहरूलाई समायोजन गरी ती निकायबिच

- समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन एउटै छातामुनी राखेर नतिजामुखी र जिम्मेवार बनाउनुपर्ने।
- २८) कृषिको लागि लाभदायी जिवाणु, किटाणुहरूको संरक्षणको लागि आवश्यक योजना बनाई लागुगर्नुपर्ने। स्थानीय र रैथाने बिउको संरक्षण, प्रवर्धन र विकास गर्न आवश्यक अनुसन्धान गर्ने। बिउ र बिरुवामा आत्मनिर्भर हुन बिउ अनुसन्धान एवम् उत्पादन केन्द्र एवम् बिरुवा उत्पादन केन्द्र स्थापना गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।
- २९) मौरीपालन, महको गुणस्तर र ब्राण्डिङ्ग गरेर मात्र बजारीकरण गर्नुपर्ने। जलचर प्राणीको संरक्षणमा जोड दिई व्यवसायिकता प्रवर्धन गर्नुपर्ने। बालीनालीमा लाग्ने रोग एवम् पशुपन्छीमा लाग्ने रोगको अनुसन्धान गरी रोग नियन्त्रण गर्ने संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने।

राष्ट्रिय कृषि नीतिसम्बन्धी सिफारिस :

कृषिप्रणालीमा समयानुकूल परिमार्जन एवम् आधुनिकीकरण गर्न आवश्यक देखिएकाले नेपाल सरकारबाट तर्जुमा हुने राष्ट्रिय कृषि नीतिमा तपसिलबमोजिम विषयहरू आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ।

१. भूमिहीन किसान, कृषि श्रमिक, साना किसान, मझौला किसान, कृषि उद्यमी र ठुला किसान सबैलाई समेट्ने गरी किसानलाई ठोस आधारहरूसहित वर्गीकरण गरिने छ। कृषि उत्पादनमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न किसानलाई मात्र उत्पादनमा आधारित भएर अनुदान उपलब्ध गराउने।
२. किसानको पहिचान एवम् वर्गीकरण गरी भूमिहीन एवम् सीमान्त, साना, मझौला र ठुला एवम् व्यावसायिक गरी चार वर्गमा छुट्याइने छ। निर्वाहमुखी साना किसानलाई अनुदान र कृषि औजारमार्फत सहयोग र संरक्षण गरी मझौला र ठुला किसानलाई कृषि औजार, सहूलियतपूर्ण कर्जा, उत्पादनमा आधारित अनुदान, कर छुट र प्रविधिमा सहायता गरिने छ। व्यावसायिक किसान, कृषि उद्यमी, कृषि सामाग्री

निर्यातकर्तालगायतका वर्गलाई विशेष प्याकेजमा सहूलियत उपलब्ध गराउने।

३. रासायनिक मलमा दिईदैं आएको अनुदान जस्तै: मानव एवम् पशुपन्छी स्वास्थ्य, दिगो कृषि, दिगो वातावरण तथा माटोको गुणस्तरलाई सम्बर्धन एवम् प्रवर्धन गर्ने गरी प्राङ्गारिक मलका लागि समेत उपलब्ध गराउने। यस्तो अनुदान स्वदेशी प्राङ्गारिक मल उत्पादक कृषक, कृषक समूह, कृषि सहकारी, कृषि फर्म तथा अन्य उद्योग, कम्पनीलाई समान रूपमा उपलब्ध गराउने।
४. सरकारले दिने अनुदानमा कृषकको एकल पहुँचलाई समेत समूह, कम्पनी, सहकारी, फर्मलाई जस्तै समान रूपमा व्यवहार गर्ने। कृषकले सदियौँदेखि बचाएको स्थानीय बिउ, बेना, नश्ल तथा स्थानीय उत्पादनका सामाग्रीहरूको प्रयोग गर्ने आयातित प्रविधिलाई भन्दा बढी प्राथमिकता दिई सुविधाहरू उपलब्ध गराउने।
५. जलवायुमैत्री र वातावरणमैत्री परापूर्वकालदेखिका रैथाने प्रविधिहरू, स्थानीय जात तथा नश्लहरू, परम्परागत कृषि प्रविधिहरू र पूर्वजहरूद्वारा लिपिबद्ध वैदिक कृषि प्रविधिहरूको वैज्ञानिक खोज अनुसन्धानका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् तथा विश्वविद्यालयहरूमा उपयुक्त संरचनागत सुधार गरी प्रविधिको विकास गर्ने।
६. जलवायु जोखिमका हिसाबले उत्कृष्ट रैथाने बालीहरू, जातहरू, स्थानीय नश्लहरूको उपयुक्त विधिले अध्ययन गरी तिनका विशेषताका आधारमा जातीय विकास, पञ्जीकरण तथा उन्मोचन गर्ने कार्यलाई राष्ट्रिय अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्ने।
७. कृषकद्वारा अनुसन्धान गरी विकास गरिएका साना, सजिला, कम खर्चिला र प्रभावकारी प्रविधिहरूलाई राष्ट्रिय, प्रादेशिक वा स्थानीय रूपमा माग आह्वान गरी प्रतस्पर्धात्मक रूपमा सम्मान एवम् पुरस्कृत गर्ने।

८. कृषि पेसामा विज्ञता हासिल गरी सेवानिवृत्त रहेका वरिष्ठ विज्ञहरूको ज्ञान, सिप र क्षमताको उपयोग गर्नका लागि विज्ञताको पहिचानसहित मन्त्रालय र विभागमा उनीहरूको सूची तयार गरी प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने र त्यस्ता विज्ञहरूले कृषि प्रसारको कार्यलाई निजी तवरबाट समेत अगि बढाई कृषि विकासमा सहयोग पुर्याउन सक्ने वातावरण निर्माण गर्ने ।
९. मेसिनरीको प्रयोगलाई अनुदान दिने नीतिअनुरूप त्यसका नकारात्मक पाटाहरू पनि उजागर हुन थालेकाले वातावरणमैत्री हरित पशुजन्य उर्जा र अन्य वैकल्पिक स्रोतहरूको प्रयोगलाई पनि विनाभेदभाव संरक्षण गरिने छ । साथै, कृषि औजार कारखाना पुनः सञ्चालनमा ल्याई किसानलाई आवश्यक कृषि औजारहरू सहूलियत रूपमा देशभित्रै उपलब्ध गराउने ।
१०. आयातमुखी कृषि अर्थतन्त्र (बिउ, हाइब्रिड, बेर्ना, फूल, मल, सुक्ष्म जीवलगायत उत्पादनका सामाग्रीहरू सबै) लाई प्रतिस्थापन गर्ने खालका स्थानीय प्रविधिहरूको प्रयोगलाई सरकारी कार्यालयहरूले प्रोत्साहन गर्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कार्यक्रम कार्यान्वयन तरिकामा परिवर्तन गरिने छ । निर्यातमुखी अर्थतन्त्रमा विशेष जोड दिने ।
११. किसानलाई प्रदान गर्ने सेवा सुविधालाई एकद्वार प्रणालीमार्फत वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
१२. वनजन्य उद्यमहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न वन क्षेत्रमा फलफूल खेती, डालेघाँस, भुईँघाँस, जङ्गली फलफूलको व्यावसायिक खेती (जस्तै: ऐंसेलु, चुत्रो, काफल आदि) गर्ने वातावरण तयार गर्दा प्रोत्साहन गर्ने ।
१३. पानीको मुहान एवम् स्रोतको संरक्षण र पुनर्भरण गर्न स्थानीय तहका सबै वडाहरूका उपयुक्त स्थानमा पोखरी निर्माण गर्ने । समुदायस्तरबाट चुरे संरक्षणका लागि जङ्गलभित्र पोखरीहरू निर्माण गर्ने कार्यलाई अभियानका रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने । आगलागीबाट जङ्गल जोगाउन जनचेतना जगाउने र वन जङ्गल आगलागी रोक्नका लागि पहल गर्नेलाई प्रोत्साहनस्वरूप पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।
१४. आधारभूत कृषि उपजको आयात निरुत्साहित गर्न सफल कृषकको सफलताको कथा बनाई प्रचारप्रसार गर्ने । सफल कृषकलाई पुरस्कृत गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने । कृषि व्यवसायमा पुस्तान्तरणलाई प्राथमिकतामा राखी युवा जनशक्तिलाई आधुनिक कृषिमा आकर्षित गराउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
१५. बाँदर, बँदेल, दुम्सी, मृग जस्ता जङ्गली जनावरबाट कृषिजन्य बालीनाली जोगाउन एवम् पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई असर नपर्ने गरी बाँदर तथा जङ्गली जनावरको व्यवस्थापन गर्ने ।
१६. कृषि विषय पढ्ने विद्यार्थीका लागि कृषि कार्यमै क्षलतभचलकजषउ गर्ने व्यवस्था गर्ने एवम् पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई अभियानका रूपमा कार्यान्वयन गर्ने । कृषि अध्ययनलाई कृषिकै उत्पादन र उत्पादकत्वसँगै जोडी प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था मिलाउने ।
१७. आधारभूत कृषि उपजको आयात प्रतिस्थापन हुने तरिकाले उत्पादन, उत्पादकत्व वृद्धि र बजारीकरणमा जोड दिने ।
१८. कृषिका लागि “घर फर्क अभियान” मार्फत कृषि क्षेत्रलाई प्रवर्धन गर्ने ।
१९. नगदे रुखहरू जस्तै: रुद्राक्ष, बोधीवृक्ष, श्रीखण्ड, रक्तचन्दनको व्यावसायिक खेती र बजार प्रवर्धन गर्ने नीति बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
२०. गौचर र गौशालाको संरक्षण गरी गौशालामा उत्पादन हुने गोबर मलको बिक्रीवितरण सरल र सहज रूपमा गर्ने व्यवस्था मिलाई रासायनिक मलको कमीको पूर्ति गर्दै माटो सुधार एवम् प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको प्रवर्धन गर्दै जाने व्यवस्था मिलाउने ।

२१. विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा वैदिक शिक्षा एवम् वैदिक कृषि प्रणालीको अध्ययन गराउने गरी व्यवस्था मिलाउने ।
२२. स्थानीय र लोपोन्मुख जातका गाईको संरक्षण गर्न अभियान सञ्चालन गर्ने ।
२३. वैदेशिक रोजगारीमा गएर कृषिसम्बन्धी काम गरी ज्ञान र सिप हासिल गरेका युवालाई लक्षित गरी उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

आ.ब.०८०/८१ मा गरेको सिफारिस:

विपन्न खस आर्यको पहिचानसम्बन्धी सिफारिस

नेपालको संविधानको धारा १८, समानताको हक र धारा ४२, सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हकको व्यवस्था रहेको छ । तसर्थ आयोगले आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यको सम्बन्धमा देहायबमोजिम हुन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो ।

देहाय

- (क) आर्थिक रूपमा विपन्न खस आर्यलाई नेपालको संविधानको धारा ४२ बमोजिम राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिताको व्यवस्थाका लागि आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यको पहिचान गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) आर्थिक रूपमा विपन्न खस आर्यको पहिचान गर्ने कानुनी व्यवस्था नहुन्जेलसम्मका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहको सिफारिसका आधारमा विपन्न खस आर्यका रूपमा मान्यता दिई राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिताको व्यवस्था गर्ने ।

राजनीतिक समावेशितासम्बन्धी सिफारिस

न्यायोचित प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने निर्वाचन पद्धति विकास गरी लोकतन्त्रलाई विसंस्कृत हुन रोकी संवैधानिक अभिष्ट पूरा गर्न तथा राजनीतिक सुशासन कायम गर्न देहायबमोजिमको व्यवस्था गर्न आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ ।

क) पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फको निर्वाचनका लागि दलहरूले उम्मेदवार तय गर्दा नेपालको इतिहास, भूगोल, संस्कृति बुझेको, राजनीतिक सुझबुझ भएको, राष्ट्रिय जीवनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको, सक्षम र योग्य व्यक्तिलाई सिफारिस गर्ने अभ्यास गर्ने । यसका लागि आवश्यक मापदण्ड निर्धारण गर्ने ।

ख) नेपाली समाजको बनोटका आधारमा कुनै कारणबाट राज्यको मूल प्रवाहीकरणमा आउन नसकेका र पछि परेका जातजाति, वर्ग, क्षेत्र र समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउन सङ्घीय संसदमा वि.सं २०६३ देखि वि.सं २०७९ चैतसम्म एक जना पनि प्रतिनिधित्व नभएका देहायको तालिकाबमोजिमका विभिन्न जात, जातिहरूको समूह बनाई उक्त समूहबाट आगामी प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन र राजनीतिक नियुक्तिहरूमा अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराउन आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।

वि.सं. २०६३ देखि वि.सं २०७९ चैत्रसम्म व्यवस्थापिका संसदमा प्रतिनिधित्व नभएका जात/जाति र उनीहरूको २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणना बमोजिमको जनसङ्ख्या

सि.न	जातहरू	जनसङ्ख्या
१	नुराङ	३६
२	बनकरथिया	१८०
३	कुसुन्डा	२५३
४	सुरेल	३१८
५	ल्होमी	३५५
६	बालुङ	४८१
७	राउटे	५६६

८	तोष्केगोला	६४२
९	कोचे	८४७
१०	फ्रि	९२१
११	कलार	९३१
१२	ल्होपा	१३९०
१३	कसिान	१४७९
१४	चडिमिर	१६१५
१५	करमारोड	१६६३
१६	पञ्जावी/शखि	१८४६
१७	मुगल/मुगम	२१२४
१८	डोने	२१२५
१९	ढाँडी	२३३९
२०	कमार	२५३२
२१	लोहोरुड	२५९८
२२	नटुवा	२८९६
२३	हलखोर	२९२९
२४	बेलदार	३०३७
२५	हायु	३०६९
२६	पत्थरकट्टा/ कुशवाडिया	३३४३
२७	लेप्चा	३५७८
२८	मुण्डा	३५८९
२९	धन्कार/धरकिार	४०९०
३०	चुम्बा नुबी	४४१४
३१	चाई/खुलौत	४८०५
३२	साङ्पाङ	४८४१
३३	राजी	५१२५
३४	व्याँसी/सौका	५७१८
३५	मेवाहड बाला	५७२७
३६	सतबरिया	५७९३
३७	डोल्पो	५८१८
३८	आठपहरिया	५८७८
३९	खालडि	५८८९
४०	थुलुङ	६२३९
४१	बाहडि	६५४७
४२	गाइने	६९७१
४३	नाछरिडि	७३००
४४	केवरत	८८०९
४५	याम्फु	९१११
४६	खटक	९१५२
४७	ह्योल्मो	९८१९
४८	बोटे	११२५८
४९	चाम्लडि	१२१७८
५०	बंगाली	१३८००
५१	राजधोब	१५३९१

५२	भोटे	१५८१८
५३	याक्खा	१७४६०
५४	माली	१९६०५
५५	डोम	१९९०१
५६	कोरी	२०६७०
५७	राजभर	२९२४०
५८	कुलुङ	३३३८८
५९	गडेरी/भेडयार	३५४९७
६०	लोध	३९८७२
६१	गनगाई	४१४४६
६२	बढई	५२४३७
६३	कथवानिया	५२४६६
६४	बानरियाँ	५३६५५
६५	कहार	५९८८२
६६	बरई	६८०११
६७	हलुवाई	७१७९६
६८	राना थारू	८३३०८
६९	सोनार	९३३८०
७०	कुम्हार	९५७२४
७१	लोहार	१००६८०
७२	सुडी	१०७३८०
७३	नुनीया	१०८७२३
७४	घर्ती/भुजेल	१२०२४५
७५	मल्लाह	२०७००६
७६	मुसहर	२६४९७४
जम्मा जनसङ्ख्या		२०३४९१९
जनसङ्ख्या पतशित		६.९८%

१. संविधानको धारा १८ र ४२ मा भएको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न विद्यमान कानूनद्वारा तोकिएका ६ वटा क्लष्टरका अतिरिक्त राष्ट्रिय जीवनमा उल्लेख्य योगदान दिइ उत्कृष्टता हासिल गरेका कला, साहित्य, कानून, समाजसेवा, अर्थशास्त्र, चिकित्सा विज्ञान, भौतिक विज्ञान, शिक्षा, श्रमिक, किसान, पिछडा वर्ग, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकलगायत क्षेत्रका प्रतिष्ठित व्यक्ति र बुद्धिजीवीको छुट्टै क्लष्टर बनाउन उपयुक्त हुने।
२. राष्ट्रिय जीवनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका व्यक्तिहरूलाई समेट्ने गरी राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन तथा मनोनयनबाट छनोट गर्न नेपालको विविधता र वर्गीयतालाई विचार गरी निर्धारित प्रतिशतको दरले विशेष समूहको छुट्टै क्लष्टर खडा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
३. कुनै तहको निर्वाचनमा पराजित उम्मेदवारलाई सोही कार्यकालभित्र राष्ट्रिय सभामा निर्वाचित वा मनोनित हुन नपाउने व्यवस्था मिलाउन उपयुक्त हुने।
४. देहायको तालिकाबमोजिम २०६३ वैशाख देखि २०७९ चैत सम्म सङ्घीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकामा रहेको समुदायगत प्रतिनिधित्वको औसतको स्थितिलाई विश्लेषण गर्दै उनीहरूको जनसङ्ख्याको आधारमा राजनीतिक क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व/आरक्षणको व्यवस्था मिलाउने।

२०६३ वैशाख देखि २०७९ चैतसम्म सङ्घीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकामा रहेको समुदायगत प्रतिनिधित्वको औसतको स्थिति:

क्र.सं.	समुदाय	राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ मा रहेको जनसङ्ख्या प्रतिशत	सङ्घीय व्यवस्थापिकामा रहेको प्रतिनिधित्वको सङ्ख्या	व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्वको औसत प्रतिशत	कार्यपालिकामा प्रतिनिधित्वको औसत प्रतिशत	कैफियत
१	खस आर्य	३०.११	१०३+१०९+१३७+११४+१२२+१३०+१२+१४+३७+१६३= ९४१	९४१/२१९९ = ४२.७९%	४४.७२	
२	आदिवासी/जनजाति	२८.५८	८०+६३+१०७+४७+११५+६६+६९+२+३+९ = ५६२	५६१/२१९९ = २५.५६%	२१.७४	
३	दलित	१३.३५	५+३६+१+३४+१८+१६+२+३+७+१६ = १३८	१३८/२१९९ = ६.२८%	४.७३	
४	थारू	६.२०	१९+१४+२०+१८+२२+१६+१३+०+०+१ = १२३	१२३/२१९९ = ५.६०%	५.८०	
५	मधेशी	१६.३९	४७+५४+८४+३७+६२+४७+४२+३+०+४ = ३८०	३८०/२१९९ = १७.२८%	२०.०८	
६	मुस्लिम	४.८६	४+६+१२+५+१३+९+५+०+०+१ ५५	५५/२१९९ = २.९०%	२.९०	
७	महिला	५१.४४	२८+१६३+७+१५२+९१+९+८२+७+७+२२+५७ = ६२५	६२५/२१९९ = २८.४२%	१५.३२	

५. व्यवस्थापिका र कार्यपालिकामा जातीय र सामुदायिक सन्तुलनका अतिरिक्त क्षेत्रीय, प्रादेशिक, भौगोलिक एवम् सांस्कृतिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने।
६. समावेशी समूह (Cluster) भित्र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फ अवसर पाउनेमा तत् तत् वर्ग, समुदाय र जातिका माथिल्लो तप्का (Creamy Layer) ले मात्र पटक-पटक अवसर पाइरहेको देखिएकोले यसरी अवसर पाइसकेका वर्ग, समुदाय वा जातिको सूची (Exclusion List) तयार गर्ने। उक्त सूचीलाई क्रमशः अद्यावधिक गर्दै लैजाने र सो सूचीका आधारमा उक्त अवधिसम्म अवसर नपाएका वर्ग वा समुदायका लागि सम्बन्धित समावेशी समूहभित्र समावेशी उपसमूह (Sub-Cluster) बनाई उक्त समूहबाट उम्मेदवार सिफारिस गर्दा ती समावेशी उपसमूहबाट अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराउन आवश्यक व्यवस्था मिलाउने।
७. राज्य संयन्त्रमा लक्षित समुदायको प्रतिनिधित्व गराउने औजार केवल समानुपातिक प्रतिनिधित्व मात्र हो कि जस्तो भएको छ। समुदायभित्र नै चुनावमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने व्यक्तिको विकास र पहिचान हुन आवश्यक छ। समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित व्यक्तिलाई हेर्ने सामाजिक मनोविज्ञानलाई थप सकारात्मक तुल्याउन त्यस्ता व्यक्तिको सशक्तीकरणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्ने।
८. समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फ उम्मेदवार सिफारिस गर्दा सम्बन्धित राजनीतिक दलको कार्यकारी पदमा रहेका पदाधिकारीका एकाघरका परिवार र नातेदारलाई एकैपटक उम्मेदवार सिफारिस गर्न नपाउने व्यवस्था मिलाउने। उक्त प्रणालीतर्फ एकैपटक एउटै राजनीतिक दलबाट एकै परिवारका एक जनाभन्दा बढी सदस्यलाई उम्मेदवार सिफारिस गर्न नपाउने व्यवस्था मिलाउने।
९. राजनीतिक दलहरूमा एकै व्यक्ति वा परिवारका सदस्यले पटक-पटक अवसर पाउँदा अन्य आकांक्षीहरूमा नैराश्यता उत्पन्न हुन सक्ने र कतिपय

सक्षम र उर्जाशील व्यक्ति प्रतिस्पर्धा गर्ने अवसरबाट बञ्चित हुन सक्ने देखिएकोले तल्लो तहको पदबाट माथिल्लो तहको पदमा जाने बाहेक एक जना व्यक्तिले एक पटकभन्दा बढी समानुपातिक पद्धतिबाट प्रतिनिधित्वको अवसर नपाउने व्यवस्था लागु गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने।

१०. नेपालको संविधानले सङ्घीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाइ महिला सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा संविधानको मर्म अनुसार महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न व्यवस्थापिका संसदको प्रतिनिधि सभातर्फ पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्यमध्ये कम्तीमा एक तिहाइ महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न निर्वाचनमा भाग लिने दलले उम्मेदवार सिफारिस गर्दा तीन वा सोभन्दा बढी निर्वाचन क्षेत्र भएको जिल्लाको कम्तीमा एक तिहाई निर्वाचन क्षेत्र (उदाहरणका लागि ३ वटा निर्वाचन क्षेत्र भएको जिल्लामा १ वटा क्षेत्र, ४ देखि ६ वटा निर्वाचन क्षेत्र भएको जिल्लामा २ वटा क्षेत्र र ७ वा सोभन्दा बढी निर्वाचन क्षेत्र भएको जिल्लामा ३ वटा क्षेत्र) मा महिलालाई सिफारिस गर्ने गरी व्यवस्था मिलाउने।
११. पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फ निर्वाचनमा उम्मेदवार भएपश्चात प्रचारप्रसारका लागि अत्याधिक रकम खर्च हुने गरेको देखिएको र कतिपय उम्मेदवारले निर्वाचनका लागि दलको तर्फबाट मनोनयन पत्र (टिकट) पाउँदा समेत आर्थिक अभावका कारण निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्नबाट पछि हट्नुपर्ने अवस्थासमेत देखिन आएको हुँदा उम्मेदवारको निर्वाचन प्रचारप्रसार कार्यलाई सरल, सहज र कम खर्चमा सम्पन्न गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक प्रबन्ध गर्ने।

आरक्षण व्यवस्था सम्बन्धमा सिफारिस

सार्वजनिक प्रशासनमा पनि अति सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व अत्याधिक न्यून रहेको पक्षलाई ध्यानमा राखी

आयोगले २०७८ सालमा गरेको "विद्यमान सरकारी सेवामा आरक्षणको प्रभाव अध्ययन" समेतका आधारमा आरक्षण व्यवस्थाका सम्बन्धमा देहायबमोजिम नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो।

१. आरक्षण व्यवस्थाबाट लाभ लिने कार्यलाई एकै ठाउँमा थिग्रिन नदिई विस्तारित गर्न आरक्षणअन्तर्गत सार्वजनिक सेवामा सबल र आर्थिक रूपमा सम्पन्न व्यक्ति वा परिवारको उपस्थितिलाई न्यायपूर्ण बनाउन र आरक्षणलाई सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट उपयुक्त बनाउन देहायबमोजिमका व्यक्तिलाई आरक्षण व्यवस्थाअन्तर्गत सेवा प्रवेशको सुविधा प्रदान गर्ने:-
 - क. निजामती तथा अन्य सार्वजनिक सेवातर्फ राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो तहमा सेवारत वा निवृत्त भएका कर्मचारीका सन्तति (छोरा-छोरी),
 - ख. सङ्घ वा प्रदेश संसदको सदस्य भएको, संवैधानिक निकायको पदाधिकारी वा एक वर्षभन्दा बढी अवधि मन्त्री, राज्यमन्त्री वा सहायकमन्त्री भएका बाबु आमाका सन्तति,
 - ग. पति, पत्नी वा दुवैले वर्षको कम्तीमा दुईलाख आय कर तिर्ने व्यवसायी, व्यापारी, उद्योगी, वा डाक्टर, इन्जिनियर, वकिल जस्ता पेसा गर्ने बाबु आमाका सन्तति,
 - घ. महानगरपालिकाको प्रमुख वा पूर्व प्रमुखका सन्तति,
 - ङ. विश्वविद्यालयका वर्तमान तथा पूर्व कुलपति तथा उपकुलपति र विश्वविद्यालयमा विशिष्ट श्रेणीको पदमा काम गरेका प्राध्यापकका सन्तति,
 - च. बुवा र आमामध्ये एक वा दुवै संयुक्त राष्ट्र सङ्घलगायत अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थामा अधिकृतस्तरमा सेवारत व्यक्तिको सन्तति,
 - छ. गैरआवासीय नेपाली नागरिक र निजका सन्तति,
 - ज. हाललाई पाँच करोड रूपैयाँ भन्दा बढी मूल्यको सम्पत्ति भएका व्यक्ति वा निजका सन्तति,

(यस बुँदाअनुसारको सम्पत्ति मूल्यांकन प्रयोजनका लागि चल, अचल सम्पत्ति (घर, जग्गा, सेयर, लगानी लगायत)को आधारमा सम्पत्ति निर्धारण गर्ने मापदण्ड नेपाल सरकारले निर्धारण गर्ने।)

२. पिछडिएको क्षेत्रबाट आरक्षणको सुविधा प्राप्त गर्न त्यस्ता व्यक्ति वा निजको बाबु, आमाको नाममा आफ्नो जिल्ला बाहिरका महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका वा नगरपालिकामा घरजग्गा हुन नहुने।
३. आरक्षण दाबी गर्ने व्यक्तिले आरक्षण सुविधाका लागि बुँदा नं. १ र २ मा उल्लिखित वर्गमा नपर्ने भनी अनिवार्य रूपमा स्वघोषणा गर्नुपर्ने।

खस आर्य र पिछडा वर्गको थर सूचीकरणमा सम्बन्धमा सिफारिस

नेपालको संविधानअनुसार पिछडा वर्ग राष्ट्रिय समावेशी आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र रहेको तथा राष्ट्रिय समावेशी आयोग ऐन, २०७४ अनुसार खस आर्य र पिछडा वर्गभित्र रहेका थरहरू सूचीकरण गर्ने कार्यादेश यस आयोगमा रहेकाले खस आर्य र पिछडा वर्गको थर सूचीकरणका सम्बन्धमा यसअगि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको थियो।

१. खस आर्यभित्रको दशनामी समुदायको गिरी थरमा भृगुलातस्य गोत्र नहुने भएकाले हटाइदिन नेपाल दशनामी समाजबाट पत्राचार भएको हुँदा उक्त गोत्रलाई हटाउने। दशनामी समुदायको थर, गोत्र, उपगोत्र, मढीका अलावा सुत्र र शाखा उल्लेख नभएमा पहिचानमै समस्या हुने भएको हुँदा सबै उल्लेख गरी थरहरूको सूची तयार गर्ने।
२. आयोगले मिति २०७९/१२/१४ र २०८०/०२/०८ मा सिफारिस गरेका खस आर्यका थरहरूको सूचीमा बुँदा नं. १ र २ बमोजिम भएका संशोधनपश्चातका अनुसूची १ (पाना-१७) मा उल्लिखित खस आर्यका ६६७ थरहरूको सूची नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा पठाउने।

३. आयोगले मिति २०८०/१०/०८ मा सिफारिस गरिएको पिछडा वर्गका थरहरूको सूचीमा भाषिक शुद्धता कायम गरी पिछडा वर्गान्तर्गत पर्ने संलग्न अनुसूची २ (पाना-२) मा उल्लिखित ५० जातका ४०१ थरहरूको सूची नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा पठाउने।

४. संशोधन सहितको निर्णय आयोगको वेबसाइटमा प्रकाशित गर्ने।

आयोगले मिति २०७९/१२/१४ र मिति २०८०/०२/०८ मा सिफारिस गरेका खस आर्यका थरहरूमाथि मिति २०८०/११/३० मा भएको संशोधनपश्चात सिफारिस भएका खस आर्यका थरहरूको सूची:-

१. ब्राम्हण जातिका थर, गोत्रहरू

क्र.सं.	थर	गोत्र
१	अगस्ती	अत्री
२	अचार्य	कौडिन्य/कौण्डिन्य, गर्ग
३	अधिकारी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, भारद्वाज, माण्डव्य
४	अर्याल	अत्री/आत्रेय
५	अगस्थी	अत्री/आत्रेय
६	अवस्थी/अबस्थी	अत्री/आत्रेय, काश्यप/कश्यप, कौडिन्य/कौण्डिन्य, गर्ग, भार्गव, भृगु, साडकृत्य
७	आचार्य	कौडिन्य/कौण्डिन्य, कुण्डिन, गर्ग
८	आपागाईं/आपागाँइ/अम्माई/अम्मै	कौशिक, घृतकौशिक
९	ईटनी/ ईटनी	भारद्वाज
१०	उपाध्याय	अत्री/आत्रेय, गर्ग/ भारद्वाज/ कौशिक/ अनेकौ
११	उप्रेती/उप्रेती भाट	उपमन्यु, मौदगल्य/मुदगल
१२	ओझा	अत्री/आत्रेय, इन्द्रप्रमद, कश्यप/ काश्यप, कौशिक, पराशर, भारद्वाज, सनकस, हरित
१३	ओडारी	वशिष्ठ
१४	ओस्ती/ओस्ती/वोस्ती	भारद्वाज, अत्री/आत्रेय
१५	ओलिया	भारद्वाज

१६	ओली/वली	उपमन्यु, कौशिल्य
१७	कँडेल	भारद्वाज
१८	कटेल	पराशर
१९	कडरिया	कृष्णाअत्री
२०	कपाडी	गौतम
२१	कमली	भारद्वाज
२२	कलौनी	कश्यप/काश्यप
२३	कसारे	वशिष्ठ
२४	काप्री/काप्री रानाभाट	भारद्वाज
२५	काप्ले	शाण्डिल/शाण्डिल्य/सावर्णि
२६	कालाखेती	भारद्वाज
२७	कुँइकेल	मौदगल्य
२८	कुकुरकटेल	पराशर/मौदगल्य
२९	कुकुरकाटे/कुकुरकोटे	धनञ्जय
३०	कुमाई	भारद्वाज
३१	कुलकर्णी	अत्री/आत्रेय
३२	कैनी	भारद्वाज
३३	कोइराला	मौदगल्य
३४	क्वाइँतोला जोशी	गर्ग
३५	खकुरेल	कृष्णात्री
३६	खतिवडा	अत्री/आत्रेय
३७	खनाल/ खंदाल	घृतकौशिक
३८	खनिया	वशिष्ठ
३९	खराल	वत्स
४०	खरेल	वशिष्ठ
४१	खिडकीसैनी	कश्यप/काश्यप
४२	खुलाल	धनञ्जय, वत्स
४३	गजुरेल/गजुर्याल	गर्ग
४४	गतौला/गडुतौला	कश्यप/काश्यप
४५	गाम्ले	कौण्डिन्य/कौडिन्य
४६	गुरागाँइ/गौरगाँइ	धनञ्जय
४७	गेलाल	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
४८	गेवाली	माण्डव्य
४९	गैर	कौण्डिन्य
४९	गैली/गौली	अत्री/आत्रेय, आङगिरस
५१	गोतामे/ गौतम	अत्री/आत्रेय
५२	गोदार	अत्री/आत्रेय
५३	गोरा	अत्री/आत्रेय
५४	गौडेल	कौशिक/कौशिल्य

समावेशी स्मारिका-२०८२

५५	घिमिरे	कश्यप/काश्यप
५६	घोडासैनी	काश्यप/कश्यप, कौशिक, जैमिनी, माण्डव्य
५७	घोरासैनी/ घोरसाई/ घोरसाइने/ घोरासाइनी	जैमिनी
५८	चटोट/चटौत	कश्यप/काश्यप
५९	चट्टोपाध्याय	मौदगल्य
६०	चतुर्वेदी	भारद्वाज
६१	चदौला	पराशर
६२	चपाई	अत्री/आत्रेय
६३	चम्करिया	भारद्वाज
६४	चम्याल	भारद्वाज
६५	चम्लागाई	भारद्वाज
६६	चर्टर्जी/ चक्रवती	मौदगल्य
६७	चलाउने	बशिष्ठ
६८	चापागाई	अत्री/आत्रेय
६९	चालिसे	बशिष्ठ
७०	चिमरिया/ चिमोरिया	भारद्वाज
७१	चिमाली	कौशिक
७२	चिलुवाल	गर्ग
७३	चुंडाल	गर्ग
७४	चुंदाली	अत्री/आत्रेय
७५	चुकडाल	गर्ग
७६	चुवाई	भारद्वाज
७७	चुहान	वत्स
७८	चौसली	भारद्वाज
७९	चौलागाई	भारद्वाज
८०	च्वाई	भारद्वाज
८१	छत्कुली	कौशिक
८२	छत्याल	कृशिक/कौशिक
८३	छिमाल	गर्ग
८४	जमकट्टेल/ जमकट्टेल/ जेमकट्टेल	भारद्वाज
८५	जुम्ली	भारद्वाज
८६	जंगम	वसुमन
८७	जैसी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशिल्या, कौशिक, गर्ग, गौतम भारद्वाज, अनेकौ

८८	जोशी	अत्री/आत्रेय, अडगिरा, आयत, उपमन्यु, अंगिरस, कश्यप/काश्यप, कौशिक, गर्ग, गौतम, भारद्वाज, माण्डव्य, वशिष्ठ, शाण्डिल्य/ साडिल्य, अनेकौ
८९	जोसी	जैमन
९०	टण्डन	अडगिरस, कौशिक, ताण्डिन
९१	डल्लाकोटी	भारद्वाज
९२	डांगी	अत्री/आत्रेय, कौशिक/कौशिल्य
९३	डुम्रे	धनञ्जय
९४	डांगरे	पराशर
९५	डोटेल	अत्री/ आत्रेय
९६	डौलिया	भारद्वाज
९७	ढकाल	उपमन्यु
९८	ढाँट	धनञ्जय
९९	दुडगाना/ दुंगाना	कौशिक
१००	दुडगेल/ दुडग्याल	अगस्ती
१०१	ढोडारी	गौतम, भारद्वाज
१०२	तिमलसेना/ तिम्सेना/ तिम्सिना/ तिमल्लिसना तिमल्लेसेना/ तिमिल्लेसेना/ तिमिल्लिसना/	मौदगल्य
१०३	तिवारी/ तेवारी	कश्यप/काश्यप, कौशिक, गौतम, श्रीमुख शाण्डिल्य/ शाण्डिल्य सावर्ण
१०४	त्रिताल	कौडिन्य
१०५	त्रिपाठी	गौतम
१०६	थपलिया	भारद्वाज
१०७	थलारी	अत्री/ आत्रेय
१०८	थानी	कौडिन्य
१०९	दडुगाल	गौतम
११०	दनै	उपमन्यु
१११	दमासे	अत्री/ आत्रेय
११२	दयाल	वत्स
११३	दर्नाकाटी	अत्री/ आत्रेय
११४	दवाडी/ दुवाडी	अत्री/आत्रेय, बशिष्ठ/वशिष्ठ
११५	दाहाल	वत्स, वशिष्ठ
११६	दीक्षित	कौण्डिन्य/ कौडिन्य
११७	दुलाल	अत्री/ आत्रेय, उपमन्यु, भारद्वाज

११८	दुवाल	उपमन्यु
११९	दवे	भारद्वाज
१२०	देवकोटा	भारद्वाज
१२१	देशपाडे	साङ्ख्यायन
१२२	दैनी	उपमन्यु
१२३	धनुक	कश्यप/काश्यप
१२४	धमला	गर्ग, धनञ्जय
१२५	धरेल	गौतम
१२६	धामी	गौतम
१२७	धिताल	कौशिक, माण्डव्य
१२८	नकाल	भारद्वाज
१२९	नागिला	वाल्मिकी
१३०	निउरे/न्युरे	मौदगल्य
१३१	निरौला	भारद्वाज
१३२	नेउपाने/ न्यौपाने	कौडिन्य, कुण्डिन
१३३	नेगी	कश्यप/काश्यप, गौतम, भारद्वाज
१३४	नेपाल	कौशिक, घृतकौशिक
१३५	नैनावस्ती	मौदगल्य
१३६	नौलखा	भारद्वाज
१३७	पकुवाल/ पुकुवाल	धनञ्जय
१३८	पगेनी/पङ्गेनी/ पैनी	धनञ्जय
१३९	पचभैया	उपमन्यु
१४०	पडाल	गौतम
१४१	पण्डित	उपमन्यु, आसोलायन, कौशिक, घृतकौशिक, पराशक/पराशर
१४२	पनेरु/पंदेरु/पदेरु	अत्री/आत्रेय, कौण्डिन्य/कौडिन्य अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, गर्ग, बशिष्ठ,
१४३	पन्त	वत्स, पराशर, भारद्वाज
१४४	पन्थ	पराशर, भारद्वाज
१४५	पन्थी	भारद्वाज, माण्डव्य
१४६	पराजुली	कौडिन्य, कुण्डिन
१४७	पहाडी	अतस्य/आलस्तय, अत्री/आत्रेय
१४८	पहारी	अत्री/आत्रेय
१४९	पाठक	उपमन्यु, कौण्डिन्य/कौडिन्य, कौशिक, कौशल्य, बशिष्ठ, शाण्डिल्य
१५०	पाण्डे	उपमन्यु, कश्यप/काश्यप, पराशर, वशिष्ठ,
१५१	पाण्डेय	अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, कश्यप/ काश्यप, गर्ग, वत्स, भारद्वाज,
१५२	पाध्या	कौशिक, भारद्वाज, साडिल्य/अनेकौ
१५३	पार्धे	सावर्ण/सावर्णी
१५४	पोखरेल/ पोखेल	अत्री/आत्रेय, गर्ग, भारद्वाज

१५५	पुडासैनी	कौशिक
१५६	पुञ्जाली/ पुन्जाली	कौडिन्य
१५७	पुलामी	भारद्वाज
१५८	पोडवाल	अत्री/आत्रेय
१५९	पौडेल/ पौड्याल/ पौड्यालय	अत्री/आत्रेय
१६०	प्याकुरेल/ पेकुरेल	कुण्डिन, कौडिन्य
१६१	प्रसाई	साण्डिल्य/साण्डिल
१६२	फुयाँल/ फुँएल	कौशिक
१६३	फुलारा	उपमन्यु
१६४	बखरेल/ बखरेल	धनञ्जय
१६५	बगाले	मौदगल्य
१६६	बजगाई/ बजाइ	माण्डव्य
१६७	बजाल	गर्ग
१६८	बडाल	कश्यप/काश्यप
१६९	बडु/बदु	कश्यप/काश्यप, कौशिक
१७०	बडुवाल/ बरुवाल	कौसिल्य, कुशिक, घृतकौशिक
१७१	बन्जाड/ बन्जाडे/ बन्जाडे	कौडिन्य/ कुण्डिन
१७२	बन्जारा/ बन्जारा	कौडिन्य
१७३	बराकोटी	भारद्वाज
१७४	बराल	कौशिक, घृतकौशिक
१७५	बर्तौला	उपमन्यु
१७६	बर्मा	कौशिक
१७७	बलायर/ बलाईर	भारद्वाज
१७८	बसिया	शाण्डिल्य
१७९	बसौला	मौदगल्य
१८०	बस्ताकोटी	कौशिक
१८१	बस्याल/बसेल	धनञ्जय
१८२	बाघ	कश्यप/काश्यप
१८३	बाजुरी	कश्यप/काश्यप
१८४	बास्कोटा	कौडिन्य
१८५	बास्तोला	गर्ग
१८६	बाह्रकोटी	भारद्वाज
१८७	बिडारी/ बिणारी	कौशिक
१८८	बिमली	भारद्वाज
१८९	बुर्लाकोटी	भारद्वाज

समावेशी स्मारिका-२०८२

१९०	बेलकाँपी	मौदगल्य
१९१	बेलवासी/ बेलबासे	कश्यप/काश्यप, मौदगल्य
१९२	बैध	कश्यप/काश्यप, गर्ग/गार्ग्य
१९३	भट्ट	अत्री/आत्रेय, अगस्ति, उपमन्यू, कश्यप/काश्यप, गर्ग, गौतम, घृतकौशिक, बशिष्ठ, विश्वामित्र, भारद्वाज, वत्स,
१९४	भट्टराई/ भट्टराय	कपिल, कश्यप/काश्यप, बशिष्ठ
१९५	भट्टाचार्य	भारद्वाज, मौदगल्य
	भण्डारा	गौतम
१९६	भण्डारी/ भंडारी	कश्यप/काश्यप काँसी, कौशल्य, कौशिक, कौण्डिन्य, धनञ्जय, बशिष्ठ, भारद्वाज, मान्धाता, माण्डव्य,
१९७	भण्डारे	कश्यप/काश्यप
१९८	भाट	कौशल्य, कौशिक
१९९	भुर्तेल	गर्ग
२००	भुसाल	धनञ्जय, वशिष्ठ
२०१	भेटुवाल/ भेटवाल	गर्ग
२०२	भवमि	कश्यप/काश्यप
२०३	मजगाँई/ मजगैयां	भारद्वाज
२०४	मरहडा/ मरहडा	पराशर
२०५	मरासिनी	कौडिन्य, धनञ्जय, कुण्डिन
२०६	महरा	पराशर, बशिष्ठ
२०७	मिश्र	अत्री/आत्रेय, उपमन्यू, कश्यप/ काश्यप, कात्यायन, भारद्वाज, भार्गव, वत्स, शाण्डिल्य,
२०८	मुडभरी/ मुडबरी	कश्यप/काश्यप, कौशिक, बशिष्ठ
२०९	मैनाली	उपमन्यू
२१०	मोरासानी / मोरासैनी	कुण्डित, कौण्डिन्य
२११	रकाल/ रखाल	गर्ग
२१२	रजौरिया	भारद्वाज
२१३	रताला	कौशिक
२१४	राजोपाध्याय	कौडिन्य, कौशिक, गर्ग, भरद्वाज,
२१५	राताटिङ्गुली	उपमन्यू
२१६	रिजाल	धनञ्जय
२१७	रिमाल	कौशिक
२१८	रिसाल	गर्ग
२१९	रूपाखेती	वत्स
२२०	रेम्मी	कश्यप/काश्यप, कौशिक

२२१	रोइला	पराशर
२२२	लम्साल	वत्स
२२३	लामिछाने	गर्ग
२२४	लुइटेल्/ लुइटेल्	कौशिक
२२५	लेखक	कश्यप/काश्यप
२२६	लोहनी	भारद्वाज
२२७	लौडारी	भारद्वाज
२२८	वस्ती/ओस्ती	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
२२९	वाग्ले	भारद्वाज
२३०	विष्ट	कपिल, कृष्णाधी/कृष्णत्रेय, कौशिक, भारद्वाज, मौदगल्य, शाण्डिल्य
२३१	शिवाकोटी/ सिवाकोटी	भारद्वाज
२३२	शुक्ल	गौतम
२३३	शोणारी/ शोडारी	कश्यप/काश्यप
२३४	संग्रौला/ सङ्ग्रीला	भारद्वाज
२३५	सञ्जेल/ सञ्जेल	कौशिक, गौतम
२३६	सत्याल	कौण्डिन्य
२३७	साका	शाण्डिल्य
२३८	साँखी	अत्री
२३९	सापकोटा	कौण्डिन्य/कौडिन्य
२४०	सिग्देल	अत्री/आत्रेय
२४१	सिटौला	कश्यप/काश्यप
२४२	सिम्खडा/ सिंखडा	मौदगल्य
२४३	सिलवाल	भारद्वाज
२४४	सुवेदी	भारद्वाज
२४५	सेढाँई/ सेढाई/ सेडाई	अङ्गिरा
२४६	सोती	बशिष्ठ
२४७	शर्मा	कश्यप/काश्यप, कौशिक, अनेकौ
२४८	हमाल	कश्यप/काश्यप
२४९	हड्खले	भारद्वाज
२५०	होमगाई/ हुमागाई/ होमागाई	धनञ्जय
२५१	ज्ञवाली/ ज्ञावाली	भारद्वाज, माण्डव्य

२ खस क्षेत्री/क्षेत्री जातिका थर, गोत्रको सूची

क्र.सं.	थर	गोत्र
१	अट्याल	कश्यप/काश्यप
२	अत्री	अत्री/आत्रेय, कौण्डिन्य/कौडिन्य
३	अधिकारी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, भारद्वाज
४	आचार्य/ आचारज	कौडिन्य/कौण्डिन्य, गर्ग, कुण्डिन
५	अर्याल	अत्री/आत्रेय
६	ईटनी/ ईटनी	भारद्वाज
७	उप्रेती	उपमन्यु, कश्यप/काश्यप, मौद्गल्य
८	ऐडी	वशिष्ठ, कश्यप/काश्यप
९	ऐर/ऐरी	कश्यप/काश्यप, गौतम, भारद्वाज
१०	ओइरे	कश्यप/काश्यप
११	ओझा	अत्री/आत्रेय, इन्द्रप्रमद, कश्यप/काश्यप, कौशिक, भारद्वाज, सनकस, हरित,
१२	ओली/वली	अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, कश्यप/काश्यप, कौशिल्य, गौतम
१३	कटुवाल	माण्डव्य, शाण्डिल/शाण्डिल्य
१४	कट्टेल	कश्यप/काश्यप
१५	कठायत	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, काँसी, कौशिक, मुद्गल/मौद्गल, गौतम
१६	कर्टाईन	मुद्गल/मौद्गल
१७	कठेत	कौशिक
१८	कडायत	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशिक, कौशिल्या/कौसिल्य
१९	कडुवाल	कश्यप/काश्यप
२०	कडेल	कश्यप/काश्यप, भारद्वाज
२१	काप्री	भारद्वाज
२२	काफ्ले	शाण्डिल/शाण्डिल्य
२३	कार्की	कश्यप/काश्यप, कौशिल्या, कौशिक, घृतकौशिक, धनञ्जय, पराशर, भारद्वाज, मौद्गल्य
२४	कालाखेती	कश्यप/काश्यप
२५	कालीकोटे	अत्री/आत्रेय
२६	कालीकोटेखड्का	अत्री/आत्रेय
२७	कुँवर	अत्री/आत्रेय, गौतम, धनञ्जय, वत्स
२८	कुंवर	अत्री/आत्रेय, शिव
२९	कुंवर	शिव, कश्यप/काश्यप
३०	कुंवर/ कँवर/ कमर	काशी, कश्यप/काश्यप, आत्रेय, कौशिक, मचकल्ले, शिव, आलख्य, निरन्जन/निरञ्जन

३१	कुडमला	कौशिल्य
३२	कुन्जेडा	कौशिक
३३	कुमाल	अत्री/आत्रेय
३४	कुर्माल	कश्यप/काश्यप
३५	के.सी.	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, गौतम, घृतकौशिक
३६	कैला	कौशिल्य
३७	कोइराला	मौद्गल्य
३८	कोट्टारी	कश्यप/काश्यप
३९	खडका	कश्यप/काश्यप, गर्ग, भारद्वाज
४०	खडायत	भारद्वाज, कश्यप/काश्यप
४१	खड्का	अत्री/आत्रेय, कपिल, कश्यप/काश्यप, कौडिन्य, कौशिक, कौशिल्य/कौशिल्या, गर्ग धनञ्जय, भारद्वाज, वत्स
४२	खतिवडा	अत्री/आत्रेय
४३	खत्री	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौण्डिन्य/कौडिन्य, कौशिक, गौतम, घृतकौशिक, भारद्वाज, वशिष्ठ
४४	खनाल	घृतकौशिक
४५	खनियाँ	वशिष्ठ
४६	खसरी	कौशिक
४७	खरेल	वशिष्ठ
४८	खवास	कश्यप/काश्यप
४९	खराल	वत्स
५०	खाती	कपिल, कश्यप/काश्यप, कौशिक, भारद्वाज
५१	खुलाल	धनञ्जय, वत्स
५२	खोच्याल	कश्यप/काश्यप
५३	खवास	कश्यप/काश्यप
५४	गागले थापा क्षेत्री	वशिष्ठ
५५	गडाल	कश्यप/काश्यप
५६	गतौला/ गडतौला	कश्यप/काश्यप
५७	गुर्धामी/ गरुधामी	कश्यप/काश्यप
५८	गैलाल	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
५९	गैर	कौण्डिन्य/कौडिन्य
६०	गैली	अत्री/आत्रेय
६१	गोतामे	अत्री/आत्रेय
६२	गोदार	कश्यप/काश्यप
६३	गोरा	अत्री/आत्रेय
६४	गौतम	अत्री/आत्रेय
६५	गौली	आडगिरस

समावेशी स्मारिका-२०८२

६६	घत्री	अत्री/आत्रेय
६७	घरडी	कश्यप/काश्यप
६८	घर्ती	कश्यप/काश्यप, कौशिल्य/ कौशिल्या, बशिष्ठ, भारद्वाज
६९	घिमिरे	कश्यप/काश्यप
७०	घुसाल धामी	गौतम
७१	घोरसाने/ घोरसाई	जैमिनी
७२	चलाउने	बशिष्ठ
७३	चाड	कौशिक
७४	चापागाई	अत्री/आत्रेय
७५	चिमाली	कौशिक
७६	चुंडाल	गर्ग
७७	चुहान	वत्स
७८	चैसिर	कश्यप/काश्यप
७८	चोखाल	भारद्वाज
७९	चौलागाई	भारद्वाज
८०	चौहान	वत्स
८१	च्वान	गौतम
८२	छत्कुली	कौशिक
८३	जप्रेल	कश्यप/काश्यप
८४	जमरकट्टेल/ जमकट्टेल / जेमकट्टेल	भारद्वाज
८५	ज.ब.रा.	वत्स
८६	जंगम	वसुमन
८७	जागरी/ जागिरी	कश्यप/काश्यप
८८	जाग्री	कश्यप/काश्यप
८९	जुम्ली	भारद्वाज
९०	जेठारा	कश्यप/काश्यप, कौशिक, काँसी, कौशिल्य
९१	झप्रेल	कश्यप/काश्यप
९२	टेर	कश्यप/काश्यप
९३	ठकुल्ला	कश्यप/काश्यप, कौशिल्या, कौशिक, गौतम, भारद्वाज, सुवर्ण
९४	ठकुराठी	कश्यप/काश्यप
९५	ठगुन्न/ ठगुन्ना	कश्यप/काश्यप, गौतम, भारद्वाज
९६	ठेकरे	कश्यप/काश्यप
९७	डल्लाकोटी	भारद्वाज
९८	डंगिर	कौशिल्य
९९	डंगगा	कश्यप/काश्यप
१००	डंगी	कौशिक/कौशिल्य
१०१	डेउडा	भारद्वाज
१०२	डोगरे	पराशर
१०३	डोटेल	अत्री/आत्रेय
१०४	ढकाल	उपमन्यु
१०५	ढाट/ढाँट	कश्यप/काश्यप, धनञ्जय

१०६	दुङ्गाना	कौशिक
१०७	दुङ्गाल/ दुङ्गेल/ दुङ्ग्याल	अगस्ती
१०८	ढोडारी	गौतम
१०९	ताडी	कश्यप/काश्यप
११०	तिमलसेना/तिम्सेना/ तिम्सिना/ तिमलसेना/ तिमिल्लसेना/ तिमिल्लिसना/ तिमलसिना	मौद्गल्य
१११	तिवारी/ तेवारी	कश्यप/काश्यप, गौतम
११२	तोथ्याल धामी	कश्यप/काश्यप
११३	त्रिपाठी	गौतम
११४	थपलिया	भारद्वाज
११५	थलारी	अत्री/आत्रेय
११६	थलाल	गौतम
११७	थापा	अत्री/आत्रेय, कपिल, कश्यप/ काश्यप, कौशिल्या कौडिन्य/ कौण्डिन्य, गर्ग, भारद्वाज, भारदारी, मौद्गल/मौद्गल्य, वशिष्ठ, साण्डिल्य,
११८	थापापाल	अत्री/आत्रेय
११९	थामी	कश्यप/काश्यप, कौशिक, भारद्वाज, शाण्डिल्य
१२०	दङ्गाल	गौतम
१२१	दनै	उपमन्यु
१२२	दयार/ दियार	कश्यप/काश्यप
१२३	दवाडी/ दुवाडी	अत्री/आत्रेय, बशिष्ठ
१२४	दशैदी/ दशौदी	कौशिल्य
१२५	दहनी	कश्यप/काश्यप
१२६	दाहाल	वत्स
१२७	दुलाल	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
१२८	दुवाल	उपमन्यु, कौशिल्य/कौशिल्या
१२९	देउखुरी	अत्री/आत्रेय
१३०	देउजा	कश्यप/काश्यप
१३१	देउवा/ देउपा	भारद्वाज, कश्यप/काश्यप
१३२	देवकोटा	भारद्वाज
१३३	देशपाडे	साङ्ख्ययान
१३४	दैनी	उपमन्यु
१३५	दौलेल/ दौल्याल	कश्यप/काश्यप

१३६	द्वाल	कश्यप/काश्यप
१३७	धमेना	कश्यप/काश्यप
१३८	धराला	गौतम
१३९	धरेल	गौतम
१४०	धनु क / धानु क / धानुष्क	कश्यप/काश्यप, कौशिल्य
१४१	धामी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशिक, गौतम, कौशिल्या/कौशिल्य, भारद्वाज, शाण्डिल्य
१४२	धिताल	कौशिक, माण्डव्य
१४३	नकाल/ नगाल	कौशिल्य
१४४	नायक	कौशिक, कौशिल्या/कौशिल्य
१४५	निउरे	मौदगल्य
१४६	निरोला	भारद्वाज
१४७	नेउपाने/न्यौपाने	कौडिन्य
१४८	नेगी	कश्यप/काश्यप, काँसी, गौतम, भारद्वाज
१४९	पंदेरु	कौडिन्य
१५०	पकुवाल	धनञ्जय
१५१	पछाई	कश्यप/काश्यप
१५२	पण्डित	आसोलाइन, घृतकौशिक, पराशर
१५३	पनेरु	अत्री/आत्रेय, काशीराम
१५४	पन्त	बशिष्ठ, वत्स/पराशर, भारद्वाज
१५५	पन्थ	भारद्वाज
१५६	पन्थी	भारद्वाज, माण्डव्य
१५७	पराजुली	कौडिन्य
१५८	पाठक	अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, कौण्डिन्य, कौशिक, कौशल्य, बशिष्ठ, शाण्डिल्य,
१५९	पाण्डे/पाँडे/पाण्डेय	उपमन्यु, कश्यप/काश्यप, कौडिन्य, गौतम, घृतकौशिक, भारद्वाज, साङ्ख्यायन
१६०	पुजारा	कश्यप/काश्यप, गर्ग
१६१	पुंवार कार्की	पराशर
१६२	पुंवार थापा	अत्री/आत्रेय
१६३	पुंवार थापा	कपिल
१६४	पोखेल/ पोखरेल	अत्री/आत्रेय, गर्ग, भारद्वाज
१६५	पौडेल/ पौड्याल	अत्री/आत्रेय
१६६	फडेरा	कौशिल्या/कौशिल्य
१६७	फर्सेल बुढा	वसित
१६८	फुलारा	उपमन्यु
१६९	बखती/ बखेती	कश्यप/काश्यप, कौशिक
१७०	बटाला	अत्री/आत्रेय, गौतम
१७१	बडुवाल	कुशिक, कौशिल्य
१७२	बरुवाल	कौशिल्य, घृतकौशिक/ कौशिक

१७३	बनताला	कश्यप/काश्यप
१७४	बनियौ	कश्यप/काश्यप
१७५	बञ्जाडे/ बन्जाडे	कौडिन्य, कुण्डिन
१७६	बन्जारा/ बञ्जारा	कौडिन्य
१७७	बम	शौनक, सुनानाम
१७८	बयक	बशिष्ठ
१७९	बराल	घृतकौशिक
१८०	बर्मा	कुशिक
१८१	बलाएर/ बलाइर/ बलाईर/ बलायर	भारद्वाज
१८२	बसिया	शाण्डिल्य
१८३	बस्नेत	कौशिक, धनञ्जय, भारद्वाज
१८४	बस्याल/ बस्सेल/ बसेल	धनञ्जय
१८५	बहिक	अत्री/आत्रेय
१८६	बाजुरी	कश्यप/काश्यप
१८७	बनियौ	कश्यप/काश्यप, कौशिक
१८८	बानिया	कश्यप/काश्यप
१८९	बिजले	कश्यप/काश्यप
१९०	बिष्ट	उपमन्यु, कपिल, कश्यप/काश्यप, कृष्णाञ्जनी, कृष्णात्रेय कौशिक, कौशिल्य गौतम, बशिष्ठ, भारद्वाज, माण्डव्य,मौदगल्य, वत्स, शाण्डिल्य
१९१	बुडथापा	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशिक, कौशल्य, धनञ्जय, वत्स
१९२	बुडा क्षेत्री	
१९३	बुडा थापा	
१९४	बुढा	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशल्य/कौशिल्य, कौशिक, गौतम
१९४	बुढा क्षेत्री	कौशिल्या, घृतकौशिक
१९५	बुढा बिसी	कौशिल्या
१९६	बुढाथोकी	अत्री/आत्रेय, कपिल, कश्यप/काश्यप, कौशिक,गौतम, घृतकौशिक, धनञ्जय, वत्स, शाण्डिल्य
१९७	बुध	कौशिल्य
१९८	बुर्लाकोटी	भारद्वाज
१९९	बेलाल	कश्यप/काश्यप
२००	बेलबासे	मौदगल्य
२०१	बोगटी	कौशल्य, कौशिक, शौनक, सुवर्ण

समावेशी स्मारिका-२०८२

२०२	बोहरा	अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, कपिल, कश्यप/काश्यप, कौशिक, कौशिल्या, गौतम, भारद्वाज
२०३	बोहोरा	कपिल, कश्यप/काश्यप
२०४	बैदवार	भारद्वाज
२०५	भक्रि	रवी
२०६	भट्ट	अत्री/आत्रेय, उपमन्यु, कश्यप/काश्यप, गर्ग, विश्वामित्र, बशिष्ठ, भारद्वाज, वत्स
२०७	भट्टराई	बशिष्ठ
२०८	भट्टाडी	कश्यप/काश्यप
२०९	भण्डारी/ भंडारी/ भडारी	अतासे, आतथ्य, आतश्य, कश्यप/काश्यप कौशल्य/कौशिल्य, कौडिन्य/कौण्डिन्य, कौशिक, गौतम, भारद्वाज, मान्धाता, माण्डव्य, वशिष्ठ/बशिष्ठ,
२१०	भण्डारे	कश्यप/काश्यप
२११	भाट	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, भारद्वाज, कौडिन्य,
२१२	भाम	कौशिल्य
२१३	भुर्तेल	गर्ग
२१४	भुसाल	धनञ्जय
२१५	मडे/मडै	कश्यप/काश्यप
२१६	मण्डेल	कश्यप/काश्यप
२१७	मन्याल	कश्यप/काश्यप
२१८	मरहडा	पराशर
२१९	मरासिनी	कौडिन्य, धनञ्जय, कुण्डिन
२२०	मलासी	कश्यप/काश्यप
२२१	मल्ल	सुनानाम
२२२	महत	शाण्डिल्य, गौतम
२२३	महता	अत्री/आत्रेय कौशिक, गौतम, पराशर
२२४	महतारा	कश्यप/काश्यप
२२५	महतारो	कौशिल्य
२२६	महर	कश्यप/काश्यप
२२७	महरा	कश्यप/काश्यप, गौतम, पराशर, बशिष्ठ,
२२८	माझीक्षेत्री	कश्यप/काश्यप
२२९	मार्माल	कश्यप/काश्यप
२३०	माल	कश्यप/काश्यप
२३१	मिश्र	अत्री/आत्रेय
२३२	मेची	साउनथ/शौनक
२३३	मोर	गौतम

२३४	मौनी	कश्यप/काश्यप
२३५	रजक	कश्यप/काश्यप
२३६	रतोकी	कश्यप/काश्यप
२३७	राइभाट	कपिल
२३८	राउत	बशिष्ठ, भारद्वाज
२३९	राउल	कौण्डिन्य, भारद्वाज, माण्डव्य, शाण्डिल्य,
२४०	राणा/ राणाजी	कश्यप/काश्यप, धनञ्जय, वत्स
२४१	रानाभाट/ रानाभाट क्षेत्री/ राना क्षेत्री	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, भारद्वाज
२४२	राय	कौशिक
२४३	रायमाझी	कश्यप/काश्यप, कौशिक
२४४	रायाक्षेत्री	कौशिक
२४५	रावत	कश्यप/काश्यप, कौशिक, गौतम, भारद्वाज, भारदारी, वशिष्ठ
२४६	रावल	कश्यप/काश्यप, कौशल्य, कौशिक, गौतम, भारद्वाज, रवि, वत्स, शौनक, साण्डिल्य
२४७	रावल गुन्याली	गौतम
२४८	राहुत	बशिष्ठ
२४९	रिमाल	कौशिक
२५०	रिसाल	गर्ग
२५१	रूपाखेती	वत्स
२५२	रुमे कार्की क्षेत्री	मौदगल्य
२५३	रेग्मी	कौशिक
२५४	रैकाल	कश्यप/काश्यप
२५५	रोकाय/ रोकाया	कश्यप/काश्यप, कौशिक, कौशल्य, गर्ग
२५६	रोकाया क्षेत्री	कौशिक
२५७	रोकाहा	गर्ग
२५८	रोक्का	कश्यप/काश्यप
२५९	रौले	कश्यप/काश्यप
२६०	लम्साल	वत्स
२६१	लामिछाने / लामिछाने बस्नेत	गर्ग
२६२	लुम्थ्याल धामी	कश्यप/काश्यप
२६३	लोथ्याल	कश्यप/काश्यप
२६४	लोहनी	भारद्वाज
२६४	वडाहित	कौशिक
२६५	वडुवाल	कश्यप/काश्यप

२६६	वडैला	सुनानाम
२६७	वयक	कौशिक
२६८	वली/ओली	काशिल, कौशिल्य, उपमन्यु
२६९	वस्ती	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
२७०	वाग्ले	भारद्वाज
२७१	विठाडी	काँसी
२७२	विनायकी भण्डारी	अत्री/आत्रेय
२७३	शिवकोटी	भारद्वाज
२७४	श्रीमाल/ श्रीमाली	कश्यप/काश्यप
२७५	सङ्ग्रौला	भारद्वाज
२७६	सञ्जेल	कौशिक
२७७	सत्याल	कौण्डिन्य/कौडिन्य
२७८	साउद/ साउँद/ साँउद	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, कौशल्य/कौसल्या, कौशिक, कौशिल्या, गौतम, भारद्वाज, वशिष्ठ
२७९	साकी	शाण्डिल्य
२८०	सापकोटा	कौण्डिन्य/कौडिन्य
२८१	सामन्ती/ सामन्त	शाण्डिल्य
२८२	सामरी	भारद्वाज/भारद्वारी
२८३	सावद	कौशिल्ल, कश्यप/काश्यप
२८४	सिंह	कश्यप/काश्यप, कौशिक
२८५	सिग्देल	अत्री/आत्रेय
२८६	सिजापति	कौशिल्ल, भारद्वाज/भारद्वारी
२८७	सिटौला	कश्यप/काश्यप
२८८	सिरादी	कश्यप/काश्यप
२८९	सिरिमाल	काँसी
२९०	सिलवाल	भारद्वाज
२९१	सुतार	घृतकौशिक
२९२	सुवेदी	भारद्वाज
२९३	सेट्टी	कश्यप/काश्यप
२९४	सेढाई	अङ्गिरा
२९५	सोराडी	कश्यप/काश्यप
२९६	स्वॉर	कौशिक, माण्डव्य
२९७	हुम्ती	कश्यप/काश्यप
२९८	ज्ञवाली/ ज्ञावली	भारद्वाज, माण्डव्य

३. ठकुरी जातिका थर , गोत्रहरू

क्र.सं.	थर	गोत्र
१	अछामी	कौशिक
२	आँस्या	अत्री/आत्रेय
३	उच्चै	वशिष्ठ
४	कल्याल	वत्स
५	कुम्भईराना	कश्यप/काश्यप

क्र.सं.	थर	गोत्र
६	खाँण/खाँड/ खान	भारद्वाज
७	गहलोत	शोनाम
८	चन/चन्द	गौतम, कश्यप, कौशिका, भारद्वाज
९	चन्यो/चन्चो/ चम्पो/चन्वो/ चल्ल	वशिष्ठ
१०	छत्याल	कश्यप/काश्यप
११	ज्यू	भारद्वाज, काश्यप, कपिल
१२	पाल	कश्यप/काश्यप, भारद्वाज, गर्ग, मौदगल्य
१३	फत्ता	कश्यप/काश्यप
१४	बंशी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप, भारद्वाज
१५	बम/बम्ब/बम्म	कश्यप/काश्यप, वशिष्ठ, शौनक, कौशिक, अत्री/आत्रेय
१६	ब्रह्म/ब्रम्हा	कश्यप/काश्यप
१७	मल्ल	आत्स्य, शौनक, रवि, अत्री/ आत्रेय, कश्यप/ काश्यप, माण्डव्य, गर्ग, भारद्वाज, शुनक
१८	मेधाशी	कश्यप/काश्यप, अत्री/आत्रेय
१९	राउलो	कश्यप/काश्यप
२०	राठौर	कश्यप/काश्यप
२१	राय/राया	कश्यप/काश्यप
२२	रास्कोट्या	अत्री/आत्रेय, रवि, माण्डव्य
२३	रुचाल	गर्ग, कौशल्या, कश्यप/काश्यप
२४	रैका	गर्ग
२५	शाह	रवि, माण्डव्य, गर्ग, कश्यप/काश्यप, अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
२६	शाही	रवि, शौनक, कश्यप/काश्यप, गर्ग, भारद्वाज, सगुनी, अत्री/आत्रेय, वत्स
२७	श्रीणेत/श्रीनेत	शौनक
२८	सनेवाल	भारद्वाज
२९	समाल	अत्री/आत्रेय
३०	सिंह	कश्यप/काश्यप, गर्ग, शाण्डिल्य, भारद्वाज, आतस्य, अत्री/आत्रेय, शाण्डिल्य, कश्यप/काश्यप
३१	सेन	कश्यप / काश्यप, कौशल्य, बैसम्पायन
३२	सिन	सौनाम
३३	सोनाम	शौनाक/शौतक
३४	सोमवंशी	अत्री/आत्रेय
३५	हमाल	अत्री/आत्रेय/अनेकौ
३६	राक्से	अत्री/आत्रेय
३७	रंगाली	घृतकौशिक, भारद्वाज

४. सन्यासी (दशनामी) भित्र पर्ने थर, गोत्र, उपगोत्र, मढी, सुत्र र शाखाहरू

क्र.सं.	थर	गोत्र	उपगोत्र	मढी	सुत्र	शाखा
१	वन	कश्यप	जमदग्नि	श्याम सुन्दर वन	-	आश्वालायन
		कश्यप	गौतम	गंगासनी वन	-	-
		कश्यप	अत्री	गोपाल वन	-	-
		कश्यप	विष्णुवृद्ध	रामचन्द्र वन	-	-
२	अरण्य	कश्यप	मुद्गल	-	सांख्यायन	-
३	तीर्थ	ऋविगत	अत्री	-	गोभित्र	कोथुमी
४	आश्रम	ऋविगत	जमदग्नि	-	गोभित्र	कोथुमी
५	गिरी	भृगु	जमदग्नि	ऋद्धिनाथी	कौशिक	शौनकी
				संजिवनीनाथी	-	-
				दुर्गानाथी	-	-
				वैकुण्ठनाथी	-	-
		ब्रह्मनाथी	-	-		
		भृगु	उपमन्यु	नागेन्द्रनाथी	-	-
				सेजनाथी	-	-
				मोहननाथी	-	-
				बालेन्द्रनाथी	-	-
				रुद्रनाथी	-	-
				कुसुमनाथी	-	-
				अघोरीनाथी	-	-
				भावननाथी	-	-
				सागरनाथी	-	-
				भृगु	भारद्वाज	सरभंगनाथी
		ज्ञाननाथी	-	-		
		माननाथी	-	-		
		बलभद्रनाथी	-	-		
		अपारनाथी	-	-		
		भृगु	कश्यप	ओमकारीनाथी	-	-
परमानन्दी	-			-		
भृगु	वत्स	रामदत्ती	-	-		
भृगु	अगत्स्य	पाटम्बरनाथी	-	-		
भृगु	हरित	सिंहस्याममती	-	-		
भृगु	वशिष्ठ	चंदननाथी बोदला	-	-		
भृगु	अत्री, आत्रेय	रत्ननाथी	-	-		
६	पर्वत	भृगु	भारद्वाज	-	कौशिक	शौनकी
७	सागर	भृगु	भारद्वाज	-	कौशिक	शौनकी

क्र.सं.	थर	गोत्र	उपगोत्र	मढी	सुत्र	शाखा
८	पुरी	भुर्भव	जमदग्नि	केवल पुरी	काल्यायन	माध्यदिन
				अचिन्त्य पुरी	-	-
				मथुरा पुरी	-	-
				माधव पुरी	-	-
		भुर्भव	उपमन्यु	जगदेव पुरी	-	-
				ऋषिकेश पुरी	-	-
				रामचन्द्र पुरी	-	-
				बैकुण्ठ पुरी	-	-
		भुर्भव	शरद्धन	श्याम सुन्दर पुरी	-	-
				जडभरत पुरी	-	-
				गंगा दरिया पुरी	-	-
				सिंहदरिया पुरी	-	-
		भुर्भव	वशिष्ठ	भगवान पुरी	-	-
भगवन्त पुरी	-			-		
सुज पुरी	-			-		
मेघनाथ पुरी	-			-		
९	भारती	भुर्भव	अत्री	नृसिंह भारती	काल्यायन	आयस्तव
				मनुमुकुन्द भारती	-	-
				मनमहेश भारती	-	-
				विशवम्भर भारती	-	-
१०	सरस्वती	भुर्भव	हरित	-	काल्यायन	काण्ड

५. सन्यासी (बाहृपन्थी समेत)का थर, गोत्रहरू

क्र.सं.	थर	गोत्र
१	कँवरयोगी	कौशिल्या
२	कंकर	कश्यप
३	कंमर	कश्यप
४	कवर	कौशिल्या
५	कुवर	कौशिल्या
६	कुवर जोगी	पराशर
७	जंगम	वसुमन
८	जोती	कश्यप
९	नाथ	शिवनाम
		धनञ्जय
		अत्री/आत्रेय
		कौशिल्या
		शिव

क्र.सं.	थर	गोत्र
१०	नाथ योगी	कौशिल्या
		रुद्र
११	नेगी	निरञ्जन
१२	योगी	शिवनाम
		निरञ्जना
		निराज
		शिव

६. रानाभाट/भाट समुदायका थर, गोत्रहरू

क्र.सं.	थर	गोत्र
१	अधिकारी	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप
२	अबस्थी/अवस्थी	अत्री/आत्रेय
३	आचार्य	कौडिन्य, गर्ग
४	आशपटेल	भारद्वाज
५	ओझा	अत्री/आत्रेय, कश्यप/काश्यप
६	कंडेल	अबी, अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
७	कनियल	अत्री/आत्रेय
८	कुमैया भाट	कपिल/कपीला
९	खनाल	घृतकौशिक
१०	खतिवडा	अत्री
११	गर्वालभाट	भारद्वाज
१२	घिमिरे	कश्यप/काश्यप, गौतम
१३	चौरैली	अत्री/आत्रेय
१४	चौलागाई	भारद्वाज
१५	जैसी भाट	कश्यप/काश्यप
१६	ढुंगाना	कौशिक
१७	तस्याल	कासिब
१८	तिवारी	गौतम
१९	दसौदी	कौशल्य
२०	देवकोटा	देवश्री, भारद्वाज
२१	निरौला	भारद्वाज
२२	नेपाल भाट	घृतकौशिक
२३	पण्डित	घृतकौशिक
२४	पतियानी	भारद्वाज
२५	पतेनी भाट	भारद्वाज
२६	पन्त	भारद्वाज, वशिष्ठ
२७	पपने	अङ्गिरस
२८	पाण्डे	गौतम
२९	पिन्गलामुखी	कपिल/कपीला
३०	पोखरेल	भारद्वाज
३१	पौडेल	अत्री/आत्रेय
३२	बजगाई	माण्डव्य
३३	बन्जारा/बञ्जारा	अत्री/आत्रेय, भारद्वाज
३४	बराल	घृतकौशिक
३५	बि.सि. भाट	कश्यप/काश्यप, कौशिल्या, कौसिला, कौसिक, गर्ग
३६	बिम्कोटे भाट	घृतकौशिक
३७	भट्ट	कश्यप/काश्यप, वशिष्ठ, गर्ग, भारद्वाज
३८	भट्टराई	वशिष्ठ
३९	भण्डारी	धनन्जय, भारद्वाज

क्र.सं.	थर	गोत्र
४०	भाट	अत्री/आत्रेय कश्यप/काश्यप कौडिन्य/कौण्डिन्य, कौशिल्या लोमश भारद्वाज
४१	भाट जमाल	कौशिला
४२	मंगलामुखी	कपिल/कपीला
४३	मुढबरी/मुडभरी	कश्यप/काश्यप, कौशिक, वशिष्ठ
४४	राईभाट	लोमस, वशिष्ठ
४५	राजभाट	अत्री/आत्रेय, अंगीरस, कश्यप/काश्यप, कौण्डिन्य/कौडिन्य, कौशिल्या, गर्ग, देवश्री, भारद्वाज, वशिष्ठ
४६	रानाभाट	अत्री/आत्रेय, अंगीरस, कश्यप/काश्यप, कौण्डिन्य/कौडिन्य, कौशिल्या, गर्ग, देवश्री, भारद्वाज, वशिष्ठ, लोमस
४७	रिजाल	अत्री/आत्रेय, धनञ्जय
४८	रिमाल	कौशिक, गर्ग
४९	रेग्मी	कौशिक
५०	लामिछाने	गर्ग
५१	लौडारी	भारद्वाज
५२	सन्ज्याल/सन्जेल	गौतम
५३	सापकोटा	कश्यप/काश्यप, कौडिल्या
५४	सिंह	कश्यप/काश्यप
५५	सुवेदी	भारद्वाज

आयोगले मिति २०७९/१०/०८ मा सिफारिस गरेका पिछडा वर्गका थरहरूको सूचीमा मिति २०८०/११/३० मा भाषिक शुद्धता कायम गरेपश्चात सिफारिस भएका पिछडा वर्गका थरहरूको सूची:-

क्र.सं.	जात	थरहरू
१	कुशवाहा/कोइरी	कुशवाहा, महतो, मेहता, सिंह, सिन्हा, कोइरी, वर्मा, मौर्य, सैनी, गहलोत, मुराउ, डांगी, भगत, प्रसाद
२	कुर्मी	कुर्मी, मण्डल, चौधरी, राय, राउत, पटेल, बर्मा, सिंह, राद,
३	कुम्हार	पण्डित, प्रजापति, कुम्भकार, कुम्हार, कोहार, पंडित, कुम्हाल, कुम्हाले, कुमाल, वर्मा, चक्रधारी, चक्रवर्ती, पाल
४	कहार	महतो, कहार, भुज, गुप्ता

क्र.स.	जात	थरहरू
५	केवट	कामत, मण्डल, केवट, कियोट, कामति, कामैत, केउट, कापर, कापरी
६	कानु	कानु, साह, शाहगुप्ता, कान्दु, कान्दोइ
७	कलवार	साह, कलवार, भगत, चौधरी, प्रसाद, गुप्ता, जयसवाल, व्याहुत
८	तेली	साह, शाह, साहु, तेली, गुप्ता, नायक, सेठ, चाई, राठोर, निसाढ, तैलिक, मोदी, राथौड
९	नुनिया	साह, महतो, नुनिया, नोनिया, लोनिया, चौहान
१०	बनियाँ	साह, गुप्ता, बनिया, बर्णवाल, ओमारवैश्य, कशौधन, कान्दु, अग्रहारि, पटनवार, पटेल, बर्मा, दास, चौधरी, कथबनियाँ, सिन्दुरिया, सेनुरिया, बानिया, कायस्थ, श्रीवास्तव, सिंह, कसेरा, पोरवाल, वैश्य, पोछार, देव, केशरी, केशखानी, प्रसाद
११	बढई	ठाकुर, शर्मा, सुतिहार, बरही, विश्वकर्मा, बढेइ, बढई, नागवंशी, बरई, चौरसिया
१२	भेडिहर	पाल, भेडीहर, राउत, भगत, दनेरी, गडेरी, गडेरिया
१३	माली	महतो, मालाकार, भण्डारी, माली, सैनी
१४	मल्लाह	सहनी, मुखिया, चौधरी, मल्लाह, गोडिया, बोट, गोठी
१५	यादव/गुवार	यादव, अधिकारी, खड्गा, अरगरिया, अहिर, यदुवंशी, गोप, मरबैता, गोईत, दास, लगरवार, विराजी, बहरखेर, सुनरैत, खिरहैर, महतमान, गोहितमान, भिन्डवार, मसेता, बनैता, भदेसवार, आब, मान, मारिक, चनरैत, गोहिवार, मैरता, सुरैत, झखरैत, राय, कैबार, रान, हजरा, मण्डल, बनरैत, चौधरी, कुशियैत
१६	राजभर	चौधरी, राजभर

क्र.स.	जात	थरहरू
१७	राजधोव	राजधोव, हजरा, राउत, इसर, मडर, मण्डल, मरर, खडगा, गाईम, गामी, माझी, पैकरा, विश्वास, कापैर, लौगी, प्रमाणी, सन्त, परिहस्त, अधिकारी, पाईक, दास, पैरा, पाँडे, रावत
१८	रौनियार	साह, रौनियार, गुप्ता, आजाद
१९	लोहार	ठाकुर, शर्मा, लोहार, विश्वकर्मा, सुतिहार, मिस्त्री, वर्मा
२०	लोध	लोध, वर्मा
२१	सुडी	साह, प्रधान, खड्गा, महासेठ, नायक, प्रसाद, हाथी, गाई, गामी, मण्डल, बिच्छा, कापडी, महतो, पूर्वे, पञ्जियार, राउत, कारक, चौधरी, सुडी, भगत, कापर, महथा, गुप्ता, माझी, व्यार, खर्गा, पाण्डे, अग्रहारि, मोदी, गाडा, सेठ, खाँ, सतरा, निराला
२२	सोनार	साह, ठाकुर, स्वर्णकार, सोनी, सोनार, बर्मा, ठटेरा
२३	हजाम/नाई/ठाकुर	ठाकुर, शर्मा, नाई, नाऊ, नापित, हजाम, मर्दनिया, सिंह, नाइ ब्राम्हण, कनौजिया, अवधिया, नन्दवंशी, श्रीवास्तव, सेन, सेनवंश
२४	हलुवाई	साह, हलुवाई, गुप्ता, शाह, साहू, कनौजियाँ, गोठ, मधियाँ, मोदक
२५	अमात	राय, राउत, अमात्य, अमात, विश्वास, शर्मा, मण्डल
२६	केवरत	केवरत, मण्डल
२७	सैनी	सैनी, महतो
२८	बिन	मुखिया, सहनी, बिन, चौधरी, महतो, भगत
२९	जोगिया	जोगिया, योगी, गिरी, गोसाइ, गोश्रामी
३०	लहेरा/लहेरी	लहेरी, कौशल, वैश्य, गुप्ता, ठठेस, साह, ठठेर, ठठेरी, लहेरा, पटहार
३१	बेल्दार	बेल्दार, राउत, सिंह, शर्मा, चौहान, महतो, चौधरी
३२	नट/नटवा	नट, नटवा, बन्जारा, बञ्जारा, वैद्य, राय, राठौर
३३	कलावाज	कलावाज
३४	कथबनियाँ	दास, चौधरी, कैथल, वैश्य, कैथल वैश्य, वैश, बनिया, सिन्दुरिया, बनियाँ, गुप्ता, सेनुरिया, कथबनियाँ

क्र.स.	जात	थरहरू
३५	अरख	अरख
३६	भुर्जी	भुर्जी, सक्सेना, कनवजीया, गुप्ता, शाह
३७	राजी	घटाला, कचाले, कुइनेल, कुम्लेल, ग्रनुवाल, रघेल
३८	खैराह, गुज्जर	खैराह, गुज्जर
३९	पटवा	पटवा, दास, पटेल
४०	चनउ	सिंह, महतो, चनउ
४१	कलाल	साह, चौधरी, कलाल, जैसवाल, जयसवाल
४२	बरई	भगत, चौरसिया, पनवारिया, बरई, बरै, पनवारी
४३	वोट	वोट
४४	कशेरा/कसेरा	साह, कशेरा, कसेरा
४५	पटनवार	पटेल, वर्मा, पटनवार
४६	कमकर	कमकर, महतो, राउत, कहार
४७	कसोधन	कसोधन, कसौधन, कशौधन, कश्यप, केशवधन, वैश्य
४८	मंगता/महाउत	गुप्ता, सर्राफ, चौधरी, अग्रवाल, कौल, खत्री, मंगता, महाउत
४९	चौहान	चौहान, प्रसाद, महतो, चाई, चौधरी
५०	चाई	चन्द्रवंशी, मण्डल

आ.व.०८१/८२ मा गरेका सिफारिसहरू -

कृषि सम्बन्धमा

- किसानहरूलाई वर्गीकरणसहितको परिचयपत्र उपलब्ध गराई सोही आधारमा कृषि अनुदानको वितरण गर्नुपर्ने।
- संङ्घीय कृषि ऐन तत्काल जारी गर्नुपर्ने।
- कृषि अनुदानलाई उत्पादनको आधारमा वितरण गर्ने। आगत (Inputs) को आधारमा अनुदान दिनुपर्ने भए कृषि ब्याज अनुदान दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने।

ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धमा

- ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई परिचयपत्र वितरण गर्ने सफ्टवेयर प्रणालीलाई ज्येष्ठ नागरिकमैत्री बनाउनुपर्ने।
- नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र नभएका, जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रमा रहेका वेवारिसे ज्येष्ठ

नागरीकहरूले सामाजिक सुरक्षा भत्ताबाट वन्चित हुनुपरेको हुँदा निजहरूले पाउने भत्ता बराबरको रकम सम्बन्धित संस्थालाई निश्चित सर्तसहित उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने।

- ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई नियमित रूपमा स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने।
- ज्येष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्र/वृद्धाश्रमहरू सार्वजनिक निजी साझेदारीमा संचालन तथा व्यवस्थापन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्ने।

विविध विषयमा सिफारिस सम्बन्धमा

आयोगले परामर्शदाताबाट गराएको अध्ययन प्रतिवेदन तथा पदाधिकारीहरूबाट भएको स्थलगत अध्ययन अनुगमन तथा अन्तरक्रियाबाट आएको सुझावको आधारमा तपसिलका विषयमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो।

क. श्रमिक सम्बन्धमा

१. वैदेशिक रोजगारीमा नेपाली कामदारहरू जाने प्रमुख गन्तव्य मुलुकहरूसँग अनिवार्य रूपमा द्विपक्षीय श्रम सम्झौता गरेर मात्र श्रम स्वीकृति प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
२. श्रम निरीक्षकहरू (श्रम कार्यालयहरू) को सङ्ख्या अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार वृद्धि गरी अनुगमन प्रणालीलाई बलियो बनाउने व्यवस्था गर्ने।
३. असङ्गठित क्षेत्रका श्रमिकहरूको अभिलेख राख्ने, सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आवद्ध गराउने तथा श्रमिक अधिकारमा पहुँचका लागि संरचनात्मक व्यवस्था गर्ने।
४. श्रमिक आपूर्तिकर्ताहरूलाई श्रम कानूनअनुसार दर्ता तथा नियमन गरी थप उत्तरदायी बनाउन कानुनी व्यवस्था गर्ने।
५. श्रमसम्बन्धी उजुरी तथा निर्णयका लागि प्रदेशस्तरमा श्रम अदालत स्थापनाको व्यवस्था मिलाउने।
६. प्रदेश सरकारहरू र स्थानीय तहहरूलाई श्रम प्रशासनसम्बन्धी स्पष्ट काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी

तोकी हालको श्रम कानूनमा परिमार्जन गर्ने। तीनै तहका सरकारहरूले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा श्रम सम्बन्ध र श्रमिक अधिकारलाई प्राथमिकतामा राख्ने गरी नीतिगत व्यवस्था गर्ने।

७. श्रम प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने एउटा वैज्ञानिक माध्यम जवाफदेही र यथार्थपरक श्रम अडिट नै भएको हुँदा सम्पूर्ण औद्योगिक तथा व्यापारिक प्रतिष्ठानहरूमा श्रम अडिटलाई अनिवार्य गरी प्रतिवेदन लिने व्यवस्था गर्ने। साथै श्रम अडिट गर्ने क्रममा फाराममा भरिएको उत्तरको गुणस्तर जाँच (Validity, Reliability and Third Party Verification) को व्यवस्थासमेत गर्ने। मन्त्रालयले प्रतिष्ठानहरूबाट अनलाइनमार्फत् श्रम अडिटको विवरण सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
८. स्थानीय तहहरूमा श्रमिक पञ्जीकरणका लागि श्रम डेस्क तथा स्पष्ट कार्य जिम्मेवारीसहितको श्रम अधिकारीको व्यवस्था गर्ने।
९. हाल स्वास्थ्य, शिक्षा, निजी क्षेत्र, एयरलाइन्स कम्पनी, वित्तीय क्षेत्रलगायत क्षेत्रमा कार्यरत श्रमिकहरूको विवरण सङ्कलन गर्ने फरक फरक निकाय रहेको हुँदा सम्पूर्ण क्षेत्रमा कार्यरत श्रमिकहरूको एकीकृत अवस्था बुझ्न एउटै डाटाबेस बनाइ एउटै निकायबाट कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
१०. वित्तीय संस्थाहरूबाट कुनै औद्योगिक वा व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई ऋण प्रवाह गर्दा अनिवार्य रूपमा करचुक्ता विवरणको अनुगमन भएजस्तै श्रम अडिटका सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा भए नभएको हेरेर मात्र ऋण स्वीकृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
११. नियामक निकायहरूले प्रतिष्ठानको दर्ता नवीकरण गर्दा श्रम अडिटका सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा भए नभएको हेरेर मात्र नवीकरण गर्ने व्यवस्था गर्ने।
१२. कार्यस्थलको ढाँचासँग अनुकूल हुने गरी सबै श्रमिकलाई श्रम कानूनको दायराभित्र ल्याउने व्यवस्था मिलाउने।

ख. राज्य संरचनामा किसानको प्रतिनिधित्व सम्बन्धमा

१. राष्ट्रिय सभामा प्रत्येक प्रदेशबाट किसान सदस्य निर्वाचित हुने गरी कानुनी व्यवस्था गर्ने।
२. गाउँ तथा नगरकार्यपालिकामा कार्यपालिका सदस्यको रूपमा किसानको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था मिलाउने।
३. कृषि श्रमिकहरूको उचित अभिलेखन हुनुपर्ने तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आवद्ध गराउने व्यवस्था गर्ने।

ग. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा

१. अपाङ्गताको वर्गीकरणसम्बन्धी मापदण्डमा नयाँ अपाङ्गता, जस्तै- पार्किन्सन्स, छारेरोग, हात्तिपाइले, अल्विनो, एडिएचडि (Attention Deficit Hyperactivity Disorder), डिस्लेक्सिया, डिमेन्सिया, सिकाईसम्बन्धी अपाङ्गता र एउटा मात्र आँखाले देख्ने अवस्थाको अपाङ्गताको अवस्थालाई समेत समावेश गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अवस्था र अवरोध प्रतिशतका आधारमा सेवासुविधा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान अथवा मूल्याङ्कन गर्दा चिकित्सक, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक कार्यकर्ता, शिक्षाविज्ञसहितको समिति गठन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
४. अपाङ्गता वर्गीकरण प्रणालीलाई डिजिटल प्रविधिमार्फत् व्यवस्थित र पारदर्शी बनाई वर्गीकरण गलत वा पक्षपाती भएमा उजुरी दिने प्रणालीको सुनिश्चितताको व्यवस्था मिलाउने।

घ. अल्पसङ्ख्यक जातजातिहरूको सम्बन्धमा

१. राष्ट्रिय तहमा अल्पसङ्ख्यक जाति भए पनि स्थानीय स्तरमा बाहुल्यता रहेको जातिलाई सोही स्थानीय तहमा अल्पसङ्ख्यकको मान्यता दिई आरक्षणको सुविधा नदिने र सो स्थानीय स्तरमा अल्पसङ्ख्यक

भएको जातिलाई राष्ट्रिय तहमा वाहुल्यता रहेको जाति भए पनि आरक्षण सुविधा दिने व्यवस्था मिलाउने।

- हालको कानुनी व्यवस्थाअनुसार अल्पसङ्ख्यक पहिचान गर्दा जम्मा ११५ (१४२ मध्ये) जातजातिहरू अल्पसङ्ख्यकको सूचीमा पर्ने देखिएको अवस्थामा संविधानको परिभाषासमेतलाई मध्यनजर गरी अल्पसङ्ख्यक पहिचानको उपयुक्त (संख्यात्मक र गुणात्मक आधारमा) मापदण्डको व्यवस्था गर्ने।

ड. उच्च शिक्षामा समावेशीकरण सम्बन्धमा

- उच्च शैक्षिक संस्थाहरू राजधानी र मुख्य शहरमा केन्द्रित भएकाले तिनीहरूको विकेन्द्रीकरण गर्ने तथा बहिष्कृत र सीमान्तकृत नागरिकको उच्च शिक्षामा पहुँच बृद्धि गर्न आवश्यक छात्रवृत्ति र अन्य स्रोतसाधनको पर्याप्त व्यवस्था मिलाउने।
- हाल विद्यमान उच्च शैक्षिक संस्थामा समावेशी नीतिलाई वर्गीय आधारमा लागु गरी बहिष्कृत र सीमान्तकृत नागरिकको समावेशीकरण गर्न ठोस मापदण्ड बनाई कार्यान्वयनको व्यवस्था गर्ने।

च. पिछडिएको क्षेत्र पहिचान सम्बन्धमा

- बहुआयामिक गरिवी सूचकाङ्क (MPI), मानव विकास सूचकाङ्क (HDI), शिक्षा, स्वास्थ्य, आय, यातायात, सञ्चार, खानेपानी तथा भौगोलिक विकटताका आधारमा जिल्ला भन्दा पालिका तहमा पिछडिएको क्षेत्रको सूची तयार गर्ने।
- बुँदा नम्बर १ मा उल्लिखित आधारबमोजिम समग्र रूपमा पछाडि परेका जिल्लाहरूलाई विशेष जिल्लाका रूपमा पिछडिएको क्षेत्रमा सूचीकृत गर्ने।

छ. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धमा

- वृद्धाश्रम तथा आवासीय सेवा केन्द्रहरूको पूर्वाधार दक्ष जनशक्ति र सेवाको गुणस्तरको आधारमा वर्गीकरण गरी सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- असहाय र वेसहारा ज्येष्ठ नागरिकका लागि प्रदेशस्तरमा वृद्धाश्रमहरू निर्माण गरी सो को

सञ्चालन सरकारी, निजी तथा सामुदायिक साझेदारी मार्फत गर्ने गरी नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गर्ने।

- वृद्धाश्रम सञ्चालनसँग सम्बद्ध जनशक्तिले अनिवार्य रूपमा जेरियाटिक तालिम लिनुपर्ने व्यवस्था गर्ने।
- सङ्घीय सरकारले वृद्धाश्रम सञ्चालनसम्बन्धी नमुना कार्यविधि बनाउने र सोअनुसार प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले कार्यविधि बनाई कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- ज्येष्ठ नागरिकको सम्पत्ति बाँचुञ्जेल कसैले दाबी गर्न नपाउने र शेषपछि वकस दिन इच्छा (Will) सिस्टम लागु गर्ने। शेषपछिको वकस गर्ने प्रक्रियालाई सरलीकृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- ज्येष्ठ नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्दा उमेरलाई मात्र आधार नलिई निजको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थालाईसमेत मध्यनजर गरी वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- घुम्ती क्लिनिक, टेलि मेडिसिन आदिको माध्यमबाट सरल उपचार प्रणालीको व्यवस्था गर्ने।
- पारिवारिक विछोडबाट मानसिक समस्यामा परेका ज्येष्ठ नागरिकलाई उचित परामर्शको व्यवस्था गर्ने।

ज. खस आर्य तथा पिछडा वर्गको थर सूचीकरण सम्बन्धमा

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको च.न. ८२ मिति २०८१/१०/२४ को पत्रबाट अनुरोध भएबमोजिम खस आर्यको गोत्र हटाई थरको सूची मात्र तयार गरी देहायबमोजिम सिफारिस गरेको थियो।

- खस आर्य समुदायमा ब्राम्मण, क्षेत्री, ठकुरी, सन्यासी (दशनामी र बाह्यपन्थी) र रानाभाटका गोत्र हटाई ६६७ थरको सूचीकरण विवरण नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।
- पिछडा वर्गको समुदायको हकमा साविककै ५० जातका ४०१ थरहरूको विवरण सूचीकरणको लागि नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्ने।

आ.ब. २०८२/८३ मा भएका सिफारिस

परामर्शदाताबाट गराएको आधारभूत तह कक्षा १-८ को सामाजिक विषयको पाठ्यक्रममा समावेशीताको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुझाव पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने प्रयोजनका लागि आयोगले तपसिलबमोजिमको सुझाव सिफारिस गरी पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा पठाएको छ।

आधारभूत तहको सामाजिक विषयक पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने विषयवस्तु

कक्षा १ देखि ८ सम्मको सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित विषयका पाठ्यक्रमलाई अझ समावेशी बनाउने उद्देश्यले पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने प्रमुख विषयवस्तुहरूले सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, लैङ्गिक, शारीरिक र आर्थिक विविधतालाई सम्मान गर्दै सबै विद्यार्थीलाई सम्बोधन गर्ने शिक्षा प्रणाली निर्माणमा सहयोग पुर्याउँछ। समावेशी शिक्षाको दृष्टिले विश्लेषण गर्दा केही महत्त्वपूर्ण विषय क्षेत्रहरू पूर्ण रूपमा सम्बोधित नभएको वा अझ प्रस्ट रूपमा थप गर्नुपर्ने देखिन्छ।

कक्षा १-३ को हाम्रो सेरोफेरो पाठ्यक्रममा थप गर्नुपर्ने विषय क्षेत्रहरू:

कक्षा १-३ को हाम्रो सेरोफेरो पाठ्यक्रम प्रारम्भिक बालमैत्री शिक्षा दिने उद्देश्यले डिजाइन गरिएको छ। यसमा विविधता, संस्कृति, समुदाय, लैङ्गिक समानता र सामाजिक सहभागिताका तत्वहरू समेटिएका छन्। तर, समावेशी शिक्षाको दृष्टिले विश्लेषण गर्दा केही महत्त्वपूर्ण विषयक्षेत्रहरू पूर्ण रूपमा सम्बोधित नभएको वा अझ प्रस्ट रूपमा थप गर्नुपर्ने देखिन्छ।

क) कक्षा १-३ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरू:

१. म समान छु, तिमी पनि समान: सबै मानिस बराबर छन् भन्ने आधारभूत बोध
२. विविध परिवार र समुदाय: जातीय, भाषिक, धार्मिक विविधता बुझाउने सरल कथाहरू

३. सहयोग र सहभागिता: साथीहरूको सहयोग, विविध समूहसँग खेलन सिकाउने अभ्यास
४. चित्र र गतिविधिमा समावेशीता: अपाङ्गता भएका बालबालिका, विभिन्न लिङ्ग र पहिरन भएका पात्रहरू चित्रमा समावेश
५. शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता समावेशीता: सबै कक्षामा सबै क्षमता भएका बालबालिकाको सहभागिताका विषय थप गर्नुपर्ने
६. भाषिक समावेशीता: मातृभाषा र बहुभाषिकताबारे पर्याप्त चर्चा छैन। बालबालिकाहरू फरक फरक भाषा बोल्छन् भन्ने परिप्रेक्ष्य समावेश गर्नु उचित
७. दलित/वञ्चित समुदाय समावेशीता: सामाजिक विभेद वा उत्पीडन विषय गहिरो रूपमा उठाइएको छैन। दलित, सीमान्तकृत बालबालिकाको जीवनयात्रा र योगदान समेटिने पाठहरू विकास गर्नुपर्ने
८. लैङ्गिक विविधता: पुरुषमहिलाको समानता मात्र समावेश, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक वा लैङ्गिक विविधता उल्लेख छैन। लैङ्गिक विविधताबारे बालमैत्री, सरल भाषामा सूक्ष्म परिचय थप्नुपर्ने
९. अल्पसङ्ख्यक धर्म/जाति समावेशीता: मुस्लिम, किराँत, बौद्ध, आदिवासी धर्म र संस्कारप्रति सम्मान दर्साउने पाठ हुनुपर्छ।
१०. आर्थिक विविधता/गरिबीसम्बन्धी शिक्षा: विभिन्न सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमिका बालबालिकाको अनुभव समावेश गरिनु आवश्यक।
११. लैङ्गिक भूमिका र कामको विभाजन: महिलाले घरको काम गर्छन्, पुरुषले बाहिरजस्ता यस्ता असमान सन्देश कतै कतै देखिन्छ यस्ता धारणाको पुनरवलोकन गरी लचिलो भूमिका/समानता देखाउने पाठ निर्माण गर्नुपर्ने।

१२. बालबालिकाको आवाज / सहभागिता: बालबालिकाको अनुभव र आवाज कम सुन्छन् । यस्ता धारणाको पुनरवलोकन गरी लचिलो भूमिका/समानता देखाउने पाठ निर्माण गर्नुपर्ने ।

१३. परिवारको संरचना, नाता, जेष्ठ नागरिक सदस्यका रमाइला पक्ष र अनुभव: संयुक्त परिवार, एकल परिवार, दाइ, दिदीलगायत हजुरबुबा, हजुरआमा । हजुरबा र हजुरआमाले गाउने लोरी, कथा, उखान आदि विषय।

ख) कक्षा १-३ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूको तालिका:

क्र.स.	विषय क्षेत्र	सुझाव
१	शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता समावेशिता	सबै कक्षामा सबै क्षमता भएका बालबालिकाको सहभागिता, अपाङ्गता, भिन्न क्षमता भएका बालबालिकासँग मित्रताका विषय ।
२	भाषिक समावेशिता	बालबालिका फरक भाषा बोल्छन् भन्ने परिप्रेक्ष्य समावेश गर्नु उचित साथै भाषिक विविधता स्वीकार गर्ने विषय।
३	दलित/वञ्चित समुदाय समावेशिता	दलित, सीमान्तकृत बालबालिकाको जीवनयात्रा र योगदान समेटिने पाठहरूको विकास ।
४	लैङ्गिक विविधता	लैङ्गिक विविधताको पहिचान(Gender Spectrum)वा व्यक्तिगत पहिचान, आत्मसम्मान, र सामाजिक स्थानका बारेमा, बालमैत्री, सरल भाषामा सूक्ष्म परिचय ।
५	अल्पसङ्ख्यक धर्म/जाति समावेशिता	मुस्लिम, किरात, बौद्ध, आदिवासीलगायत अन्य धर्म र संस्कारप्रति सम्मान दर्शाउने पाठ/विषयवस्तु ।
६	आर्थिक विविधता/गरीबीसम्बन्धी शिक्षा	विभिन्न सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमिका बालबालिकाको अनुभव र पेसागत सम्मान, वर्ग आधारित भेदभाव विरुद्धका विषय
७	लैङ्गिक भूमिका र कामको विभाजन	यस्ता धारणाको पुनरवलोकन गरी लचिलो भूमिका/समानता देखाउने पाठ निर्माण गर्नुपर्ने ।

८	बालबालिकाको आवाज/सहभागिता	विद्यार्थीको वास्तविक जीवनबाट कथाहरू, संवाद र सहभागी क्रियाकलापहरू, बालमैत्री ढङ्गले धार्मिक/संस्कृतिक सहिष्णुता, बालबालिकाको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति र सहभागिता मूल्याङ्कन गर्न सघाउने विषयक्षेत्र
९	परिवारका जेष्ठ नागरिक सदस्य	जेष्ठनागरिकप्रति आदर, माया, सेवा, अनुभवको सम्मानका विषय
१०	बहुभाषिक शिक्षण	मातृभाषा प्रयोगको पर्याप्त अवसर
११	परिवारका विविध संरचना	परम्परागत परिवार ढाँचामै सीमितनभई वर्तमान ढाँचा
१२	लैङ्गिक भूमिकामा समानता	खेल, कार्यविभाजन आदिमा लिङ्गीय पूर्वाग्रहको अन्त्य
१३	शारीरिक पहुँच र सहयोगी उपकरणको उपयोग	अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहुँचबारे उल्लेख्य उदाहरण
१४	विविध संस्कृति र पहिचानको समावेश	स्थानीय विविधताका विषयवस्तु र शिक्षण
१५	विविध	स्थानीय परिवेशका विशिष्ट विषयक्षेत्र

कक्षा ४-५ को सामाजिक अध्ययन तथा मानवमूल्य शिक्षा पाठ्यक्रममा थप गर्नुपर्ने विषय क्षेत्रहरू:

कक्षा ४-५ को सामाजिक अध्ययन तथा मानव मूल्य शिक्षा पाठ्यक्रममा समावेशीताका विषय क्षेत्रहरू केही हदसम्म समावेश छन्, तर समावेशी शिक्षा दृष्टिले हेर्दा अझै केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरू नपुग्ने र थप गर्नुपर्ने छन्।

(क) कक्षा ४-५ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरू:

१. स्थानीय विविधता: आफ्नो गाउँ/सहरमा बसोबास गर्ने जातजाति, भाषा र परम्पराको जानकारी
२. समावेशी सामाजिक मूल्यहरू: सबैलाई आदर गर्ने, भेदभाव नगर्ने, विभिन्न संस्कार र परम्परालाई सम्मान गर्ने बानी विकास
३. अपाङ्गता सजगता: अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार र आवश्यकतालाई बुझाउने विषय, शिक्षण विधि

४. **शारीरिक र बौद्धिक अपाङ्गता समावेशिता:** पाठ्यक्रममा थोरै मात्र उल्लेख; पहुँच र सहभागितामा विशेष ध्यान छैन अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा, पहुँच र सामाजिक सहभागितालाई स्पष्ट समावेश गर्नुपर्ने
५. **लैङ्गिक समानता:** छात्रा, छात्र सबैले समान रूपमा शिक्षा, खेलकुद, काम पाउनुपर्छ भन्ने सोचको विकास गर्ने विषय
६. **लैङ्गिक विविधता र लैङ्गिक समानता:** महिला, पुरुष समानतामात्र केन्द्रित; लैङ्गिक पहिचान र विविधता कम लैङ्गिक भिन्नता (लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक) र लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध जागरूकताका विषय
७. **जातीय र सामाजिक दलित समावेशिता:** जातीय विविधता छ, तर दलित र सामाजिक वञ्चित समूहप्रति गहिरो ध्यान छैन दलित, मधेसी, थारू, आदिवासी जनजाति जस्ता वञ्चित समुदायका अधिकार र जीवनका अनुभव
८. **भाषिक समावेशिता:** मातृभाषा सम्मानका विषय केही छन्, तर बहुभाषिकता र भाषिक अधिकार सीमित मातृभाषा र बहुभाषिकताको सम्मान तथा भाषिक अधिकारको थप चर्चा
९. **धार्मिक विविधता र सहिष्णुता:** धार्मिक सहिष्णुता समावेश छ, तर केही अल्पसङ्ख्यक धर्मप्रति कम प्रतिनिधित्व मुस्लिम, बौद्ध, किरातलगायतका अन्य अल्पसङ्ख्यक धार्मिक समुदायका विषय
१०. **आर्थिक सामाजिक वर्गीय समावेशिता:** गरिबी र वर्ग भेदमा सामान्य चर्चा, तर व्यापक गहिराइ छैन गरिब र विपन्न परिवारका बालबालिकाका समस्या र समाधानका विषय
११. **बालबालिकाको सहभागिता:** बालबालिकाको आवाज र सहभागिता सीमित मात्रामा छ बाल अधिकार, बाल सहभागिता, बालबालिकाको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता

१२. **परिवार र समाजमा जेष्ठ नागरिकको भूमिका:** समाजमा जेष्ठ नागरिकको आवश्यकता, विशिष्ट भूमिका, अधिकार, जेष्ठ नागरिकहरू (वृद्धावस्था) सँग सम्बन्धित सामाजिक विषय र जेष्ठ नागरिकका अधिकार
१३. **भौगोलिक समावेशिता:** भौगोलिक क्षेत्रीय विविधता सीमित रूपमै समेटिएको छ हिमाली, पहाडी, तराई क्षेत्रका भिन्न सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने।

ख) कक्षा ४-५ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूको तालिका:

क्र.स.	विषय क्षेत्र	सुझाव
१	शारीरिक अपाङ्गता र अपाङ्गता मैत्री दृष्टिकोण	अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा, पहुँच र सामाजिक सहभागिता र दृष्टिबिहीन, बहिरा वा अन्य अपाङ्गता क्षेत्रका सबै विषयक्षेत्र समावेश गर्नुपर्ने
२	लैङ्गिक विविधता र लैङ्गिक समानता	लैङ्गिक भिन्नता (जस्तै लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक) र लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध जागरूकता थप्नुपर्ने
३	जातीय र सामाजिक समावेशिता	दलित, मधेसी, थारू, आदिवासी जनजाति जस्ता वञ्चित समुदायका अधिकार, जेष्ठनागरिकहरू (वृद्धावस्था), पुस्तान्तरणका मूल्यमान्यता र जीवन अनुभव थप्नु जरूरी
४	भाषिक समावेशिता	मातृभाषा र बहुभाषिकताको सम्मान तथा भाषिक अधिकार, र संरक्षणको थप चर्चा आवश्यक
५	धार्मिक विविधता र सहिष्णुता	मुस्लिम, बौद्ध, किरातलगायतका अल्पसङ्ख्यक धार्मिक समुदायका विषय र धार्मिक सहिष्णुता र विविधताको सम्मान बढाउने विषय थप्नुपर्छ
६	आर्थिक सामाजिक वर्गीय समावेशिता	गरिब र विपन्न परिवारका बालबालिकाका समस्या र समाधान, लैङ्गिक, सामाजिक र आर्थिक समानताको सन्देश दिने विषय

७	बालअधिकार, बालबालिकाको सहभागिता र संवैधानिक व्यवस्था	बाल अधिकार, बालबालिकाको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, बालबालिकाप्रतिको संवैधानिक र कानूनी विषय जोड्नुपर्ने
८	भौगोलिक समावेशिता	हिमाली, पहाडी, तराई क्षेत्रका भिन्न सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था, भौगोलिक विविधताको सम्मान र क्षेत्रीय विकासको चर्चाको स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने
९	लैङ्गिक विभेदबारे आलोचनात्मक सोच	सामाजिक भूमिकाबारे विश्लेषणात्मक/समालोचनात्मक विषयहरू बढी
११	जेष्ठ नागरिकहरू (वृद्धावस्था) र पुस्तान्तरण	बालबालिकामा जेष्ठनागरिकप्रति सहानुभूति र सम्मानको भावनाका साथै पुस्तान्तरण मूल्य र सामाजिक उत्तरदायित्वका विषय
१२	जातीय सांस्कृतिक विविधताको अध्ययन	पहिचान र विभेदबारे गहिरो ढङ्गको जनाकारीमूलक शिक्षण
१३	सामाजिक संवाद र ऐक्यबद्धता	अन्तरसंवादात्मक अभ्यासहरू पर्याप्त
१४	विविध	स्थानीय परिवेशका विशिष्ट विषय क्षेत्र

कक्षा ६-८ सामाजिक अध्ययन तथा मानवमूल्य शिक्षा पाठ्यक्रममा थप गर्नुपर्ने विषय क्षेत्रहरू:

कक्षा ६ देखि ८ सम्मको सामाजिक अध्ययन तथा मानवमूल्य शिक्षा पाठ्यक्रमले समावेशीताका आधारभूत पक्षहरू समेटेको भए पनि, समावेशी शिक्षा अझ प्रभावकारी बनाउन लैङ्गिक विविधता, अपाङ्गता अधिकार, आर्थिक र सामाजिक असमानता, भाषिक संरक्षण, बाल सहभागिता र प्रवासन सम्बन्धी विषयवस्तुमा थप सुधार र विस्तार आवश्यक छ ।

क) कक्षा ६-८ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरू:

१. मानव अधिकार र सामाजिक न्याय: सबै नागरिकका अधिकार र समानताको सिद्धान्तहरू ।
२. सामाजिक समावेशिता र बहुलता: जातीय,

धार्मिक, भाषिक, लैङ्गिक, भौगोलिक विविधता र सहअस्तित्वका उदाहरणहरू।

३. सहभागिता र निर्णय प्रक्रियामा समावेशी दृष्टिकोण: विद्यार्थी र समुदायको निर्णयमा सबैको सहभागिताको महत्त्व।
४. संविधान र समावेशिता: नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेका समावेशी सिद्धान्तहरूको परिचय।
५. वैश्विक नागरिकता र समावेशी सोच: अन्तर्राष्ट्रिय बहुल समाजमा समानता र सहिष्णुताको आवश्यकता।
६. समावेशी शिक्षण अभ्यास: सबै विद्यार्थीलाई सहभागी गराउने, फरक क्षमता भएका विद्यार्थीका लागि सहायक उपायहरूको प्रयोग।
७. लैङ्गिक उत्तरदायी सामग्री: पाठ्यपुस्तकमा महिला, दलित, जनजाति, अपाङ्गता भएका पात्रहरूको सकारात्मक प्रतिनिधित्व।
८. लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र लैङ्गिक विविधता: लैङ्गिक समानता मुख्यतः महिला-पुरुषसम्म सीमित, गैर-परम्परागत लैङ्गिक पहिचान कम समेटिएको लैङ्गिक विविधता (लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, ट्रान्सजेन्डर, नन-बाइनरी (Non-binary)) सम्बन्धी विषय
९. शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता: अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकार, पहुँच, सहभागिता र पुनःस्थापनामा गहिरो चर्चा कम पहुँचयोग्यता र सहभागीकरणमा केन्द्रित विषय
१०. अल्पसङ्ख्यक जाति, समुदाय र सामाजिक वर्गीय असमानता: दलित, आदिवासी, मधेसीलगायत वञ्चित वर्गका विषय सतही रूपमा समेटिएका सामाजिक न्याय, वर्गीय विभेद, दलित र आदिवासी अधिकार
११. धार्मिक सहिष्णुता र विविधता: कतिपय अल्पसङ्ख्यक धर्म समुदायको प्रतिनिधित्व

सीमित । बौद्ध, किरात, मुस्लिमलगायतका अन्य धार्मिक समूहहरूको सांस्कृतिक र सामाजिक भूमिका

१२. **भाषिक अधिकार र बहुभाषिकता:** मातृभाषा अधिकार, भाषिक संरक्षण र बहुभाषिक शिक्षालाई थप बलियो बनाउनु र शिक्षणमा बहुभाषिक दृष्टिकोणको प्रयोग
१३. **बाल अधिकार र बाल सहभागिता:** बालबालिकाको अधिकार, बाल सहभागिता र सामाजिक निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने क्षमतामा जोड
१४. **आर्थिक असमानता र गरिबी:** गरिबी र त्यसको असरसम्बन्धी व्यावहारिक दृष्टिकोण कम रहेकोमा गरिबी, विपन्नता, अवसरको असमानता र त्यसको समाधानमा केन्द्रित विषय
१५. **भौगोलिक समावेशिता:** भौगोलिक विविधता र त्यसले सिर्जना गर्ने सामाजिक आर्थिक असमानताका विषयवस्तु
१६. **जेष्ठ नागरिकहरू (वृद्धावस्था)को विषय:** जेष्ठ नागरिकको अनुभवको सम्मान, उनीहरूको आवश्यकताको चर्चा, उनीहरूको स्वास्थ्य, सहयोग, भावनात्मक समर्थन, समाजमा योगदान दिन सक्ने, परामर्शदाता, कथा सुनाउने, परम्परा हस्तान्तरण गर्ने र जेष्ठ नागरिकप्रति बालबालिकाको जिम्मेवारीका विषयवस्तु ।
१७. **प्रवासी र शरणार्थीका विषय:** प्रवासी कामदार, शरणार्थी, विस्थापितहरूको अवस्था कम समेटिएको नेपाल र विश्वमा आप्रवासनको प्रभाव र प्रवासी अधिकारसम्बन्धी विषयक्षेत्र ।

ख) कक्षा ६-८ का लागि थप गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूको तालिका:

क्र.स	विषय क्षेत्र	सुझाउ
१	लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र लैङ्गिक विविधता	लैङ्गिक विविधता (लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, ट्रान्सजेन्डर, ननबाइनरी (Non-binary) आफूलाई न त पूर्ण रूपमा पुरुष, न त महिला मान्ने) सम्बन्धी र सबै लैङ्ग पहिचानको सम्मान र समान अधिकारको चेतना ।
२	शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता	अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकार, पहुँच, योग्यता र सहभागिता केन्द्रित विषयवस्तु ।
३	अल्पसङ्ख्यक जाति-समुदाय र सामाजिक वर्गीय असमानता	सामाजिक न्याय, वर्गीय विभेद, दलित र आदिवासी अधिकारलाई थप विस्तार गर्नुपर्ने ।
४	धार्मिक सहिष्णुता र विविधता	बौद्ध, किरात, मुस्लिमलगायतका धार्मिक समूहहरूको सांस्कृतिक र सामाजिक भूमिका समावेश, सबै धर्म र संस्कृतिप्रति सम्मान र सहअस्तित्व बढाउने विषय ।
५	भाषिक अधिकार र बहुभाषिकता	मातृभाषा अधिकार, भाषिक संरक्षण र बहुभाषिक शिक्षालाई थप बलियो बनाउने विषय ।
६	बाल अधिकार र बाल सहभागिता	बालबालिकाको अधिकार, बाल सहभागिता र सामाजिक निर्णय प्रक्रियामा बालबालिकाको सक्रिय भूमिकामा जोड दिने विषय ।
७	जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित मूल्य, जेष्ठ नागरिकका आवश्यकता र हकअधिकार	परिवार र समाजमा जेष्ठनागरिकको भूमिका, आदर, करुणा, सेवा, अनुभवको सम्मान, सहजीवन, स्वास्थ्य, एकलोपन, सामाजिक सुरक्षाका विषय

८	आर्थिक असमानता र गरिबी	गरिबी, विपन्नता, अवसरको असमानता र त्यसको समाधानमा केन्द्रित, वर्गीय, जातीय र आर्थिक समानताको अवधारणाका विययवस्तु।
९	भौगोलिक समावेशिता	भौगोलिक विविधता र त्यसले सिर्जना गर्ने सामाजिक आर्थिक असमानतामा, क्षेत्रीय विकास र चुनौतीको गहिरो बुझाइका विषय
१०	प्रवासी र शरणार्थी समावेशिता	नेपाल र विश्वमा आप्रवासनको प्रभाव, प्रवासी जीवन, सामाजिक आर्थिक प्रभाव र प्रवासी अधिकारसम्बन्धी विषय समावेश।
११	सामाजिक न्याय र ऐतिहासिक विभेद	छुवाछूत, लैङ्गिक, जातीय विभेदको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका पक्षहरू

१२	संवैधानिक अधिकार र समानता	मौलिक हक, नागरिकता अधिकारबारे अध्ययनका गहन विषय
१३	विकासमा समावेशिता	महिला, अपाङ्गता भएका र विपन्न समुदायको विकासप्रतिको सहभागिताको चर्चा
१४	जलवायु र समुदाय सम्बन्ध	प्राकृतिक प्रकोपसँग सामाजिक समावेशिताको सम्बन्ध
१५	बहुल सांस्कृतिक सहअस्तित्व	सहिष्णुता र विविधताको अभ्यास गराउने सिकाइ रणनीति
१६	विविध	स्थानीय परिवेशका विशिष्ट विषय क्षेत्र।

सम्माननीय राष्ट्रपति रामचन्द्र पौडेल समक्ष आयोगको आ.व. २०८१/८२ को वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत पश्चात् कैद गरिएको तस्बीर।

लक्षित वर्गको हक हितका विषयमा स्थानीय तह पहुँच सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रममा कैद गरिएको तस्बीर (अन्नपूर्ण गाउँपालिका कारकी)।

स्थानीय तह पहुँच कार्यक्रम अन्तर्गत छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा कैद गरिएको तस्वीर
(इच्छाकामना गाउँपालिका)।

स्थानीय तह पहुँच कार्यक्रम अन्तर्गत छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा कैद गरिएको तस्वीर
(फलेवास नगरपालिका, खानीगाउँ पर्वत)

स्थानीय तह पहुँच कार्यक्रम अन्तर्गत छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा कैद गरिएको तस्बीर
(बन्दिपुर गाउँपालिका, तनहुँ)

राष्ट्रिय समावेशी आयोग दिवस-२०८१ मा यस आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारी सँगकैद गरिएको तस्बीर ।

राष्ट्रिय समावेशी आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

फोन नं.: ०१-५४५५३०५/३२७/३२५

वेबसाइट: www.ninc.gov.np, इमेल : info@ninc.gov.np

फेसबुक : facebook.com/ninc.gov.np, ट्वीटर : twitter.com/Inclusion72